

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Louis-Jean Calvet

Çeviri: Damla Kellecioğlu

DİLLERİMİZİN DENİZİ

Akdeniz, Dillerimizin Denizi

Louis-Jean CALVET

Ekim 2021, 1.000 adet

ÖZGÜN İSMİ

La Méditerranée, Mer de nos langues,

© CNRS Éditions, Paris, 2016

Monografi ® | 001

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.

Bu eser, Institut français kurumunun yayına destek programından yararlanmıştır.

Kapak Fotoğrafı: Sofokles'in İz Sürücüler (Ἰχνευταί) oyununun Mısır nüshası, British Library, Papirüs 2068 (2),

ÇEVİRİ

Damla KELLEÇİOĞLU

EDİTÖR

Esra KÖKKILIÇ

SON OKUMA

Merve AKINCI ALMAZ

KAPAK TASARIM

İlhan DÜZ

ISBN

978-605-70963-0-2

BASKI

Ceylan Matbaa

Güven İş Merkezi

B Blok No: 83/2/319

Zeytinburnu/İstanbul

Tel: 0.212 613 10 79

Sertifika No: 40933

Monografi Yayınları

Sertifika No: 43841

Aziz Mahmut Hüdayi Mah.

Hakimiyeti Milliye Cad. No: 58/64

Üsküdar 34672 İstanbul

Tel: 0.216 334 52 55

bilgi@monografiyayinlari.com

www.monografiyayinlari.com

www.twitter.com/monografiyay

Eserin tüm yayım hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek kaydıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Louis-Jean CALVET

AKDENİZ

DİLLERİMİZİN DENİZİ

Çeviri: Damla KELLEÇİOĞLU

MONOGRAFİ

Louis-Jean CALVET

Fransız göstergebilimci ve dilbilimci Louis-Jean Calvet 1942 yılında Tunus'ta dünyaya geldi. Dil ve toplum ilişkileriyle yakından ilgilenen Calvet'nin dilbilim ve toplumdilbilim konularında pek çok çalışması yayımlandı. Fransa'da Payot Yayınları'nın "Langages et Sociétés" (Diller ve Toplumlar) dizisini yöneterek bu diziden André Martinet, Pierre Guiraud, Morris Swadesh, Tullio de Mauro, Ivan Fonagy, Marina Yaguello gibi ünlü biliminsanlarının kitaplarının okuyucusuyla buluşmasını sağladı. Ayrıca ünlü göstergebilimci Roland Barthes hakkında biri özgeçmiş olmak üzere iki kitabı vardır. Jean-Louis Calvet, son kitabı *Akdeniz: Dillerimizin Denizi* ile 2016 yılında Uluslararası Coğrafya Forumu Ptolémée Ödülü'nün, 2017 yılında da Académie Française Georges Dumézil Ödülü'nün sahibi olmuştur.

Damla KELLEÇİOĞLU

Damla Kellecioğlu 1981 yılında Kadıköy'de doğdu. İstanbul Saint-Joseph Fransız Lisesi'nin ardından Galatasaray Üniversitesi'nde, IEP Lyon'da ve EHESS'te, iletişim, siyaset bilimi, toplumdilbilim ve edebiyat öğrenimi gördü. İlk profesyonel çevirisini 2002 yılında yaptı. Bir süre Fransa'da ve Cezayir'de yaşadı. Günümüzde doktora, metin yazarlığı ve çeviri çalışmalarını Tours ve Bodrum arasında sıkça seyahat ederek sürdürüyor.

İÇİNDEKİLER

<i>Görsel Listesi</i>	IX
<i>Teşekkür</i>	X
<i>Giriş</i>	1

1. Kısım: Dillerin Tarihi

1. “Deniz”den “Akdeniz”e.....	11
Önce “Deniz”, Sonra “Bizim Denizimiz”.....	12
7. Yüzyıldan İtibaren: Mediterraneus [Akdeniz].....	16
2. Alfabelerin Beşiği Akdeniz.....	21
Bulla ve Calculi.....	22
Fonetikğin Ortaya Çıkışı.....	25
Alfabelere Doğru.....	27
“Akdenizli” Alfabeler.....	28
3. Fenikelilerin Yayılması.....	35
Birkaç Tarihi Veri.....	36
Dilin Yayılması.....	39
Mağripli Araplarda Pöncenin İzleri.....	45

4. İbranice, Tutulmalı Bir Dil	49
Tarihte Birkaç Dönüm Noktası	49
Nasıl Bir Dil Durumu?	51
Yahudi Dilleri	54
İbranice: 16. Yüzyılda Avrupa'da Bir Dil Efsanesi	56
Modern İbranice	58
5. Yunan Yayılmasına İlişkin Dil İzleri.....	68
Jeopolitik ve Teknolojik Bağlam	68
Büyük İskender ve Koini Grekçesi	72
Sözcük Türetmek İçin Bir Alet Çantası.....	77
6. Roma İmparatorluğu ve Latin Dilleri.....	82
Romen Dillerinin Ortaya Çıkışı	86
İtalya'daki Latince	88
İtalya Dışında Latince	95
İspanya'da Latince	97
Galya'da Latince.....	101
7. Arapçanın Yayılışı	107
Mağrip'in ve Levant'ın Araplaşması	108
"Çevre" Arapçaları: Kıbrıs ve Malta	115
İber Yarımadası'nda Arapça	120
8. Haçlı Seferleri ve Diller	123
Levant Bölgesinde Fransızca.....	127
Şövalyeler ve Diller.....	129
9. Lingua Franca Geçer Dili	135
Kristof Kolomb'la Farklı Bir Yöne Sapış.....	137
Lingua Franca'ya İlişkin Farklı Görüşler	141
Lingua Franca Neyin Sonucudur?.....	145

2. Kısım: Sözcüklerin Tarihi

10. Akdenizli Sözcükler	151
11. Zeytin, Yağ, Petrol.....	160

Yağ ve Zeytin	160
Petrol, Şarap, Bira	163

12. Levant Ölçekleri, Dragomanlar ve Tercümanlar 166

13. Coğrafyadaki Tarihe Dair.....	177
Yer Adlarının Söylemi.....	177
“Yeni Kent” veya “Kent Yeni” ve “İskenderiye”ler	177
Dalyanlar.....	180

3. Kısım: Tarihin Şimdiki Zamanı

14. Bir Akdeniz mi Yoksa Birden Fazla Akdeniz mi?	191
Odysseus’un Akdeniz’i	191
Dört Ayrı Akdeniz mi?	193
Adalardan ve Dillerden	196
Başka Bir Akdeniz	200

15. Akdeniz’de Dil Politikaları	202
Dil Planlaması ve Politika	202
Sömürgeleştirme, Mandacılık ve Araplaşma	203
Türk “Dil Devrimi”	206
Yunanistan’da <i>Katarevusa</i> ve <i>Demotiki</i> : Dilin Ölümleri.....	208
Azınlık Dilleri.....	211

16. Çeviri Akışı	219
Akdeniz’de Çeviri Jeopolitiği	219
Arapça Bilim ve Çeviri	219
Yerçekimi Modeli: Merkez ve Çevresi.....	222
Eşit Olmayan Çeviri Akışları.....	224
Çeviri ve Dil Sermayesi Birikimi	227
Günümüzde Akdeniz’de Çeviri.....	231

17. Sonuç Yerine.....	238
Akdeniz Dillerine Bir Ekodilbilim	238
Bir Dil Ekolojisi İçin Hangi Temeller?	239
Dilbilimsel Ekolojinin Birkaç İlkesi	242
Ekodilbilimsel Bozulmalar	244

Akdeniz Havzasının Akdenizlileşmesi	246
Göçmenlere ve Dillere Dair	248

Ek	253
-----------------	------------

<i>Kaynakça</i>	<i>259</i>
-----------------------	------------

<i>Dizin.....</i>	<i>267</i>
-------------------	------------

GÖRSEL LİSTESİ

Miletli Hekataios'un Haritası.....	13
Eratosthenes'in Haritası.....	14
İskenderiyeli Batlamyus'un Haritası.....	15
Hispalensis Piskoposu Sevilalı İsidorus'un Haritası.....	17
Arap Coğrafyacı İdrisi'nin Haritası.....	19
Çiviyazısının Evrimi.....	24
Ugarit Alfabeti.....	29
Fenike Alfabeti.....	30
Farklı Alfabelerin Karşılaştırılması.....	32
Fenikelilerin Yayılışı.....	38
Kudüs'ün Tarihi Kısımından Üç Sokak Tabelası Örneği.....	64
Mö 800'de Ege Denizi'ndeki Dil Grupları.....	70
Mö 6. Yüzyılda Yunan Yayılması.....	74
Ms 2. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Yayılışı.....	84
Mö 2. Yüzyılda İber Yarımadası'ndaki Dil Grupları.....	98
Arap Yayılışı (MS 7 ve 8. Yüzyıllar).....	110
Odysseus'un Yaptığı Yolculuğun Aşamaları.....	192
Dört Akdeniz.....	194
Arapçadan Çevrilmiş Eser Sayısı ve Yüzdeleri.....	230
Akdeniz'in Üç Ana Bölgesi Arasında Çeviri Akışı.....	234

TEŞEKKÜR

Danıştığım ve her defasında yardımına koşan, farklı dillerde ve farklı dallarda uzman tüm meslektaşlarıma ve arkadaşlarıma; Michel Bozdémir'e, Claude Brixhe'ye, Philippe Cassuto'ya, Mari d'Agostino'ya, Raghda Haïdar'a, Marilena Karyolemou'ya, Pierre Larcher'e, Samir Marzouki'ye, Dalila Morsly'ye, Patrice Pomey'ye teşekkür etmek istiyorum.

Satırlarımda yer alabilecek olası hatalarda hiçbir payları yoktur.

GİRİŞ

Ne devlet ne ulus olan, hukuki ya da ideolojik bir varlığa sahip olmayan Akdeniz'in, kendisine ulusal anlatı benzeri bir şey yazacak bir Michelet'ye veya bir Lavisse'e¹ ihtiyacı yoktur. Marşsız, bayraksız, şıarsızdır ama üç kıtadan insanlar orada birbirine temas eder, sürtüşür, birbirini süzer, sıklıkla çatışır ve daha da sık birbirine karışır. Hukuki açıdan ne yurttaşı ne mukimi vardır. *Akdenizli* sıfatı bir uyruğu değil, bir "eğilim kültürü" olarak adlandırabileceğim, bir noktada birleşen ve bazen de birbirinden uzaklaşan bir dizi özelliği tanımlar. Akdenizli pasaportu yoktur ama Akdenizli kokular, renkler, tatlar vardır. Ortak bir DNA yoktur ama sürekli bir yüzleşme ve paylaşım vardır. Hint-Avrupalılar kuzeyden, Türkler doğudan, Araplar güneyden gelmiştir. Christophe Picard, bundan "Bizans, Latin ve Müslüman dünyaları arasında daimi ilişkiler" veya "Latince, Yunanca ve Arapça üç sese sahip"² bir Akdeniz olarak söz eder. Su içmek için bu denizin kıyılarında mola vermiş sürüler misali, halkların ve

1. "Roman national" olarak bilinen, Fransa tarihini ve kuruluş mitini üreten tarih yazımının temellerini Michelet atmış, Lavisse geliştirmiştir. (ç.n.)
2. C. Picard, *La mer des califes*, Paris, Seuil, 2015, s. 12–13.

dillerinin yolu bir noktada kesişir; deniz, nihai ismine kavuşmadan önce farklı şekillerde adlandırılacaktır.

Kuzeyden ve doğudan gelen bu halklar ne zeytini ne bağı, dolayısıyla ne zeytinyağını ne şarabı biliyordu ancak hayvansal yağları kullanıyorlardı ve biralarını demlemek için tohum fermente ediyorlardı. Kùltürleri gibi, yeme içme alışkanlıkları ve farklı olmakla birlikte çoğunlukla birbirine karışmış dilleri de buna tanıklık eder. Bu dillerin tamamında ya da tamamına yakınında yağ ve zeytin aynı köke sahiptir, zira Akdeniz'de yağ ancak ve ancak zeytinden olabilir. Mezeler Yunan olduğu kadar Türk, Lübnanlı olduğu kadar Mısırlıdır ve bunlara Lübnan arağı, Türk rakısı, Yunan uzosu; yani kısacası, anasonlu bir içki³ eşlik eder. Kuskus (Berberice kökenli bir sözcüktür) da *merguez* (Arapça bir sözcük) gibi denizi katedip Fransızların her masasında kendine yer bulmuştur. Yunancada Marsilyaca, Barselonacada Arapça, İskenderiyecede Fransızca, Tunusçada Sicilyaca ve hemen her köşede biraz Türkçe vardır. Konstantinopolis Akdenizliden çok 'doğuludur' ama merkezini oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğu üç kıtayla çevrili olan ve kendisi de başka, sanal ve sıvı bir kıta oluşturmuş bu denizi sürekli şekillendirmiştir.

Bu sıvı kıtadan söz etmek için Latince *mare nostrum*, "bizim deniz" denmiştir, ben de bu kitabın konusunu belirlerken *linguae nostrae* "dillerimiz" demek isterim: Konumuz, Akdeniz'in dilbilimsel tarihi. Günümüzde konuşulan diller, bundan üç binyıl önce konuşulan diller değil. Bu durumların birinden diğerine geçiş nasıl oldu? Ne pahasına oldu? Hangi kayıplar, kaynaşmalar, doğumlar yaşandı? Günümüzde bu kıyılarda Arap, Yunan, İbrani ve Latin alfabeleri olmak üzere dört grafik sistem mevcut; altı binyıl önce bunların hiçbiri yoktu; bu iki tarih arasındaysa onlarcası gelip geçti. Bu ortaya çıkışlar nasıl yaşandı? Ardından bu durulma nasıl gerçekleşti?

Roland Barthes, *Système de la mode* [*Moda Sistemi*] eserinin girişinde şöyle yazıyordu: "Yöntem, ilk sözcüklerden itibaren devreye girer; bu kitap da bir yöntem kitabıdır; dolayısıyla kendi ayakları üzerinde durmaya mahkûmdur."⁴ Barthes'in kitabının aksine, Akdeniz'in dilbilimsel tarihini ortaya koyma niyetinde olan bu kitap

3. Gerçi her içen kendi içkisinin komşunun içkisinden daha güzel olduğuna inanır.

4. "Une méthode s'engage dès les premiers mots; or ce livre est un livre de méthode; il est donc condamné à se présenter tout seul." R. Barthes, *Système de la mode*, Paris, Seuil, 1967, s. 7.

bir yöntem kitabı değildir ama bir yöntemin açıklamasıdır, toplumsal yaşamın içindeki diller üzerine bir bakış açısı sunar ve çoğu zaman bu bakış açısı, betimlenen nesneyi belirler ve onu dönüştürür. Hasılı en başından bazı temel bilgileri ve kavramları ortaya koymak istiyorum. Bu kitap, güncel dil durumunun geldiği yünden, onu hazırlayan, şekillendiren ve açıklayan her şeyi anlatmanın nasıl mümkün olabileceğini sorgulayacaktır. Tarihsel olarak bu kapalı denizin, dış etkenlere karşı duyarlılığı azdır. Ne Cebelitarık ne de Boğaz belirleyici erişim yolları olmuştur; Adriyatik kıyısındaki kültürlerse, dikkate değer Venedik istinası dışında, Akdeniz'in tarihinde rol oynamamıştır. Sonuçta bu açıdan bakıldığında, dışarıya kapalı bir bölgede karşı karşıya gelen halklarla, kültürlerle ve dillerle sınırlı bir havzayla karşı karşıyayızdır. Ve Akdeniz'i *ekodilbilimsel bir niş* saymak çekici bir düşüncedir.

Ekodilbilimsel bir niş deyiimi, basit bir eğretilmeden ibaret olduğunun sanılmaması için bazı açıklamalar gerektirir. Charles Darwin, aslında epey basit bir düşünceyi kabul ettirmekte çok zorlanmıştır: Yaratımından bu yana değişmeyen bir doğada değil, sürekli değişen bir dünyada yaşarız; bu değişim dünyayı dolduran türleri dahi etkiler. Bu değişebilirlik, dillerin sürekli dönüştüğünü bilen dilbilimci için su götürmez bir gerçektir. Ayrıca dillerle yakından veya uzaktan ilgilenen herkes bu durumun farkına kolaylıkla varır: Bir konuşan, yaşamı süresince, konuştuğu dilin değiştiğini, başka deyimlerin yerini alan ya da onlarla birlikte dile dahil olan yeni kalıpların, yeni deyimlerin doğduğunu görebilir.

Darwin'den bu yana ekoloji, bilim içinde var olmuştur, bu bilimde gezegen sistemi, yani biyosfer ayrımı yapılır, biyosfer de biyotop (Yunanca "yaşam yeri") adı verilen farklı ekosistemlerden oluşur, bu ekosistemler iklimlerine, toprak verilerine, hidrografilerine vb. göre nitelenir; yani biyotoplar türlerin bir arada var olduğu bir alandır, bu türlere biyosfer adı verilir (hayvan ve bitki türü grupları), bu türlerin her biri bir *nişte* yaşar, nişi onlara ait "habitat" olarak tanımlayabiliriz, bu habitatı rekabet içinde oldukları başka türlerle paylaşabilirler. Biyotoptaki değişimler de biyosferde değişimler yaşanmasına neden olabilir.

Salikoko Mufwene, dilleri (doğan, yaşayan ve ölen) birer organizma gibi gören geleneğin, tarihsel dilbilimin, değişimin sadece içsel değil, temastan, rekabetten ve seleksiyondan da kaynaklanan

gerçek nedenlerini görmesine engel olduğunun ve dili bir tür⁵ olarak görmenin daha etkili olacağının altını çizer. Pascal Picq de benzer bir yol izlemiştir:

Her durumda bu diller başka dillerle, onların dilbilgisiyle, ortak yaşam ve evrimle inşa olur. Türlerin başka türlerden geldiği gibi diller de çeşitlemeler, terkler, buluşlar ve farklı parçaların farklı şekilde bir araya gelmesiyle başka dillerden doğar.⁶

Onlar gibi ben de dilleri, (küçücük bir adadan gezegenin tamamına) değişen büyüklükte bir alanda “yaşayan” (etimolojik olarak ekoloji sözcüğü, doğal yaşam alanı bilimidir), bu alanda ilişkiler sürdüren ve çatışan türler olarak görüyorum. Aynı şekilde *ekolojik bir nişin* bir biyotoptan ve türlerden oluşması gibi *ekodilbilimsel bir niş* de *sosyal bir topluluktan ve dillerden* oluşur. Ve aynı şekilde, bir türün kendi aralarında çoğalabilen, soyunu sürdürebilen üyelere sahip bir popülasyondan oluşması gibi, bir dil de onu işgal ettikleri alanda bir nesilden diğerine aktaran ya da aktarmayan konuşanlarının eyleminde cisimleşir. Tıpkı Akdeniz denen çokdilli alanda olduğu gibi.

Elbette bu durum, dillere farklı bir bakış açısıyla yaklaşmamızı gerektirir. Elektrik, avantajlarıyla kandilin yerini almıştır, ancak elektriğin kandili ya da mumu iyileştirmeye çalışırken icat edilmediğini de biliriz. Aynı şekilde, yaklaşımlar mükemmelleştirilse ya da karmaşılaştırılsa dahi, dilleri sadece içsel bir bakış açısıyla betimlemeye çalışmak, dilbilimin kendini yenilemesine, paradigma değişikliği yapmasına olanak vermez: Görevinin, *dili* kendi içinde ve kendisi için betimlemek olduğu görüşündeki bir dilbilim olarak aynı alanla sınırlı kalır.

Toplumdilbilim, kararlı bir şekilde çekapanık bu dilbilim yaklaşımının açıkça dışına çıkma denemesi olmuştur; dil toplumsal bir olguysa onu inceleyecek bilim de ancak sosyal olabilir düşüncesinden hareketle dilbilimi yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Dil olaylarına ekolojik yaklaşımsa, basit bir eğretileme olarak kalmaması kaydıyla, aynı soruna meydan okumak için farklı ve tamamlayıcı bir yöntem olabilir. *Dillerin ekolojisi, dilbilimsel ekoloji, ekodilbilim* deyimlerine günümüzde sık sık rastlıyoruz, hatta neredeyse sıradanlaşmış durumdadır. Ancak geçmişe baktığımızda, gönderme yaptığı yaklaşımın çok

5. S. Mufwene, *The Ecology of Language Evolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

6. P. Picq, *De Darwin à Lévi-Strauss, l'homme et la diversité en danger*, Paris, Odile Jacob, 2013, s. 187–188.

eski olmadığını görürüz. Einar Haugen bu konuda bir öncü olmuştur, yazdığı *The Ecology of Language* [*Dilin Ekolojisi*] (1972) uzun süre tek ve atipik bir eser olmuştur. Albert Bastardas i Boada (*Ecologia de les LLengües* [*Dillerin Ekolojisi*], 1996), Peter Mühlhäusler (*Linguistic Ecology* [*Dilbilimsel Ekoloji*], 1996), Louis-Jean Calvet (*Pour une écologie des langues du monde* [*Dünya Dilleri Ekolojisi Hakkında*], 1999), Salikoko Mufwene (*The Ecology of Language Evolution* [*Dil Evrimi Ekolojisi*], 2001) ve Fill ve Mühlhäusler (*The Ecolinguistics Reader* [*Ekodilbilim Okuması*], 2001) ile bir çeşit toplu yayın yapılması için otuz yıl daha beklemek gerekmiştir.

Bu eserlerin, başlıklarından öte pek ortak yanları olmayabilir ancak çıkış noktalarının (her ne kadar yazarların hepsi bunu aynı şekilde dile getirmemişse de) sosyal bir topluluk ile dillerinin, *ekodilbilimsel bir niş* oluşturduğunu öne süren bu başlıca düşünce olduğu söylenebilir. Bu noktada sorulması gereken soru(lar), “Akdenizli bir sosyal topluluğun” nasıl ve ne zamandan başlayarak oluştuğu ve bununla bağlantılı olarak Akdeniz’in farklı dillerini konuşan kişilerden oluşan grupların nasıl ve ne zamandan başlayarak birbirleriyle temas ettikleri, bir arada var oldukları ya da çatıştıkları ve bu temasların, bir arada var olmanın ve çatışmaların ne sonuçlar doğurduğudur.

Ferdinand de Saussure, “tek bir noktada pek çok dilin birlikte var olması” konusunu işleyen *Complication de la diversité géographique* [*Uzamsal Çeşitliliğin Karmaşık Biçimleri*] başlıklı bir bölümde İrlanda’daki, Britanya’daki ve Litvanya’daki durumdan söz ettikten sonra şöyle yazıyordu:

Elimizde Roma İmparatorluğu’nun dil haritası olsaydı, yakın çağlardakilere çok benzeyen olgularla karşılaşırız. Örneğin, cumhuriyet döneminin sonlarına doğru Campania’da şu diller konuşuluyordu: Pompei yazıtlarının gösterdiği gibi Oskça; Napoli’yi vb. kuran sömürgelilerin dili olan Yunanca; hatta belki de Romalıların gelmesinden önce bu bölgeye egemen olan Etrüskçe. Kartaca’da, Latincenin yanı sıra Kartaca dili (Pönce) ya da Fenikece varlığını sürdürmüştü (Arapların ülkeyi ele geçirdiği dönemde de bu dile rastlıyoruz); Kartaca toprakları üzerinde kuşkusuz bir de Numidia dili konuşuluyordu. İlkçağda Akdeniz Havzası’nın çevresinde tekdilli ülkelerin olağandışı bir nitelik taşıdığı görüşü bile neredeyse benimsenebilir.⁷

7. *Cours de Linguistique Générale*, Paris, Payot, 1972, s. 266-267 [*Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998, s. 280-281.].

Dünyada gerçekten en sık rastlanan durum olan çokdillilik, hem Babil'in lanetine hem de çeşitliliğe karşı mücadele etmek gerekirmişçesine, genel olarak yıkımına ya da yok edilmesine yönelik karşılıklar almıştır. Bu karşılıklar *in vivo* veya *in vitro* olmak üzere iki çeşit olabilir. *In vivo* karşılıklar konuşanların sosyal pratiklerinde görülür; örneğin birçok geçer dilin [*lingua franca*] ortaya çıkmasına yol açmış ya da yayılmakta olan dillerin, nesilden nesle aktarılan azınlık dillerine veya azınlıkta kalan dillere galip gelerek bu dillerin yayılmasının önünde bir engel olmasına sebep olmuştur. *In vitro* karşılıklar ise durumlara doğrudan müdahale girişimleri ya da dil politikalarıyla yaşanır, Esperanto gibi evrensel bir dil arayışı buna örnek olabilir, ancak tarih, yüce gönüllü bir projenin meyvesi olarak inşa edilmiş bu dilin, bu noktaya kadar etkisiz kaldığını göstermiştir. Ancak bu karşılıklar, birçok ülkede ulusal dillerin tesisi ve bu tesis esnasında *glottophagie*⁸ [dil yutumu] olarak adlandırdığım, başka dillerin yok edilmesi sürecinde çok daha etkili biçimde ortaya çıkmaktadır. Ve sonuç olarak Akdeniz, belirli bir nişte veya dil ekosisteminde çokdilliliğin sosyal ve idari yönetimini, bu farklı karşılıkların ötesine geçerek tarihsel ölçekte inceleme şansı verecektir.

Tarihçi Fernand Braudel, Akdeniz'e adadığı hacimli eserinde⁹ Akdeniz'in kalbi ile sınırları arasında bir ayırım yapmaktaydı. Ona göre Akdeniz'in kalbi, "sıvı ovalar" adını verdiği kıta sınırları ve adalardan oluşuyordu. Sınırlarsa Sahra, Karadeniz, Balkanlar, Avrupa ve son olarak Atlas Okyanusu'ydu. Bu noktada benim odaklanacağım kısım da kalp bölgesinden ibaret, yalnızca Venedik'in dilbilimsel bir role sahip olduğu Adriyatik'i de es geçeceğim: Ne Arnavutçayı ne de bir süre Sırpça-Hırvatça adıyla anılan biçimleri ele alacağım. Sonuçta Bernard Spolsky'nin "toplumdilbilimsel bir ekosistem"¹⁰ olarak değerlendirilmesini önerdiği bu denizin dil tarihini nakledeceğiz. Bununla birlikte "farklı diller konuşan sosyal gruplar

8. Bkz. L-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Paris, Payot, 1974.

9. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 tomes, Armand Colin, 1949, Paris, Le livre de poche, 2010 [F. Braudel, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt (ilk basım 1949), İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2019].

10. B. Spolsky, "The Mediterranean as sociolinguistic ecosystem" M. Karyolemu, Pavlos Pavlou, *Language Policy and Planning in the Mediterranean World* içinde, Cambridge Scholars Publishing, 2013.

arasında iletişimi ve ticareti mümkün kılan ticari diller”den¹¹ söz eden Spolsky’nin yaklaşımı, klasik bir şekilde kavramlaştırdığı geçer dillerin doğuşuna odaklanır.

Bense basit geçerlikten ileri gitmeyi ya da daha geniş bir bakış açısı benimsemeyi amaçlıyorum. Tabii ki Akdeniz’de birbiri ardına gelmiş farklı dil imparatorluklarını inceleyeceğiz ancak aynı zamanda bu imparatorlukların günümüzdeki izlerini de süreceğiz. Dilsel temasların farklı dillerde (Fransızcadan İtalyancaya ya da Arapçaya, İspanyolcadan Arapçaya, Arapçadan Yunancaya ya da Berbericeye...) tabii ki karşılıklı (sözcük) alışverişleriyle nasıl iz bıraktığına, ancak zaman zaman bunun anlambilime nasıl uzandığına; hatırlarının kendini (Yunanların kurduğu “yeni şehirlerde” olduğu gibi) yer adlarında nasıl gösterdiğine işaret edeceğiz. Ayrıca bazı tekniklerin (balıkçılık teknikleri gibi) dolaşımını ve yazı sistemlerinin yayılışını dilsel yönüyle inceleyeceğiz. Ve tüm bu konuların birbirinden farklı öyküleri değil, yegâne bir olguyu teşkil ettiğini göreceğiz.

Bu da demek oluyor ki, bu sıvı kıtanın tarihini, dil tarihinin edimlerinden mahrum olmadan, toplumdilbilim, diller ekolojisi ve dil politikaları ışığında ele alacağız. Bunun için de doğu-batı eksenindeki Fenike seferlerinden özellikle güney-kuzey eksenli günümüz göçlerine uzanan bir rota izleyeceğiz.

11. Age, s. 12–13.

1. KISIM

DİLLERİN TARİHİ

1. BÖLÜM

“DENİZ”DEN “AKDENİZ”E¹

Dillerin bir belleği vardır. Önceki dilleri hatırlar, o dillere miras aldıkları sözcüklerle tanıklık ederler. Dünya dillerinin çoğunda aynı şekilde telaffuz edilen demokrasi sözcüğü örneğin, ya Yunancadan alınmış ya da çevrilmiştir. Akdeniz dillerinde de bol bol Yunanca, Latince veya Arapça sözcük bulunur.

Manzaraların da kendince pek çok anısı vardır, onlara şekil veren jeolojik hareketlerin anılarıdır bunlar, onlara boyun eğdiren insan elinin anısı ve aynı zamanda onlara isim veren dillerin anısıdır. *Anılacak yerlerden* söz edilir ama *mekânların anısı* da vardır ve çoğu zaman limanların, nehirlerin veya dağların isimlerinde Yunanca, Latince, Arapça, Fenike dilinin anılarına rastlanır. Hasılı biri dilin kendi içindeki, diğeryse yer adlarındaki iki dil belleği bizlere çoğu zaman yok sayılan, belli belirsiz, neredeyse gizli izler aracılığıyla ortak bir geçmişten söz eder. Bilimsel isimlere (etimoloji, toponimi...) sahip bu durum, tıpkı fosiller gibi, şu ya da bu devirde ne olduğunu tahmin etmemize olanak veren tarihi tanıklıklar oluşturur. Şu dil neden şu kelimeyi şu diğer dilden almıştır? Şu yerin ismi neden şudur veya budur?

1. Buradan sırasıyla Türkçe, Yunanca, İbranice ve Arapça için danıştığım Michel Bozdemir'e, Claude Brixhe'e, Philippe Cassuto'ya ve Pierre Larcher'ye teşekkür etmek isterim.

Akdeniz, antikçağdan ortaçağa farklı bakış açılarının, farklı yönelimlerin, bilgideki ve harita bilgisindeki ilerlemenin yanı sıra yerel çokdilliliğe, mevcut diller arasındaki ve bu dilleri konuşan kişiler arasındaki ilişkilere tanıklık eden farklı isimlere sahip olmuştur. Bu coğrafi isimlendirmenin tarihini ana hatlarıyla betimleyebilmek tabii ki ancak yazılı kaynaklara dayanarak mümkündür; bu konudaki yazılı kaynaklarsa, Suriye'nin Lazkiye kenti yakınlarında, günümüzde Ras Şamra ("Rezene Burnu") adı verilen bölgede, 1928 yılında keşfedilen bir kent olan Ugarit'te yaklaşık MÖ 2000'de başlar.

ÖNCE "DENİZ", SONRA "BİZİM DENİZİMİZ"

1930'lu yıllarda Ugarit tabletleri deşifre edilirken, metinlerde, Yakındoğu'nun diğer panteonlarında ve Mısır'da da rastlanan deniz tanrısı *Yam*'dan söz edildiği görülmüştür, *Yam*, Ugarit'te fırtına tanrısı *Baal*'a karşıdır.² Sözkonusu olan, daha sonra cins isme dönüşecek bir özel isimdir, Fenike dilinde olduğu gibi İbranicede de (tektanrıcılık elbette bu anlambilimsel evrime yabancı kalmaz) deniz tanrısı değil, denizin kendisi anlamına gelir; İbranicede o zamanlar bilinen tek deniz olan ve bugün "Akdeniz" adını verdiğimiz denizi tarif etmekte kullanılacaktır. Eski Antlaşma'da³ sadece "Deniz" veya "Büyük Deniz", "güneşin battığı Büyük Deniz", "Filistlerin Denizi" olarak adlandırılır ama Doğu Denizi'ne, yani Ölüdenize karşıt olarak "Batı Denizi" adına da rastlanır:

Kuzeyden gelen çekirge ordusunu sizden uzaklaştıracayım, kurak ve ıssız bir ülkeye süreceğim: önden gidenleri Doğu Denizi'ne, arkadan gelenleri Batı Denizi'ne.⁴

Ayak basacağınız her yer sizin olacak: çölden ve Lübnan'dan; Nehirden, Fırat Nehri'nden Batı Denizi'ne uzanacak sınırınız.⁵

Bundan sonra Musa Moav ovalarından Nevo Dağı'na giderek Eriha Kenti karşısındaki Pisga Dağı'na çıktı. Rab ona bütün ülkeyi gösterdi: Dana kadar uzanan Gilat'ı, bütün Naftali'yi, Efrayim ve Manaşşe bölgelerini, Batı Denizi'ne kadar uzanan bütün Yehuda bölgesini.⁶

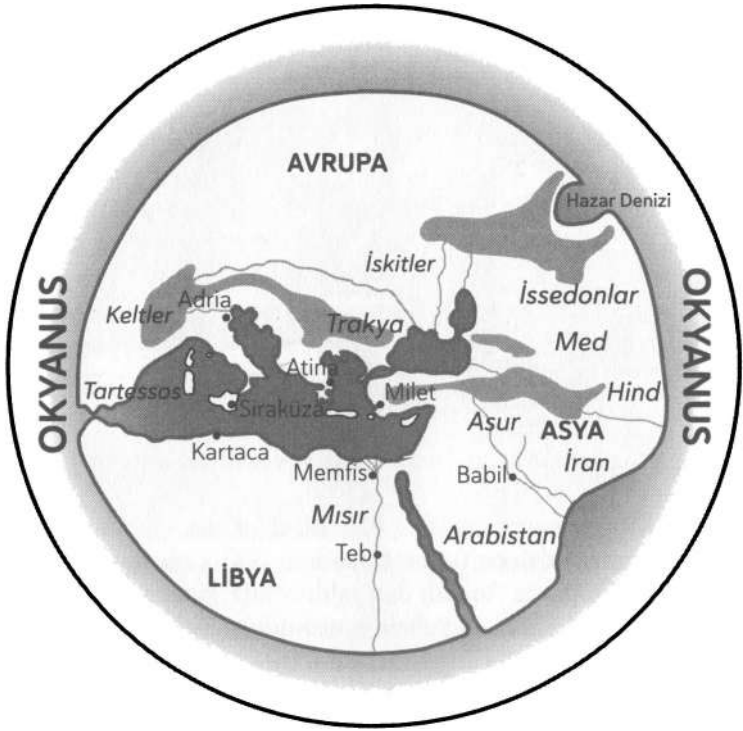
2. Bu konuda örnek olarak bkz. C. Virolleaud, "Le dieu de la mer dans la mythologie de Ras Shamra", *Comptes Rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres* içinde, 90. cilt, 1946, s. 498 vd.

3. Kutsal Kitap alıntılarında, Fransızca orijinal metne sadık kalınıp birtakım değişiklikler yapılmıştır. (e.n.)

4. Eski Antlaşma, Yoel 2:20.

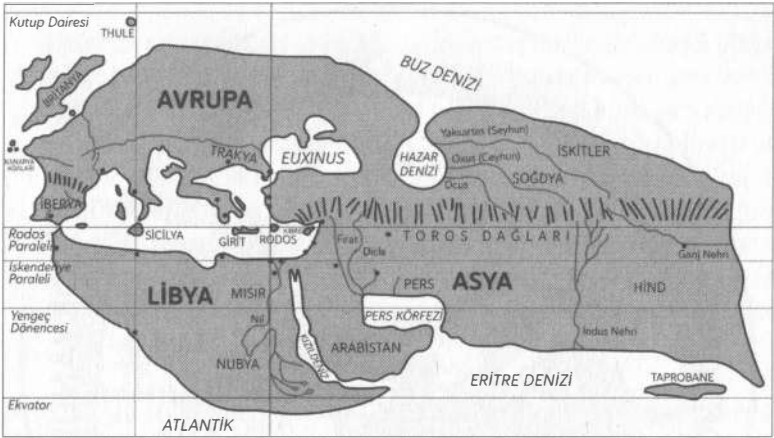
5. Eski Antlaşma, Yasa'nın Tekrarı 11:24.

6. Eski Antlaşma, Yasa'nın Tekrarı 34:1-2.

Yunan coğrafyacı Miletli Hekataios'un (MÖ 550–480) haritası

Dolayısıyla mantıken, bu açıklamaya başka bir denizin varlığının farkında olmak yol açar ve bariz coğrafi nedenlerle bu farkındalık her şeyden önce Filistin’de, nihayetinde “Ölüdeniz” ve “Akdeniz” denecek olan o iki denizin arasında ortaya çıkar (Eski Antlaşma’da ayrıca üçüncü bir denizden, “sazlıklar denizinden”, yani Kızıldeniz’den söz edilir). Benzer bir şekilde, Eski Yunancada MÖ 5. yüzyıla kadar genel bir isim olan ἡ θάλασσα, “deniz” vardır. 4. yüzyıldan itibaren “bizim oranın denizi” veya “bizim denizimiz” anlamına gelen ἡ καθ’ ἡμᾶς θάλασσα, hatta Herkül Sütunları’nın ötesindeki Atlas Okyanusu’na karşıt olarak kullanılan “içdeniz” anlamındaki ο εντος θάλασσα gibi deyişlere rastlanır. Başka denizlerin varlığı keşfedilince, İbranicede ve Fenike dilinde olduğu gibi Yunancada da bir şeyleri netleştirme gereksinimi hissedilir ve birbirini izlemeyen *deniz*, *bizim denizimiz*, *içdeniz* deyimlerinin gösterdiği gibi dil de bu gereksinime uyar.

Matematikçi, coğrafyacı ve filozof Eratosthenes'in (MÖ 276-194) haritası

Ancak “bizim denizimiz” sözü ayrıca bir mülkiyet senedini de çağrıştırır: Akdeniz böylece Yunan ilan edilir... Daha sonra adına *mare nostrum* dendiğinde Romalı ilan edilecektir; kısacası *mare nostrum*/ ή καθ'ἡμᾶς θάλασσα ikilisinin ardında siyasi, askeri ve ticari bir tarih yatmaktadır.

İnsan ya bildiğini adlandırır ya da bilmek için adlandırır. Her iki durumda da Akdeniz'e verilen isimler tarihi, dünyanın bilinme sürecine tanıklık eden haritacılığa bağlıdır. Burada bizi ilgilendirmeyen ve zaten Akdeniz haritacılığından bağımsız olan Hint ve Çin haritacılık tarihlerini bir yana bırakalım. Akdeniz'in bilinen ilk haritasına MÖ 6. yüzyılda rastlanır; yüzlerce alıntıya dayanarak yeniden çizilen bu “dünya haritası” coğrafyacı Miletli Hekataios'un (yaklaşık MÖ 540-480) elinden çıkmadır.

Haritada görülen suyla çevrili yassı ve yuvarlak topraklar, Akdeniz dünyasının ve basitçe çizilmiş üç kıtanın nispeten açık bir temsili-dir. Böylece yukarıda sözü geçen “deniz” benzeri tabirler daha iyi anlaşılır: O zamanın bakış açısıyla tek bir deniz vardır. Zira harita daima bir *temsil* ifade eder, hem de sözcüğün her iki anlamıyla: Bir yandan dünyaya dair bilinenleri konvansiyonel bir şekilde temsil eden grafik bir ifadedir; diğer yandan aynı dünyanın kültürel ve/veya ideolojik görünümünü aktaran zihinsel bir yapıdır.

Bir denizci haritası ya da en azından deniz yolculuğunda edinilmiş coğrafi bilgilerden oluşturulmuş bir harita sözkonusudur:

İskenderiyeli astronom, matematikçi ve coğrafyacı Batlamyus'un (90-168) haritası

Denizcilerin keşfettiği kıyılar resmedilmiştir. Bu açıdan İbranicedeki ׁ (yam) veya Yunancadaki η θάλασσα gibi adlandırmalarla haritacılık arasında bir mantık ilişkisi vardır: Milattan altı yüzyıl önce, Akdenizlilerin “dünyaya” dair bilgisi bu haritadan ibarettir ve yalnızca Türkiye’de yaşayanlar (buna daha sonra değineceğiz) ile Filistin’de yaşayanlar başka bir denizin varlığını deneyimleme şansına sahiptir. Eratosthenes (yaklaşık MÖ 276–194), MÖ 3. yüzyılda her ne kadar hâlâ Akdeniz merkezli olsa da, Avrupa’nın kuzeyi, Kızıldeniz ve Arap Yarımadası’na ilişkin daha net bir fikir veren bir harita çizer.

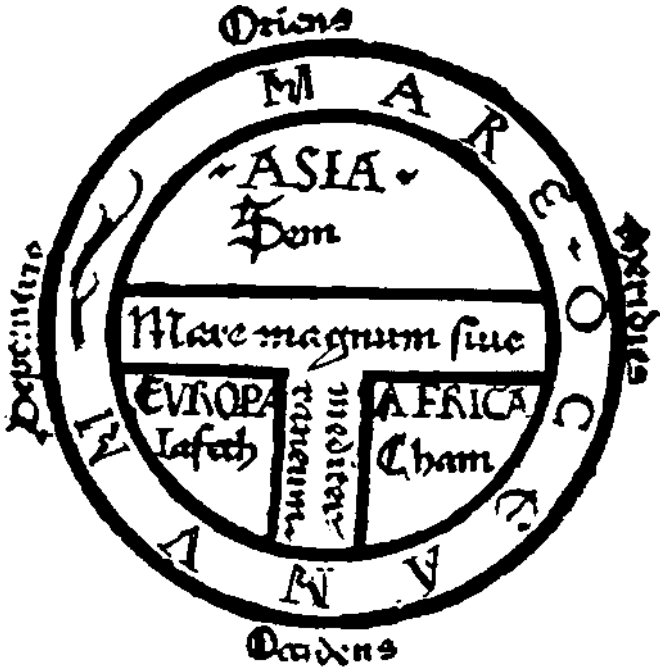
Ve Miletli Hekataios’tan altı yüzyıl sonra, Klaudyos Batlamyus’un (90–168) 15. yüzyılda yeniden düzenlenen Dünya haritası bize görece ayrıntılı ve açık bir Akdeniz sunar. Haritada İtalya’yı, Yunanistan’ı, Korsika’yı, Sardinya’yı, İspanya’yı, Kıbrıs’ı, özetle dönemin denizcilerinin iyi bildiği her yeri ayırt etmek mümkündür. Haritada İngiltere ve İrlanda da yer alır. Güneye gelindiğinde netlik azalır: Afrika belli belirsiz, hatta hayali bir kıtadır. Ancak Mezopotamya’nın doğusu, Baktriya ve İndus Vadisi açıkça seçilir. Batlamyus dünyaya İskenderiye’den bakar ve özellikle İskenderiye fetihlerini aktarır. Artık, Miletli Hekataios’tan bu yana keşfedilen diğer haritaların aksine söz konusu olan “deniz”, η θάλασσα değil, “bizim denizimiz”dir η καθ’ἡμᾶς θάλασσα.

7. YÜZYILDAN İTİBAREN: MEDITERRANEUS [AKDENİZ]

Eski Yunancada, Μεσόγειος⁷ sıfatı, bir yerleşim merkezinin iç bölgesini nitelemekte kullanılmıştır ve *toprağın ortasındaki toprak* anlamına gelir. Konumuz olan deniz, 7. yüzyılda ortaya çıkan deyimle (Sevillalı İsidorus Hispalensis'e göre *mare medi terra*) Latince *mediterraneus*, yani “toprağın ortasındaki” adını aldığı anda, Yunanlar da Latince den öykünerek Akdeniz için η Μεσόγειος sıfatını kullanmaya başlar. Her iki durumda da hem Yunancada hem de Latince de biraz çelişkili bir anlam kayması söz konusudur. Latince sözlüğü Gaffiot, *mediterraneus* sözcüğünü “kara parçalarının ortasındaki”, *mediterraneum* sözcüğünüyse “kara parçalarının içindeki” olarak açıkladığından, her iki durumda da o zamana kadar toprağa işaret eden artık denize işaret etmeye başlamıştır. İbranicede de aynı şey geçerli olacaktır: מִיָּה וְכִיחָה (ha-Yam ha-Tikhon) “ortadaki deniz” veya “ara deniz” açık olarak denizin Latince ismi “*mediterraneus*”un bir öykünmesidir.

Bu noktadan sonra bu deniz (Türkçe istisnasını ve ondan doğan Arapça terimi daha sonra göreceğiz) genellikle Latince isminden hareketle isimlendirilmiştir. Fransızca, İspanyolca ya da İtalyanca isimleri tabii ki Latince den gelmiştir, aynı ad Almancada (Mittelmeer), Berbericede (Illel Agrakal), Çince ve Japoncada (地中海) veya az önce gördüğümüz gibi İbranicede (הַיָּם הַתִּיכוֹן) çevirisiyle var olmuştur, İngilizcede (*Mediterranean Sea*) aynı sözcük ödünçleme yoluyla benimsenmiştir. Ancak denizi kara parçalarının ortasında ya da arasında gören coğrafi betimlemeci yaklaşım, mümkün olan tek görüş değildir. Örneğin Türkler, ana yönleri renklerle tayin etmekteydi: siyah (kara) kuzeyi, kırmızı batıyı, sarı doğuyu ve beyaz (ak) güneyi ifade ediyordu. 11. yüzyılda Anadolu'ya geldiklerinde, yarımada'yı çevreleyen iki denizi ana yön ifadelerine göre *Karadeniz* (kelimesi kelimesine “siyah deniz” ancak aslında yön ifadesiyle kuzey denizi) ve *Akdeniz* (“beyaz deniz”, yani yön ifadesiyle güney denizi) olarak adlandıırırlar. Haritaya baktığımızda bu deniz Türklere göre “güneyde” olsa da, onlarla aynı konumda bulunmayan Mısırlılar ona “kuzey denizi”, Filistinliler “batı denizi” ya da “garp denizi” diyebilirdi. Hatta “batı denizi” tabirinin Eski Antlaşma'da kullanılan isimlerden biri olduğunu gördük. Osmanlı döneminde Araplar, denizden geleneksel

7. Yunancada μ ile başlayan kelimeleri yazarın kullandığı şekliyle ve okuyucunun takibini kolaylaştırması amacıyla M ile başlattık. (e.n.)

Hispalensis Piskoposu Sevilalı İsidorus'un haritası

olarak “Bahr al-Rûm”, yani “Romalıların Denizi” olarak söz etmiştir. Bu adlandırmada bir tuhaflık olduğunu görebiliriz, zira Arapların temasta bulunduğu bu “Romalıları” aslında Roma İmparatorluğu’nun doğu bölümünü oluşturan Yunanlardır (bkz. 6. Bölüm). Bu tuhaflık günümüzde, *rum* (Romalı) sözcüğünün Yunan, *rumca* sözcüğünün Yunanca anlamında kullanıldığı Türkçede sürmektedir. Ardından Araplar bu ismin yerine iki kaynaktan gelen bir karışım koyar, *El Bahr el Abyad el Mutavassit*, yani ortadaki (veya aradaki) beyaz deniz diyerek Türkçeden ve Latinceden çevirdikleri adlandırma, Türklerin başlangıçta kullandığı “güney” anlamını yitirmiş olur.

Sonuçta haritacılık ile adlandırma arasında açık bir bağ vardır: Dil, haritanın sunduğu konvansiyonel *temsili* aktarır. Ancak haritalar aynı zamanda ideolojik *temsil* için de kullanılır. Sevilalı İsidorus Hispalensis’in 7. yüzyılda çizdiği haritayı inceleyelim. Bu harita, T veya TO haritası denen harita arketipini meydana getirir. Dünya

yuvarlaktır ve suyla çevrilidir (TO'nun O'su bundan ileri gelir), üç kıtaysa birbirinden T şeklinde iki denizle ayrılır: Yatay çizgi Avrupa'yı Afrika'dan ayıran Akdeniz'i, dikey çizgiyse Nil Nehri'ni gösterir. Ayrıca kuzeyin (*Septentrio*) solda, doğunun (*Oriens*) üstte, güneyin (*Meridies*) sağda, batınınsa (*Occidens*) altta olduğunu görürüz.

Predrag Matvejevitch, bu tür haritalar hakkında aşağıdaki yorumu yapmıştır:

T-O işaretlerine bir sembol değeri atfedilmektedir. Bazıları, belki de hatalı olarak, T'nin *Theos*, O'nun *Oceanos* sözcüklerinin ilk harfi olduğunu düşünmekteydi. Laik zihinlerse modelde *Terrarum Orbis*'in kısaltmasını görüyordu.⁸

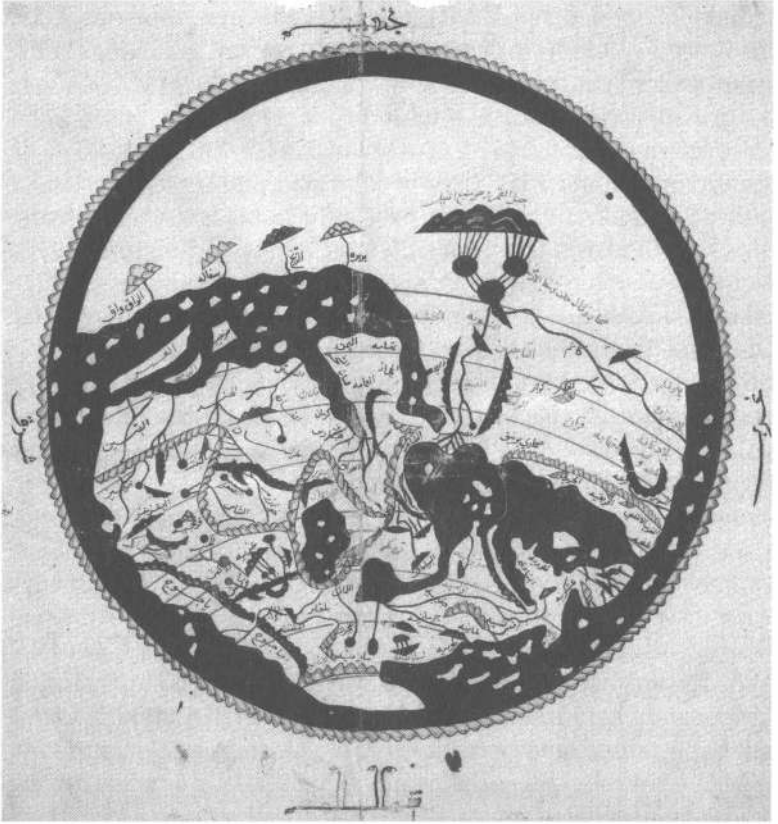
Ancak T, İsa'nın haçı olarak da görülebilir ve tamamı bilimin dinle saptırılması anlamına gelir. Sonuçta harita dünyayı, dünyanın merkezi ya da *umbilicum mundi*, yani göbek deliği sayılan Kudüs'ten bakarak aktarmaktadır; güneşin doğuşuna doğru, doğuya ya da Asya'ya bakar ve dolayısıyla Asya üst kısımda bulunur, *oryantasyon* kavramı da bu şekilde doğmuştur, haritayla oryantasyon doğuya (*Oriens*) göre kendi konumunu saptamak, doğunun nerede olduğunu, güneşin nereden doğduğunu bilmek ve buradan hareketle diğer ana yönleri çıkarsamak anlamına gelir.

Haritaya dini yaklaşım, Müslümanlıkta 12. yüzyılda Muhammed İdrisi'nin (yaklaşık 1100–1165) haritalarında mevcuttur. Güney üstte yer alır, dolayısıyla شرق (şark, “doğu”) solda, غرب (garp, “batı”) sağdadır: İslam, Avrupa'nın güneyinde doğmuştur ve dolayısıyla güney üstte yer alır.

Haritayı kendi yöntemlerimizle okuyabilmek için onu 180 derece döndürmek gerekir ancak haritayı 90 derece döndürürsek doğu üste gelir ve bu kez İdrisi'nin haritasının Sevilalı İsidorus'unkiyle aynı şekle sahip olduğunu; aynı şekilde Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya bölünmüş olduğunu ve sadece farklı dinlerin saptadığı oryantasyonun yani harita yönünün farklılık gösterdiğini görürüz.

Önceki satırlarda anlatılan her şey dile dair kesin bir saptamayla özetlenebilir: Akdeniz dillerini konuşanlar Akdeniz'e önce “deniz”, ardından “kendi denizleri” adını vermiş; onu ya durumuna (kara parçalarının ortasında olması) ya da konumuna (güneyde olması,

8. P. Matvejevitch, *Bréviaire méditerranéen*, Paris, Payot, 1987, s. 130.

Arap coğrafyacı İdrisi'nin haritası (12. yüzyıl)

batıda olması...) gönderme yaparak, ya Latinceden (ortadaki deniz) ya Türkçeden (beyaz deniz) ya da Arapçadaki durumda her iki dilden ödünçlemeyle adlandırmıştır. Burada bir bilgi dizisi vardır, ancak bu “malumat” hatalı olmasa da büyük ölçüde eksiktir. Bu adlandırmaların her biri, tıpkı fosiller gibi tarihi birer tanıklık sayılır ve bu “dilsel katmanlarda” neler olduğunu anlamak için sadece adlandırmaları peş peşe sıralamak, fosilleri dizer gibi adları kronolojik sırayla masaya yatırmak yeterli olmaz, dil dışı bir dizi etkeni de göz önünde bulundurmak gerekir: seyahatler, haritacılık, ticaret, savaşlar ve fetihler, dini ideoloji (haritaların “laikleşmesi” ancak çok uzun yıllar sonra gerçekleşecektir) de değerlendirilmelidir. Η καθ ημας θάλασσα

tabii ki “bizim denizimiz” anlamına gelir ama aynı zamanda *Koini Grekçesinin* Akdeniz’in geçer dili olduğu, her yerde Yunanca isimli “*neapolis*”ler,⁹ yani yeni şehirler kurulduğu bir devirde, “Bu deniz biz Yunanların hâkimiyeti altındadır” demenin bir yoludur. Daha sonraları, *mare nostrum* da aynı anlama gelecektir; gücü ele geçirmenin Arapçadaki etkisi *Bahr al-Rûm* ise sanki bu sahip çıkışı kabullenme gibidir: Deniz “Romalılara” aittir. Bu nedenle, her ne kadar önceki bölümlerde farklı zamanlarda çizilmiş haritalardan büyük ölçüde faydalanmış olsak da, Antonio de Nebrija’nın öne sürdüğü, dillerin imparatorluğu izlemesi gibi, adlandırmanın da haritacılığı izlediğini öne sürmek konuyu basite indirgemek olacaktır: Tabii ki bu ikisi birbirine bağlıdır ama tarihin bir anında ortaya çıkan birçok ifadeden, güç ilişkilerinin sonuçlarından, tarihte rol oynayan pek çok şeyden sadece ikisidir. Ve elbette, konuya başlarken, birbirini izleyen Fenike, Yunan ve ardından Roma egemenliklerinin, Akdeniz bölgesini toponimi bakımından nasıl etkilediğini göreceğiz.

Sonuçta, Akdeniz’in sadece adlandırılma tarihinin bir taslağını yapmak için bile Fenike dilinden İbraniceye, Türkçeye, Latinceye, Yunancaya, Arapçaya, çok çeşitli dillere başvurmamız gerekti. İsmin Fransızcasını, İtalyancasını, İspanyolcasını, Çincesini, İngilizcesini, Almancasını, Japoncasını andık... Medeniyetler ve imparatorluklar arasında karşılaşma ve çatışma noktası olan Akdeniz havzası, adeta bir ödünçleme ve öykünme üretici, enerjileriyle bir dilden diğerine savrulan dil parçalarının akümülatörü ve bence *sözlüksel bir buluşma noktası*.

9. Bkz. 11. Bölüm.

2. BÖLÜM

ALFABELERİN BEŞİĞİ AKDENİZ

Akdeniz’de konuşulan ya da konuşulmuş olarak tanımlanan başlıca dillerin yayılmasına ayrılan bu kısma yazı sistemleri hakkında bir bölümle başlamak mantığa aykırı görünebilir. Günümüzde bu dillerden söz edebilmemizi özellikle grafik transkripsiyona borçluyuz; ancak önceki bölümde, Akdeniz’den *yam* olarak söz edildiğini gördüğümüz ilk yer olan ve günümüzde Suriye’nin Ras Şamra bölgesinde bulunan Ugarit’in aynı zamanda, daha sonra Akdeniz’in dört bir yanına yayılacak ilk alfabenin kullanıldığı yer olduğunun da altını çizmek gerekir. Yani günümüz Akdeniz alfabelerinin kökeni Ugarit’tir ve alfabeleri tanıtmak kitabımızın giriş kısmına önemli bir kapı açacaktır.

Yazı, gezegenin farklı noktalarında, birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin 20. yüzyılın ikinci bölümünde çözümlenmiş Maya gliflerinin iç kaynaklı bir buluş olduğu tartışma götürmez. Benzer şekilde, Çin karakterleri de hiçbir şekilde, herhangi bir dışarıdan etkiyle ortaya çıkmamıştır. Buna karşılık, her şey alfabenin Akdenizli bir buluş olduğunu ve dünyanın bütün alfabelerinin Sami kökenli bir ilk örneğe dayandığını düşündürmektedir.

DİLLERİN TARİHİ

BULLA VE CALCULI

En baştan başlayabilmek için denizin kıyılarından uzaklaşıp (hemen döneceğiz) Dicle ve Fırat arasına, Mezopotamya'ya gitmemiz gerekecek. Mezopotamya'da, varlıkları milattan önce 4000 yıl öncesine uzanan *bulla* adı verilen kilden yapılma topçuklar ve *calculi* adı verilen farklı boy ve şekillerdeki hesap taşlarına rastlanmış. Bu nesneler ya bir alışverişin ya da bir sayımın teminatı olarak kullanılmış.¹ Basit bir örnek verelim, bir ulağın bir sığır sürüsünü teslim etmesi gerektiğini düşünelim. Yanında sürüdeki sığır sayısına eşit sayıda ya da farklı sayıları simgeleyen farklı şekillerde hesap taşı içeren kilden bir topçuk taşır. Teslimat sırasında sürünün alıcısı topçuğu kırıp göndericinin içine kaç taş koyduğunu öğrenebilir, hesap taşlarını ya da simgeledikleri sayıların toplamını mevcut sığır sayısı ile karşılaştırabilir. "İletinin" bir sayı olduğu (bizim örneğimizde sığır sayısı), şifrelemesi sığır sayısına eşit sayıda hesap taşı yapıp onları bir topa koymaya, çözümlemesiye topun kırılıp taşların sayılması olan ilkel bir iletişim aracı sözkonusudur. Elbette mevcut bir kod vardır ama bu kod bir yazı değildir. Clarisse Herrenschmidt bu konuda farklı düşünür. Ona göre yazı, "çizerinden farklı bir kişinin, temsil ettiği değeri doğru şekilde anlayabileceği simgeler bütünüdür. Malların muhafaza edilmesi, stoklanması ve taşınması konusunda görevli grubun mensupları yazıları okuyabiliyordu, öyle olmasa bu yazılar var olmazdı."²

Fakat bu geniş kapsamlı tanımın peşinden gidersek Amerikan yerlilerinin duman işaretlerini ve hatta bir hayvanın çamurda bıraktığı ayak izlerini bile yazı saymamız gerekebilir. Biz, yazının biraz daha dar bir tanımını, örneğin Ducrot ve Todorov'un "dilin işaretlerle gösterimi için grafik bir sistem"³ tanımını dikkate alacağız. Böylece yazının yoluna girmiş oluyoruz ama henüz sadece yola giriyoruz. Topçuklardan bazılarının dış yüzeyine kazınmış birtakım işaretler, topçuğun içineki ve hesap taşlarının cinsine dair ibareler vardır, ancak yazılar laf kalabalığı sayılır, zira topçuğun içinde, zaten dışına kazınmış olan bilgi bulunur. Bu kez topçuk ve içindeki hesap taşları gereksiz olur: Sade bir tablet yeterlidir, üzerine sayı not edilmiş

1. Burada kısaca değinilen sistemin ayrıntılı bir açıklaması için bkz. C. Herrenschmidt, *Les trois écritures, langue, nombre, code*, Paris, Gallimard, 2007, s. 67 vd.
2. Age, s. 75.
3. O. Ducrot ve T. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil, 1972, s. 249.

bir tablet. Peki ama ne sayısı? Kendi basit örneğimize bağlı kalacak olursak, ulağın hem sığır hem de koyun sürüsü teslim etmesi gerektiğini hayal edebiliriz. Bu kez hem sığır hem de koyun fikrini yazabilmek gerekir. Tam olarak bu şekilde, ortaya imgesel bir yazının çıktığını görürüz; yani bunlar öncelikle somut unsurları temsil eden biçimlendirilmiş çizimlerdir. *Sığır* örneğinden devam edelim, şu şekilde temsil edilmiştir:

Sözkonusu hayvanı, kafasının önden görünüşü ve iki boynuzuyla özetleyen şeklin nasıl sadeleşmiş olduğunu görürüz. Ardından, resimyazıların (piktogramların) her birinde sola doğru 90 derecelik bir dönüş görülür; bunun nedeni, kuşkusuz, yazmanların yazdığı tabletlerin konumunun değişmesi ve sağa doğru bir çeyrek tur dönmesidir. Büyükbaşımızın kafası artık şu şekilde görünür: Bu noktaya kadar “çizimler” ince bir çizimle, sivri bir uçla yapılmış gibidir. Fakat daha sonra yeni bir teknik ortaya çıkar, modern dönemde çivi yazısı (Latince “çivi” anlamındaki *cuneus* sözcüğünden *cuneiforme*) adı verilen teknikte farklı boyutlarda, “çiviler” gibi eğimli bir şekilde yontulmuş, kalem çivilerle kil üzerine bir çizgiyle uzatılan ya da uzatılmayan çeşitli şekiller basılır.

Bu temel öğeleri birleştirerek aynı resimyazılar farklı şekilde çizilir; örneğin öküz olur. Ve birbirini izleyen bu , ve şekilleri, çivi yazısının biçimsel evrimini özetler; çivi yazılarının anlamı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi zamanla başlangıçtaki ortaya çıkış gerekçesinden uzaklaşır:⁴

4. S. Kramer'e göre, *L'histoire commence à Sumer*, Paris, Artaud, 1957, s. 298.

								1. Yıldız
								2. Arazi
								3. Erkek
								4. Kadın (Kasık kemiği)
								5. Dağlar
								6. Esir
								7. Baş
								8. Ağız
								9. Ekmek parçası
								10. Yemek
								11. Akarsu
								12. İçmek
								13. Ayak
								14. Kuş
								15. Balık
								16. Öküz (başı)
								17. İnek (başı)
								18. Başak

Çiviyazısının evrimi

Örneğin 15. satırı el alalım, çizgilerle çizilmiş ilk sütundaki balığın balığa “benzediğini” söylemek mümkün, sola dönen ikinci desen için de aynı şey geçerli. Biraz iyi niyetliyse “çiviyazısıyla” yazılmış üçüncü sütundakini de çıkarabiliriz. Ancak satırda sağa doğru ilerledikçe balığın tanınması güçleşir, çiviyazısı tekniği çizime şekil verdikçe soyutlama artar, öyle ki son çizimin başlangıçtaki balıkla ilgisi yoktur.

Sonuçta bu noktada keyfileşen bir sistemin ortaya çıktığını görürüz, zira sözcükler grafik evrim sırasında ortaya çıkış nedenlerini yavaş yavaş yitirir: Resimyazıların *grafik kökenbilimi* yok olur. Her ne kadar hemen okunabilir olmasalar da, işaret ettikleri şeyi temsil etmeye çalışan “çizimler” olduklarından, sözkonusu olan hâlâ resimyazılardır. Ayrıca, bu “çizimlerde” elbette öküz ya da balık sözcüklerinin nasıl telaffuz edildiğini belirten hiçbir öge bulunmadığını

da ekleyelim (bu nedenle henüz yukarıda tanımladığımız anlamda bir yazı değildir) fakat çiviyazıları, bu sistemi yaratmış kişilerin konuştuğu Sümer diliyle telaffuz edilmiştir. Son olarak Sümer, Uruk ve Akad'da keşfedilen, yaklaşık milattan önce 3000 yıl önce yazılmış çiviyazısı tabletlerin çoğunun işletme, sayım, hesap veya sözleşme konulu olduğunu unutmamak gerekiyor. Jean Bottéro bu konuda şöyle diyordu:

Diğer bir deyişle, görüldüğü kadarıyla Mezopotamya yazısı ekonomik ve idari gereksinimlerden ve gerekliliklerden doğmuştur, her türlü dini ya da tamamen "entelektüel" uğraş, bu yazının kökenlerine kesinlikle dahil değil gibi.⁵

Her ne kadar bu kavramları Latince'den alan dillerde *literarum* (harfler) ve *litterae* (edebiyat) aynı kökten gelse de, başlangıçta yazı hiçbir şekilde şiir, edebiyat veya felsefe yazıp çizmek amacı taşııyordu: Kullanımı çok daha sıradan, ortaya çıkışıysa toplumun gelişmesine ve özellikle de kentleşmeyle bağlantılıydı.

FONETİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Çiviyazıları, az önce gördüğümüz biçimsel evrimin ardından bu kez işlevsel bir evrim geçirir. Öncelikle asıl resim yazı biçimlerinden uzaklaşarak bir çeşit soyutlaşmaya gider; örneğin dost kavramı paralel iki çizgiyle, düşman kavramıysa kesişen iki çizgiyle gösterilir:

Dost

Düşman

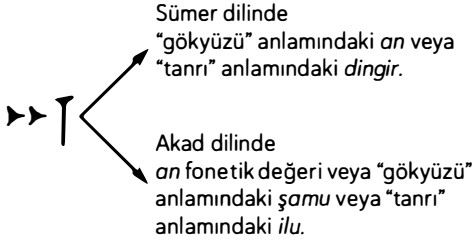

Ardından bazı çiviyazıları, anlamları için değil, fonetik değerleri için kullanılmaya başlanır. Böylece *ok* sözcüğü (*ti* olarak telaffuz edilir), aynı şekilde telaffuz edilen *hayat* sözcüğünü yazmakta da kullanılır; bu durum, mevsim olan *yaz* sözcüğünün resim yazısının aynı zamanda *yazmak* anlamında kullanılması, gezegen olan *ay* sözcüğünün resim yazısının aynı zamanda zaman dilimi *ay* anlamında kullanılması, hatta belki *kar* sözcüğünün resim yazısının aynı zamanda *kâr* anlamında kullanılması gibidir. Fonetiğe geçişin

5. J. Bottéro, *Mésopotamie, l'écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, 1987, s. 94.

başlangıcı böylece bir dil içinde, Sümercede gerçekleşmiş, tek bir resimyazı aynı şekilde telaffuz edilen farklı şeylere ya da kavramlara işaret edebilmiştir. Yani resimyazı, temsil ettiği ses dizisini anlatmaya başlamıştır. Ancak aynı resimyazının farklı şekilde telaffuz edilen nesneler veya kavramlar anlatması da mümkündür. Örneğin çiviyazısındaki *yıldız* hem gökyüzü (Sümer dilinde *an*) hem de tanrı (Sümer dilinde *dingir*) anlamına gelebilmektedir.

Burada sadece Sümerceden söz etsek de Mezopotamya aslında çiftdilli bir bölgedir ve Akadlar ile Sümerler bölgenin her köşesinde iç içedir. Sümerler tek heceli bir dil konuşurken, Akadlar üç hece eğiliminde olan bir Sami dili konuşur. Ve bu çiftdillilik, sistemin gelişmesi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Akadlar, kendi dillerini yazıya aktarmak için Sümerlerin çiviyazısını kullanır. Böylece az önce bahsi geçen yıldız şekilli çiviyazısı, Akadcada hem gökyüzünü (*şamu*) hem de tanrıyı (*ilu*) yazmakta kullanıldığı gibi ayrıca telaffuzu *an* olan sözcük veya heceleri yazmaya da yarar: Çiviyazısı ayrı ayrı hem fonetik hem de semantik bir değere sahip olur.

Sonuçta çiviyazıları hem Sümer dilinin yazılmasında kendi içinde bir tür evrim geçirmiş hem de Akad dilinin yazıya aktarılması için uyarlandığı sırada değişime uğramıştır. Ve farklı parçaların birleştirilmesi gibi görünen bu değişim, öncelikle hece yazısı yolunda, ardından da alfabe yazısı yolunda atılan bir adımı oluşturur. Artık çiviyazıları sadece “nesnelere” işaret etmez, sesler ve heceler de anlatır. Clarisse Herrenschmidt, durumu şu şekilde açıklar:

Mezopotamya yazıcıları, yazının işin içine dahil olmasıyla birlikte, dille ilgili şeyler ile dünyayla ilgili şeyleri birbirine mesafeleme, bağlamdan arındırma süreci başlattılar.⁶

6. C. Herrenschmidt, *Les trois écritures, langue, nombre, code*, Paris, Gallimard, 2007, s. 28.

ALFABELERE DOĞRU

Bununla birlikte, günümüzdeki gibi, konuşulan bir dili tekanlamlı bir şekilde aktaran bir yazıya ulaşmak için daha çok yol katetmek gerekecekti. Yakındoğuda, 19. yüzyılın başında farklı yazıların (Eski Farsça, Elamca, Akad dili, Sümerce, Hititçe vb.) çözümlenmesinin birbirini izleyişini “çağlayan çözümleme”⁷ gibi hoş bir deyişle açıklar. Çözümlemelerin ayrıntısı bu noktada bizi ilgilendirmiyor ancak genel ilkelerini betimlemek ilginç olabilir. Sonuçta, “bilinmeyen bir yazıyla” karşılaşıldığında, öncelikle nasıl bir yazı türüyle karşı karşıya olduğumuza dair epey doğru bir fikir veren istatistiksel bir yaklaşım bulunuyor: Yazıda kaç farklı öge bulabildiğimize bakıyoruz. Bu yaklaşım da bizi yazı sistemi konusunda üç ayrı gruba yönlendiriyor:

- Birkaç düzine işaret varsa, işaret sayısı ortalama otuz civarındaysa alfabetik bir sistem sözkonusudur;
- Yüz veya iki yüz öge mevcutsa, sessiz ve seslilerin farklı birleşimlerinin yazıldığı bir hece yazısı olduğu anlaşılır: SessizSesli, SessizSesliSessiz, SesliSessiz vb.;
- Yüzlerce işaret, hatta binlerce öge varsa, kuşku yok ki Çinlilerinkine benzer, kavramsal bir yazı sistemiyle karşı karşıyayızdır; “yazı karakteri, *ismin fonetik bir parçasına* değil, doğrudan bir nesneye işaret etmektedir.”⁸

Tabii ki bu veriler, sistemi çözümlememizi sağlamaz ama en azından doğru yolu bulmamıza olanak verir: Sözkonusu olanın bir alfabe mi, bir hece yazısı mı, yoksa kavramsal bir yazı sistemi mi olduğunu biliriz. Bunun dışında yazıya aktarılan dilin hangisi olduğunu bilmemiz ya da işi büyük ölçüde kolaylaştıran çiftdilli metinlere sahip olmamız da gerekir. Kendi konumuza dönecek olursak, Mezopotamya’da keşfedilmiş, MÖ 4. binyıldan kalma tabletlerde rastlanan çok sayıda çiviyazısının ardından, 4. yüzyıl ile 2. yüzyıl arasında yazılmış farklı yazılarda hece yazısının önemli işaretleri görülür, sonra da *akrofoni* (harf yazısı) adı verilen bir süreçle alfabelere geçiş yapılır. *Akrofoni* sözcüğü anlaşılmaz görünebilir ama çözümlemesi kolaydır: *acro* köküne, (kentin) üst kısmını anlatan akropol sözcüğünde de rastlanır;

7. J. Bottéro, age, s. 75.

8. Age, s. 80.

phonie ise (uzaktaki) ses anlamındaki telefon sözcüğünde de bulunur; özetle akrofoni, “üst sesi”, yani genelde bir hecenin ilk sessizini almak anlamındadır. Örneğin bir *balon* resmi, Türkçede “balon” olarak okunacağından, akrofonide b sesini anlatmakta kullanılır. Böylece konuşulan dilde bir isme sahip nesneleri tarif eden resim-yazılar, *akrofoni* yoluyla bu ismin ilk sessizini yazmakta kullanılmış, böylece bir ünsüz alfabesi oluşturulmuştur.

Ancak sadece sessizlerin yazılması her dil için uygun değildir. Türkçeyi yazıya aktarmak için bir ünsüz alfabesi kullandığımızı hayal edelim. Bl sessizlerinden oluşan dizi *bal, bel, bil, bol, böl, bul* gibi fonetik dizilere denk gelebileceği gibi, *abla, bala, bela, bölü* vb. sözcüklerini de ifade edebilir. Aslında bu ünsüz sistemi sadece Sami dilleri modelindeki tek bir tür dil için uygundur. Sami dilleri (günümüzde konuşulan iki Sami diline Arapça ve İbranice örnek verilebilir) sözcüklerin anlamı “taşıyan” (çoğunlukla üç sessizden oluşan) köklere sahip olduğu, seslilerin ve bazı sessiz değişikliklerinin ise daha çok sözcüğün dilbilgisel işlevini belirttiği bir dil ailesidir. Genelde bu sistemi anlatmak için verilen örnek Arapça KTB köküdür (genel olarak “yazmak” anlamına gelir), farklı biçimlere girdikçe anlamı değişir: *ketebe* “yazdı”, *kâtib* “yazan, yazar”, *kitâb* “yazı, kitap”, *kutub* (kitaplar), *ketebtû* “yazdım”, *ketebe* “yazdın”, *ketebne* “yazdık”, *mektub* “yazı” vb. Buna Clarisse Herrenschmidt’in⁹ önerdiği İbranice bir örnek ilave edelim: “öldürme düşüncesi” anlamına gelen QTL kökünden hareketle *qetôl* “öldürmek”, *qâtûl* “ölü”, *qôtel* “öldüren” vb. üretilebilir.

Sami dillerinin bu özelliği, çivi yazısı sisteminin gelişimini, onu izleyen ünsüz alfabelerini ve alfabe ilkesini açıklamaktadır.

“AKDENİZLİ” ALFABELER

İzini bulabildiğimiz gerçekten Akdenizli en eski yazı sistemi, MÖ 1800 ila 1500’de Girit’te kullanılan ve hiç çözümlenememiş olan Linear A (çizgi yazısı A) yazısıdır. Buna karşılık, yine Girit’te MÖ 1400 ila 1300’de kullanılan Linear B (çizgi yazısı B) çözümlenmiştir. Linear B, arkaik bir Yunanca olan Miken dilini yazıya aktarmakta kullanılmış, hiyeroglif benzeri yüzden az simgeye sahip bir hece yazısıdır. Ancak bu iki sistemin selefi olmamış ve görünüşe göre Yunan dünyasında yaklaşık

9. C. Herrenschmidt, age, s. 29.

ALFABELERİN BEŞİĞİ AKDENİZ

	·a		k
	·i		l
	·u		m
	b		n
	g		s
	d		š
	d		ʿ
	h		g
	w		p
	z		s
	ḥ		q
	ḥ		r
	ṭ		š
	z		t
	y		ṭ

Ugarit Alfabeti

500 yıl boyunca hiçbir yazı sistemi bulunmamıştır. Yani “Akdenizli alfabeleri” hızlıca sıralayabilmek için MÖ yaklaşık 1300 civarına tarihlenen ve Suriye’deki (günümüzde Ras Şamra bölgesinde bulunan) Ugarit’te keşfedilmiş Ugarit alfabesiyle başlamak gerekir. Ugarit alfabesi, biçimsel açıdan çivi yazısı olan ama birer harf işlevine sahip otuz simgeden oluşmuştur. Ugarit yazıcıları, Mezopotamya’daki meslektaşlarından sivri bir kalem yardımıyla, kil tabletler üzerine “çivi” biçimli motifler çizme tekniğini almıştır; ancak aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi, sözkonusu motifler artık nesneleri, fikirleri ya da heceleri değil, sesleri ifade etmektedir.

Resim yazıya dayanmayan ilk alfabe, MÖ 1200 civarında, Levant bölgesi kıyılarında ortaya çıkmış ve Fenikelilerin (bkz. 3. Bölüm) ticaret alanının genişlemesiyle Akdeniz havzasının büyük bölümüne yayılmıştır.

DİLLERİN TARİHİ

𐤀	öküz ('alef = /' /)	𐤁	diken (lamed = /l /)
𐤂	ev (bet = /b /)	𐤃	su (mem = /m /)
𐤄	deve (gimel = /g /)	𐤅	yılan (nun = /n /)
𐤆	kapı (dalet = /d /)	𐤇	balık (sâmek = /s /)
𐤈	tokmak (hê = /h /)	𐤉	göz ('ayn = /' /)
𐤊	çivi (vav = /w /)	𐤋	ağız (pe = /p /)
𐤌	silah (zayn = /z /)	𐤍	papirüs (san = /s /)
𐤎	duvar (heth = /h /)	𐤏	maymun (qoppa = /q /)
𐤐	tekerlek (tet = /t /)	𐤑	baş (reş = /r /)
𐤒	el (yod = /j /)	𐤓	diş (sin = /s /)
𐤔	aya (kaf = /k /)	𐤕	haç (to = /t /)

Fenike Alfabeti

Fenike alfabesi bir yandan Yunancanın, diğer yandan Aramicenin yazımı için benimsenip uyarlanır, Arami alfabesi Arapçanın ve İbranicenin kaynağı olurken Yunan alfabesi Etrüsk alfabesinin ve aralarında Latincenin de bulunduğu tüm İtalic alfabelerin atası olur. Öyle ki alfabe, milattan önce 2000 yıl önce, günümüzde Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün'e denk gelen bölgede tek bir kaynaktan doğmuş gibi görünmektedir. Ardından Avrupa ve Asya'ya yayılacak, şu anda konumuz olmayan farklı dillere uyarlanacaktır.

Farklı alfabeler arasındaki bağ, ilk bakışta görülecek kadar açık değildir. Ancak bu durumu doğrulayan benzer bazı göstergeler vardır. Çözümlenen ilk iki alfabenin (Ugarit ve Fenike alfabeleri) harf sıraları aynıdır ve diğer alfabelerde de hemen hemen aynı sıra mevcuttur. Ayrıca bu alfabelerde MÖ 6. yüzyıldan bu yana bildiğimiz bu harflerin isimleri de hemen hemen aynıdır. Bu konuya hem harflerin isimlerini hem de biçimsel köklerini dikkate alan basit ve hoş bir açıklama getirmek mümkündür. Alfabenin ilk harfi neden Yunancada *alfa*, Arapçada *elif*, İbranicedeyse *alef* adını almıştır? Bu

bölümde bu konuya bir yandan Sümer dilinde *öküz* anlamına gelen çiviyazısının evrimini anlatırken diğer yandan da *akrofoni* ilkesini açıklarken değinmiş olduk. Fenike ve Aramice alfabelerinde bu ilk harfin biçimini ve Yunan ya da Latin alfabelerindeki dönüşümünü incelemek aşağıdaki durumu tahayyül etmemizi sağlayabilir:

1. Öküz yazmak için öküzün başını temsil eden bir resim yazının kullanımı. Bu önerme genel olarak kabul edilir. Sami dilinde *alef* öküz demektir.
2. Ardından bu resim yazının, akrofoniyle sözcüğün ilk sesini yazmakta kullanımı, yani öküz/*alef* örneğinde Sami dillerinde resim yazının bir gırtlak vuruşu için, daha sonraysa Yunancada ve İtali dillerde A sesi için kullanımı.
3. Son olarak resim yazının anlattığı ismin, harfin ismine dönüşerek benimsenmesi: *alef* isminin Arapçada *elif*, Yunancada *alfa* olması.

Harf isimleri ve şekilleri ile akrofoni ilkesi arasındaki yakınsama varsayımı ancak ve ancak bir harfin şeklinin, değerinin ve isminin birden fazla alfabe de karşılaştırılabilir olmasıyla kabul edilebilir. Hasılı rasgele iddialardan kaçınmak için bölgenin tüm alfabelerini karşılaştırmak gerekir. Proto-Sinaitik, Fenike, Arami, Korint, Klasik Yunanca, Güney Arap Yarımadası ve Latin alfabelerinden alınmış 21 harfi karşılaştıran aşağıdaki tabloyu inceleyelim (bu alfabelerden hiçbirisi tam değil çünkü sadece farklı dillerde de var olan harfleri almayı seçtim).

İlk satırda bir öküzün (*alef*) A'ya, ikinci satırda bir evin (*bet*) B'ye dönüştüğünü, üçüncü satırda bir devenin (*gaml*) veya daha doğrusu hörgücünün gama olduğunu, onuncu satırda bir elin (*yod*) Y'ye dönüştüğünü, on beşinci satırda bir gözün (*ayn*) O'ya dönüştüğünü, on dokuzuncu satırda bir başın (*roş*) R olduğunu vb. görmek mümkün. Sonuçta öncelikle bir nesne resmedilmiş (öküz başı, ev planı, deve, el, göz, baş vb.) ve bu grafik şekle nesnenin ismi verilmiş, ardından uzun yüzyıllar sonra akrofoni yoluyla basitleştirilmiş grafik işarete bu ismin ilk harfinin değeri atfedilmiş ancak harf o isimle anılmaya devam etmiştir. Bu da bize bütün bu alfabelerin aynı kökene sahip olduğunu ve alfabe sözcüğünün de ilk iki harfin isminden geldiğini gösterir.

DİLLERİN TARİHİ

	Proto-Sinaitik	Fenike	Korint	Aramice	Klasik Yunanca	G. Arap Yarımadası	Latin	Değer	İsim
1.	𐤀 𐤁	𐤁 𐤂	𐤁 𐤂	𐤁 𐤂	𐤁 𐤂	𐤁 𐤂	A	ɔ/a	1. alef, alfa
2.	𐤃 𐤄	𐤃 𐤄	𐤃 𐤄	𐤃 𐤄	𐤃 𐤄	𐤃 𐤄	B		2. bet, beta
3.	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	G		3. gaml, gamma
4.	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇	D		4. delt, delta
5.		𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	E	h	5. he, epsilon
6.	𐤉 𐤊	𐤉 𐤊	𐤉 𐤊	𐤉 𐤊	𐤉 𐤊	𐤉 𐤊	V	w	6. wau, upsilon
7.		𐤋	𐤋	𐤋	𐤋	𐤋	Z		7. zai, zeta
8.	𐤌 𐤍	𐤌 𐤍	𐤌 𐤍		𐤌			h	8. het
9.		𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎		t/th	9. tet, theta
10.	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏		y, i	10. yod, yota
11.	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	K		11. kaf, kappa
12.	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	L		12. lamd, lambda
13.	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	M		13. mem, mu
14.	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	N		14. nun, nu
15.	𐤔 𐤕	𐤔 𐤕	𐤔 𐤕	𐤔 𐤕	𐤔 𐤕	𐤔 𐤕	O	'o	15. ayn, omikron
16.		𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖		f/ph	16. pê, fi
17.		𐤗	𐤗	𐤗				ş	17. sad
18.		𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘		k	18. kof, koppa
19.	𐤙 𐤚	𐤙 𐤚	𐤙 𐤚	𐤙 𐤚	𐤙 𐤚	𐤙 𐤚	R		19. roş, ro
20.		𐤛	𐤛		𐤛			ş	20. şin
21.	+	x	x	T	T	X	T		21. tau, to

Farklı alfabelerin karşılaştırılması

Paleo-İbrani, Arami, Ugarit, Fenike, Kuzey Arap, Nebati, İbrani, Yunan, Etrüsk, Messapi, Sicilya dili, Picene, Osk, Umbria, Novilara (Kuzey Picene), Latin, Arap vb.: Doğu Akdeniz’le sınırlı bir bölgede onlarca farklı alfabe sistemi bir o kadar farklı dili yazıya aktarmak için bir arada var olur ve birbirini izler. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi aralarından bazıları, yazıya aktardıkları dille paralel bir yayılma

yaşar: Farklı dönemlerdeki Fenike, Yunan, Latin ve Arap alfabeleri bu duruma birer örnektir. Günümüzde bu alfabelerden dördü (Arap, Yunan, İbrani ve Latin) ya da beşi hayatta kalmıştır; bu sayı, Berberice (Tamazight) dilini yazıya aktarmada kullanılan Tifinag alfabesini Akdenizli sayıp saymamamıza göre değişecektir.

Bu hızlı anlatı (yazı tarihi hakkında, konuya ilgi duyan okurun başvurabileceği pek çok kitap bulunmaktadır) toplumsal ve siyasi tarihle, sözkonusu tarihe dahil olan halkların konuştuğu diller ile bu dillerin yazıya aktarım sistemleri arasında sıkı bir bağ vardır. Bu bölgede, incelediğimiz dönemde önemli rol oynamış iki halk mevcuttur: Fenikeliler ve ardından Aramiler, her ikisi de bir Sami dili konuşan halklardandır. Bu dönemde, başka bir Sami dili olan Akadca farklı devletler arasında anlaşma sağlamaya yarayan diplomasi dilidir, yani bir “geçer dildir”. Daha sonra onun yerini Aramice alır. Akadca, o dönemde Yakındoğu’da en yaygın yazı sistemi olan çiviyazısıyla yazılır, bu da bir çeşit “geçer yazı” sayılabilir: Kendi yazı sistemlerine sahip olmalarına rağmen Mısırlılar diplomatik iletişim için bu yazıyı kullanmıştır. Fenike alfabesi, günümüzde Akdeniz’in kuzey kıyılarında konuşulan pek çok dilin yazımında benimsenmiş ve bu dillerin yazımına uyarlanmıştır; Arami alfabesiye günümüzde iki Akdeniz alfabesinin, Arapça ve İbranice’nin kökenini oluşturur.

Yazı sistemleriyle, bir çeşit dekantasyonla aktarma yaptığımız söylenebilir. Birbirine karışmayan iki sıvıyı dinlenmeye bıraktığımızda daha yoğun olan sıvının diğerinin altına inmesi gibi, en fazla “ağırlığa” sahip (bkz. 17. Bölüm) dilleri yazıya aktarmaya yarayan alfabeler, diğerlerini yarış dışı bırakarak kendilerini dayatmışlardır. Ancak alfabe sayısındaki azalma, ille de dünya dillerinin sayısının azalması anlamına gelmez: Bazı alfabeler kendini dünyada pek çok dile kabul ettirmiştir. Örneğin Latin alfabesi, sömürgeci ülke dillerinin (Fransızca, İspanyolca, Portekizce ve İngilizce) yayılmasıyla dünya geneline yayılmış; Afrika Kıtası başta olmak üzere Endonezya, Vietnam vb. sömürgeleştirilmiş ülkelerin dillerine dayatılmıştır. Bir süre Türkçenin ve günümüzde farklı uyarlamalarla Urduca ve Farsçanın yazımında da kullanılan Arap alfabesiye, ülkelerinde tanınmaları halinde, günümüzde konuşulan farklı Arapça biçimlerinin yazıya aktarımında da kullanılabilir (bkz. 7. Bölüm). Yalnızca Yunan ve İbrani alfabeleri günümüzde tek bir ülkede ve sadece tek bir dil için kullanılmaktadır.

Sonuçta günümüzde Akdeniz'e hâkim olan iki alfabe vardır: İspanya'da (İspanyolca ve Katalanca için), Fransa'da (Korsikaca, Fransızca ve Oksitanca dilleri için), İtalya'da (İtalyanca ve Sarduca için) ve Türkiye'de Latin alfabesi; Lübnan'da, Suriye'de, Mısır'da, Libya'da ve üç Mağrip ülkesinde de Arap alfabesi. Hasılı Akdeniz havzasında, bir tarafta Latin alfabesi, diğer taraftaysa Arap alfabesi olacak şekilde bir kuzey-güney bölüntüsünden söz etmek mümkündür. Diller konusunda durumun nasıl olduğuna da bundan sonraki bölümlerde bakacağız.

FENİKELİLERİN YAYILMASI

Joseph Maïla, yazdığı kısa bir makalede, Akdeniz'in tarihine dair küresel bir yaklaşım önerir. Maïla'ya göre Akdeniz tarihi, her biri tarihin okunmasında bir anahtar sunan üç paradigmayla, üç ayrı bakış açısıyla incelenebilir: Bu bakış açıları iktidar, kültür ve değiş tokuştur.

İktidar paradigması imparatorlukların oluşum paradigmasıdır. Yunanlar, Romalılar, Kartacalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Fatimiler, Osmanlılar, onları izleyen Avrupalılar ve onlara ek olarak bu alana egemen olmayı denemiş çeşitli Haçlılar: "Tarih, halkların denizcilik bölgesini ve çevresini kontrol etme mücadelesi kadar imparatorlukların hegemonyasına da işaret eder."

Kültür paradigması ise farklı bir doğaya sahiptir; tektanrılı dinleri, felsefeyi, Endülüs'te dinlerin ve dillerin kesişim noktalarını, 9.yüzyıldan itibaren Bağdat'ta yapılan çevirileri kapsar: "Akdeniz kültürü, ortak bir kültürden öte, birbirine açık kültürlerin yer aldığı bir havuz olarak tanımlanabilir."

Son olarak değiş tokuş paradigması, öyle ki bölge Fenikelilerden bu yana "bir liman ve ticaret noktası güzergâhı, ticaret ve alışveriş

ağı. Fenikeli ticaret noktaları imparatorluklardan bile evvel mevcuttur.”¹ Burada inceleyeceğimiz de bu üçüncü paradigmadır.

BİRKAÇ TARİHİ VERİ

Bölgede, MÖ 4. binyıldan bu yana bilinen ilk medeniyetler, nehirler boyunca var olur; Mısır’da Nil boyunca veya Mezopotamya’da Dicle ile Fırat arasında olduğu gibi. Deniz (bir yanda Akdeniz, diğer yanda Kızıldeniz), bu imparatorlukların sınırlarını oluşturur; tıpkı MÖ 2. binyılda, başkenti Hattuşaş’ın Anadolu’nun kalbinde yer aldığı Hitit İmparatorluğu’nun sınırlarını da onlar belirler. MÖ 14. ve 13. yüzyılda egemen olan iki imparatorluk vardır; Hititler ve firavunların Mısır’ı 1274 civarında, Kadeş Savaşı’nda karşı karşıya gelir.

Aynı dönemde denizde, deniz alışverişinin elle tutulur ilk kanıtı, Doğu Akdeniz’in küçük bir kısmından Kıbrıs, günümüz Türkiye’sinin güneyi, Rodos, Girit ve Peloponez arasında kalan bir bölgeden gelir. 1982 yılında, Türkiye’nin Uluburun sahilinde Kıbrıs, Girit, Levant ve Yunanistan’dan gelen ürünler (bakır, kalay, fildişi, seramik, fayans, boya yapmakta kullanılan iskerlet, silah, eşya vb.) taşıyan ve bu farklı bölgeler arasında ticaret yapıldığını kanıtlayan bir ticaret gemisi batığı keşfedilir.²

MÖ 13. yüzyılın sonundaysa aynı bölgede, Ege Denizi’nden gelen “deniz halkları”³ Girit’e, Levant kıyılarına akınlar düzenler, akınları Mısır’a kadar ulaşır ve sonunda Firavun Merneptah’ın birlikleri tarafından yenilirler. Kökenleri hakkında az, dilleri hakkında daha da az bilgi mevcuttur. Elimizde ancak hangi halklardan ya da gruplardan oluştuklarına dair listeler sunan Mısır yazıtları vardır ve bu yazıtlardan sadece tek bir grubun kimliğini tahmin etmek mümkün olur: Metinlerdeki Peleset sözcüğü, Eski Antlaşma’da da bahsi geçen ve daha sonra günümüzdeki Gazze ile Yafa kentleri arasına yerleşen Filistinliler olabilir. Elimizdeki yetersiz dil verileri yalnızca bir Sami dili konuşmadıklarını kanıtlar.

Buna karşılık Biblos, Sur veya Sayda kökenli olan ve kendilerinden Bibloslu, Surlu, Saydalı olarak, geldikleri kentin ismiyle söz eden

1. J. Maïla, “Les Paradigmes de la Méditerranée” *L’Europe et la Méditerranée*, Cultures, France, 2008, s. 6, 10 ve 11.
2. E. Nantet, “L’épave d’Ulun Burun”, *Revue Égypte*, vol. 64, 2012, s. 29–40.
3. “Adalarda yaşayan halklar” ya da “kuzey halkları” da denir. Tüm bu isimler, başlıca Karnak olmak üzere Mısır yazıtlarında geçmektedir.

Fenikeliler hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Kuşkusuz, iskerlet kabuğundan ürettikleri boyadan hareketle, θοῖνιξ (kızıl) renkle bağlantılı Fenikeli (Φοινικῆος) adı kendilerine Yunanlar tarafından verilmiştir. Romalıların bu ismi *puniceus*'a [pön] dönüştürür ve Kartaca'daki Fenikelilerinden bu şekilde söz eder.

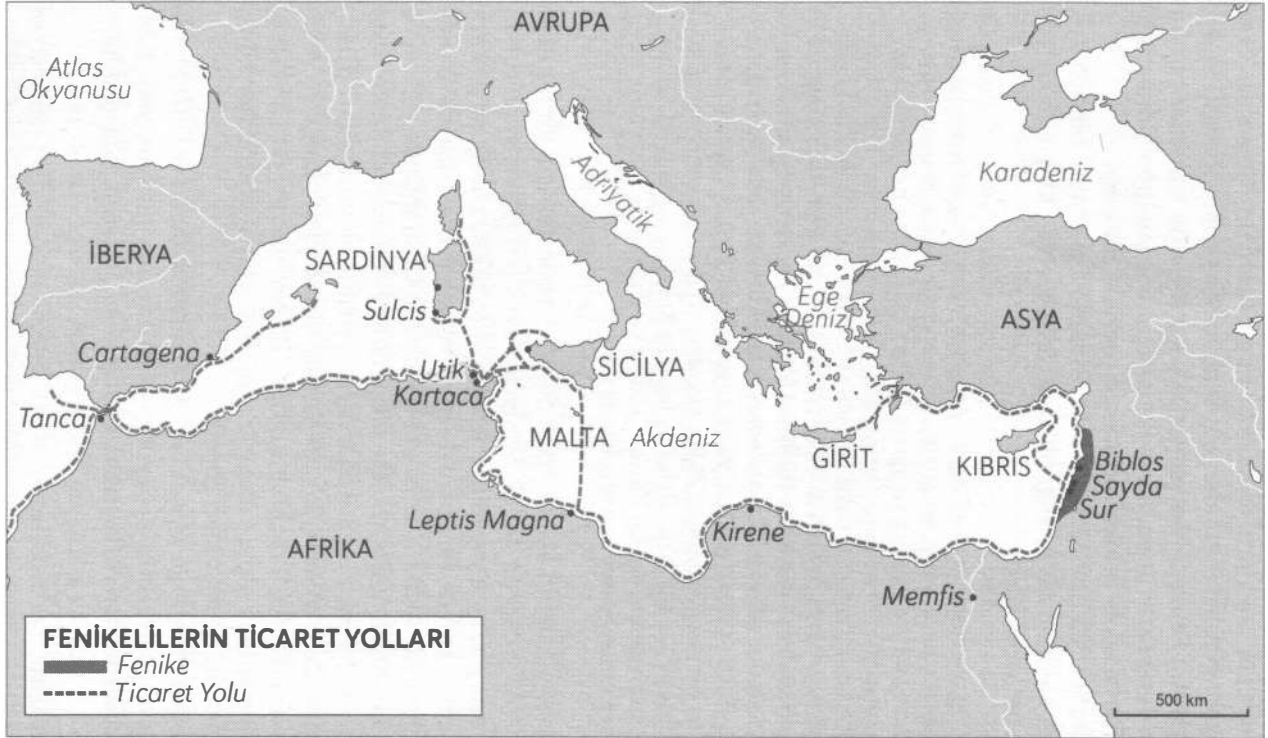
Robert Lafont, Akdeniz dillerinin teması konulu bir kolokyunun metinlerine yazdığı önsözde iki Akdeniz olduğunu söyleyerek bir ayırım yapar:

Coğrafi olarak, Apenin Dağları, Aspromonte ve Sicilya Kanalı'yla açık şekilde birbirinden ayrılan iki Akdeniz vardır. Doğu bölümü kısmen Adriyatik ve Ege'den ve ayrıca Balkan Yarımadası'nın kaosundan oluşur. Kıyı ve adaların karmaşıklığıyla kaynayıp durur. İnsan ilişkileri odaklı geniş bir bakış açısıyla asıl önemli olan Akdeniz'in, Libya-Mısır'ın Afrika kıyıları ile Filistin-Lübnan-Türkiye'nin Asya kıyılarını, yani iki kıta kıyısını karmaşık bir şekilde karşı karşıya getirmesidir. (...) Bunun aksine, Batı Akdeniz gözle görülür bir sadeliğe sahiptir. Kuzeyde Cebelitarık'tan Messina'ya uzanan ve Latin yayı adı verilen bir yay, güneydeyse Mağrip kıyıları. İki deniz arasında birbirinden ayrı iki ada dizisi: Balear Adaları ile Korsika, Sardinya ve Sicilya. Düzen gerçekten bir havuzu andırır ve ilişkiler de mecburen kuzey-güney/güney-kuzey şeklinde ilerler.⁴

Lafont'un coğrafi açıdan haklı olduğunu görmek için bir haritaya bakmak yeterlidir ancak Fenikelilerin ve ardından Arapların doğu-batı yönünde yayılması, tarihi açıdan haksız olduğunu gösterir. Ne var ki Lafont, bu bölümde göreceğimiz üzere, kuzeyde Avrupa ile güneyde Akdeniz arasında konuşulan Oksitancanın yerine ilişkin bir kuram geliştirmekle meşguldür. Fenikelilerin ticaret rotalarını gösteren bu haritada, yayılmalarının ve kurdukları ticaret istasyonlarının aslen kıyı denizciliğinin sonucu olduğu ve yakın adalara (Kıbrıs, Girit, Malta, Sicilya, Balear Adaları) yapılan birkaç çıkışla birlikte sadece Akdeniz'in alt sınırıyla (veya Afrika'nın kuzey kıyılarına) ilgilendikleri görülür.

Akdeniz'in doğu kıyısından (günümüzde Lübnan ve Filistin) yola çıkarak Mağrip bölgesi boyunca ve İspanya'nın güneyine yerleşirler. Özellikle maden cevheri (bakır, kalay, altın...) ticareti, gıda maddeleri

4. R. Lafont, "Les Méditerranées et leurs langues", H. Boyer (ed.), *Langues et contacts de langues dans l'aire méditerranéenne*, Paris, Harmattan, 2004, s. 10-11.

Fenikelilerin yayılışı

(şarap, yağ, tarım ürünleri...), sedir ağacından kereste ve zanaat ürünleri (kuyum, boya...) ihracatına dayanan ticaret istasyonlarının listesi, ne kadar yayılmış olduklarını kanıtlar. Fenikelilerin doğudan batıya, Biblos'tan, Sur'dan ya da Sayda'dan Herkül Sütunları'na (Cebelitarık Boğazı'na) kadar yayılması, geliştirdikleri denizcilik teknikleri sayesinde erişilebilir hale gelen denizin metodik bir keşfi gibidir: Kıbrıs, Rodos ve ardından Girit'e (MÖ 10. ve 9. yüzyıllar), Libya, Tunus, Kartaca (MÖ 814), Malta, Sicilya ve Sardinya'ya (MÖ 8. yüzyıl); ardından Cezayir kıyılarına ve bugün Cebelitarık Boğazı adını verdiğimiz noktaya ulaştıktan sonra Cadiz, Lixus ve Mogador'a (günümüzde Suvayr) ile son olarak Kartacalı Hannon'un MÖ 6. yüzyılda yaptığı uzun deniz yolculuğu sırasında Batı Afrika kıyılarının bir kısmına erişirler. Bütün bu eski kentler arasında, MÖ 9. yüzyılda kuruluşundan MÖ 146'da Romalılar tarafından yıkılışına dek Kuzey Afrika'nın tamamında önemli bir siyasi rol oynayan Kartaca farklı bir yol izler: Birer fatih olmayan Fenikeli tüccarlar gittikleri yerlerde ticaret istasyonu açmakla yetinirken, Kartaca gerçek bir imparatorluk kurar.

Milattan önce yaklaşık 1200'lerde başlayan bu ticari deniz seyri ve istasyon politikası neredeyse bin yıl sürecektir. Fenike'nin son limanı Tır, MÖ 332 yılında Büyük İskender'in birliklerine yenik düşer ve Akdeniz böylece Yunan olur. Bu yayılmanın dil üzerindeki etkisinin ne olduğuna da bakmak gerekir.

DİLİN YAYILMASI

Afro-Asyatik dillerinde (veya Hami-Sami dillerinde) altı dil ailesi bulunur: Sami dilleri, Mısır-Kıpti dilleri, Libya-Berberi dilleri, Kuşitik diller, Omotik diller ve Çadik diller. Fenikece, Aramice, İbranice, Ugaritçe ve Moav diliyle birlikte kuzeybatı Sami dil grubuna dahildir. İlgilendiğimiz dönemde Ugaritçe çoktan ortadan kaybolmuştur (ancak önceki bölümde bu dilin, yazı tarihinde nasıl bir öneme sahip olduğunu görmüştük), Aramice Yakındoğu'da diplomatik geçer dil konumundadır, Moav diliyse Kızıldeniz'in doğusunda, İbraniceyse Eski Antlaşma'nın Kenan diye sözünü ettiği bölgede konuşulmaktadır.⁵

Fenikeliler ticari yayılmaları sırasında hangi dillerle karşılaşacaktır? Haritadaki haliyle rotalarını izlediğimizde, kuşkusuz, eksik

5. Bu adlandırmalar kesinlikle tipolojik değere sahip değildir, salt coğrafidir: Tek yaptığım, Akdeniz kıyılarında konuşulan dilleri sınıflandırmaktır.

kalacak şöyle bir liste yapabiliriz: Girit'te bir çeşit Yunanca, 8 ila 4. yüzyılda Asurluların katkılarıyla resmi dilleri Aramice'nin eklendiği İbranice, Kipti dili (Mısır dili), Afrika'nın kuzey kıyılarında Berberice, İspanya kıyılarında İber dili ve Turdetani, Sicilya'da hakkında pek bir şey bilmediğimiz Sicilya dili, Sardinyadaysa hakkında daha da az şey bildiğimiz, zaman zaman *nouragique* (nurajik) olarak da anılan Paleo-Sardu dili.⁶ Peki ya Fenike dili bu dillerde ve dillerin konuşulduğu alanlarda nasıl izler bırakmıştır?

Yer adlarında izler

İzlere öncelikle yer adlarında rastlarız. MÖ 10. ve 9. yüzyıllar arasında Sur'dan ve Sayda'dan kalkan gemiler Akdeniz'in güney kıyılarını katetmeye ve istasyonlar kurmaya başlar. Kimilerine göre bu istasyon isimleri halen bu kökleri anımsatmaktadır. Maurice Sznycer,⁷ yer adlarının incelenmesinde ihtiyatlı olmak gerektiğinden söz ettikten sonra, kendi araştırmaları sonucunda kesin görünen Fenikece veya Pönce kökenli dört yer adı serisi önerir:

- “Şehir” anlamına gelen *qart* köküne sahip yer adları: Qarthadasht (“yeni şehir” veya “taze şehir”) Tunus'ta MÖ 9. yüzyılın başında Kartaca'ya, İspanya'daki Cartagena'ya ve Kıbrıs'taki Carthage'a ismini vermiştir.
- Önceki örnekte olduğu gibi, “yer, saha” anlamına gelen *maqom* sözcüğünü içeren yer adları, Macomades (Maqom Hadasht “yeni yer”): Günümüzde Tunus'ta Ounga ve Libya'da Sirte.
- “Ada” veya “yarımada” anlamındaki Y ögesini barındıran isimler: Günümüzde Pantellaria olan YRNM, İbiza YBSHM, Cezayir YKSM vb.
- “Burun” anlamındaki RSH serisi: Günümüzde Fas'taki Melilla özerk bölgesi RSHDR, yani “büyük burun”, günümüzde Munastır kenti olan Ruspina, Skikda adını alan Rusicade vb.

6. J.-M. Klinkenberg, *Des langues romanes* (Gembloux, Duculot 1999) bu konuya birkaç cümle ayırmıştır (s. 127 ve 184). Ayrıca bkz. E. Blasco Ferre, *Paleosardo, Le radici linguistiche della Sardegna neolitica*, Berlin, De Gruyter, 2010.

7. M. Sznycer, “Recherches sur les toponymes phéniciens en Méditerranée occidentale” *La toponymie antique Actes du colloque de Strasbourg 12–14 juin 1975* Université des sciences humaines de Strasbourg, travaux du centre des recherches sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 4, 1977, s. 171–174.

Bu listeye Fas'ın kuzeyindeki, MÖ 1100 civarında kurulmuş Lixus'u (kentin ilk isminin güneş sözcüğünün Sami dilindeki kökü *şems* olduğu söylenir), Utique'i (eski şehir), MÖ 821'de kurulan Cadiz'i (Fenike dilinde *Gadir* sözcüğü kale anlamına gelir, Agadir sözcüğünde de aynı köke rastlanır ancak sözcük Tachelhit dilinde anlam değişikliğine uğrayarak "surlarla çevrili pazar" anlamını almıştır) ve "gözetleme yeri" anlamına gelen *hippo* kökünü içeren isimleri de eklemek mümkündür; örneğin Cezayir'deki Annaba kenti sırasıyla Ubon, Hippo Regius, Hippone, Bouna, Bône isimlerini almıştır; Fenike istasyonu Tunus'taki Bizerte de Hippo, Hippo Diaritus, Hippo Zaritus gibi farklı isimlerle anılmış, Araplar 7. yüzyılda Benzert ismini benimsemiştir. Bône ve Bizerte örneklerinde Hippo sözcüğünün (Arapçada var olmayan) /p/ sesinin nasıl /b/ sesine dönüştüğünü görmek mümkün: Hippo sözcüğü Bouna'ya dönüşürken Hippo Zaritus, BZRT'ye, Bizerte'ye dönüşmüştür.

Fenikelilerin çok sayıda istasyon kurduğu (kuzeyden güneye Bizerte, Utique, Kartaca, Kerkouane, Nabil vb.) Tunus'tan devam edelim ve Bon Burnu'nun ismini daha dikkatle inceleyelim. Yer adları çoğunlukla Berberice kökenlidir: Takelsa, Tazoghrane, Tefilelet, Tefelloun, Azmour, Tamezrat, Taguerdouch, Tazerka. Fenikelilerin, Yunanların, Romalıların ve son olarak Arapların gelişinden çok önce, Tunus'un her yerinde olduğu gibi burada da Berberi dili (Amazighe) konuşulmaktadır. Bölgede Kerkouane ve Nabil olmak üzere iki Pön tarihi kenti bulunmuştur. Kerkouane'nın Pön dönemindeki ismini bilemiyoruz ve Nabil'in etimolojisine daha sonra değineceğiz, ancak Kelibia adlı başka bir kent, birbirini izleyen yer adlarını anlamamıza olanak verecek. Kentin Pön dönemi ismi *Magom'*dur, Yunanlar bu ismi *Aspis* olarak değiştirir, aspis "kalkan" anlamına gelmektedir; Romalılar bu adı aynı anlamı taşıyan *Clipia*⁸ sözcüğüyle karşılayarak bir tercüme yapar. Sözcük zamanla Araplaşır ve /p/ sesini /b/ sesine dönüştürerek *Kelibia* şeklini alır. Maurice Sznycer, Fenike kökenli sözcüklerden söz ederken şöyle der:

Fenike-Pön kökenli olan ya da öyle olduğu söylenen yer adlarının büyük çoğunluğu Greko-Latin kaynaklar tarafından aktarılmış ve aktarımda iki yöntem benimsenmiştir: Yunanca veya Latince yazıya aktarma veya çeviri.⁹

8. M. Hassine Fantar, *Kerkouane, a Punic town in the Berber region of Tamezrat*, Tunis éditions de la Méditerranée, 2007, s. 13.

9. Age, s. 171.

Bu alıntı bize üç durum olabileceğini gösterir: yerin isminin değişmesi (Fenike dilindeki *magom* sözcüğünün yerini Yunanca *apsis* alır), çeviri (Yunanca *aspis* Latinceye *clipea* olarak çevrilir) ve son olarak fonetik uyarlama (*clipia* Arapça *kelibia*'ya dönüşür).

Tunus'tan bu örnek üzerinde durduk ancak Fenikeliler Akdeniz'deki yer adlarında daha da çarpıcı izler bırakmıştır. Romalılar, İber Yarımadası'nın tamamından (yani günümüzde İspanya ve Portekiz'den) *Hispania* diye söz eder ancak bu sözcüğün Latince etimolojisi mevcut değildir. Etimoloji yaklaşımı çoğunlukla fonetik benzerliklere dayanan Sevilalı İsidorus (yaklaşık 560–636) Sevilla sözcüğünün Latincesi olan *Hispalis*'in, yarımadanın tamamını kapsayacak şekilde kullanıldığını öne sürmüştür: “*postea ab Hispalo Hispania cognominata.*” Fakat sözcüğün Sami dilinden geldiği de öne sürülmüştür. İddiaya göre, tavşanlarla dolu topraklarla karşılaşan Fenikeliler, bölgeye “kır sıçanlı kıyı” veya “ada” anlamındaki *ʾyspny* adını vermiştir.¹⁰

İddialardan hangisi doğru olursa olsun, yer adlarının, bir jeologun incelediği ve katmanları tarihlemesine olanak veren fosillere benzediğini görürüz. Şu anda kurdukları ticari istasyonlar aracılığıyla Fenikelilerin izini sürmekteyiz, daha sonra aynı şekilde Yunanları, Romalıları, Arapları da takip edeceğiz. Bu durumların her birinde, coğrafyanın, yer adları aracılığıyla tarih de içerdikini söyleyebiliriz.

Dil izleri

Kartaca Romalılar tarafından yıkıldıktan sonra Pön diline ne olmuştur? Roma işgali sonunu mu getirmiştir? Yok olmadan önce aktarılmaya ne kadar süre daha devam etmiştir?

Bu sorulara yanıt vermek kolay değildir ancak mevcut ender metinler duruma dair fikir sahibi olmamıza olanak verir. Bunlardan ilki Cezayir'in kuzeydoğusu kökenli Apuleius'un (123 civarında doğmuş, 170'ten sonra ölmüştür) *Apologia* eseridir. Apuleius, 158 yılında Pudentilla adında zengin bir dulla evlenmek için büyü yaparak onu baştan çıkarmakla suçlanır. Apuleius savunmasını Prokonsül Claudius Maximus'un karşısında yapar, *Apologia* da aslında bu savunmanın metnidir. Suçlamayı yönelten esas kişiye, üvey oğluna karşı şunları beyan eder:¹¹

10. Kır sıçanı (hyrax), tavşanla karıştırılabilecek, tavşan büyüklüğünde bir memelidir.

11. *Apologia*, Latince metnin tamamı için

bkz. https://la.wikisource.org/wiki/Apologia_sive_pro_se_de_magia.

Loquitur nunquam nisi Punice et si quid adhuc a matre graecissat; enim Latine loqui neque uult neque potest. Audisti, Maxime, paulo ante _ pro nefas! _ priuignum meum, fratrem Pontiani, diserti iuuenis, uix singulas syllabas fringultientem, cum ab eo quaereres dona ssetne illis mater quae ego dicebam me adnitente donata.

Yani şöyle der:

Sadece Pönce konuşuyor, annesinden öğrendiği azıcık Yunancayı saymazsak. Latinceye gelince, ne konuşmak ister ne de konuşmasını bilir. Duydun işte Maximus, nasıl bir kâfirliktir bu: Üvey oğlum, Pontanius kadar eğitilmiş bir adam, annesinin, kendi isteğiyle onlara bıraktığını beyan ettiğim malları onlara verip vermediğini sorduğunda ancak birkaç hece geveleyebildi.

Houcine Jaïdi¹² benzer bir ailevi dil durumunu aktaran başka bir metinden söz eder, her ne kadar daha az ayrıntılı olsa da sözü edilen kişi, aslen Trablus'un Leptis Magna bölgesinden olan Septimus Severus'tur. Kendisi Pönce, Yunanca ve Latince konuşmaktadır ancak kız kardeşi Latince konuşamamaktadır. *Historia Augusta*'da¹³ imparatorun, Roma'ya geldiğinde kız kardeşinin bu eksikliğinden utanıldığı ve onu derhal doğduğu kente geri yollamaya çalıştığı yazar. Jaïdi'ye bu bölümü şu şekilde yorumlar:

Pudentilla'nın oğlu Pudens'inkine benzer bir durumda olsa gerek: Kuşku yok ki konuşabildiği tek dil Neo-Pöncedir. Ağabeyi imparator, Pudentilla'nın oğlu Pontianus gibidir; zira o, kendisi gibi Trablus'ta başladığı Yunanca eğitimini, Yunanistan'a giderek kusursuzlaştırmıştır.¹⁴

Bu iki pasaj bize MS 2. yüzyılın ortasında iki ailenin dil becerilerine ve bu ailelerden farklı üyelerin dil profilleri konusunda ilginç bir manzara sunar. Apuleius'un durumunda, Pönce aile üyelerinin ortak dili gibi görünmektedir. Anne aynı zamanda Yunanca da bilir, kardeşlerden biri sadece Pönce konuşurken diğeri Latince ve Yunanca eğitimi almıştır. Apuleius'a göre Latince bilmemek kâfirliğe eşittir (*nefast* "ilahi yasanın yasakladığı şey"). Septimus Severus

12. H. Jaïdi, "Appartenance sociale et usage de la langue néopunique au Maghreb à l'époque romaine", J. Dakhli (ed.) *Trames de langues, Usages et métissages linguistiques dans l'histoire du Maghreb* içinde, Maisonneuve & Larose, 2004.

13. *Tr. Augusta Tarihi*. 117-284 yılları arasında Roma imparatorlarının, mirasçılarının ve gaspçıların hayatlarının Latince yazılmış koleksiyonu. (ç.n.)

14. H. Jaïdi, *age*, s. 26-27.

ise bizzat üç dil konuşur, kız kardeşiyse Latince bilmez ve görünüşe göre imparator bu durumdan utanç duyar. Elimizdeki tıniklık hem toplumdilbilim durumuna ilişkin (2. yüzyılda Cezayir'in kuzeydoğusunda ve Trablus bölgesinde Pönce konuşulmaktadır) hem de bazı kişilerin dilsel temsiline ilişkindir (Latince bilmemek utançverici, rezil, "kâfirce"; Yunanca bilmekse değerli bir şeydir). Ve Apuleius'a göre, Latince konuşamaması, bir tanığın ehliyetsiz kılması için yeterlidir: Özetle sadece Pönce konuşmak, toplumsal açıdan küçük düşürücüdür.

Ancak, bundan üç yüzyıl kadar sonra, Thagaste'ta doğan (günümüzde Souk Ahras) Aziz Augustinus (354–430) Kartaca'da ve Roma'da öğrenim gördükten sonra Hippone'a (günümüzde Annaba) döner ve bölgedeki köylülerin Pön dilinde (*lingua punica*) konuştuğunu yazar ve ekler: "*Punica id est Africana*" (Pön dili yani Afrikaca). Bu ifade uzun tartışmalara yol açmıştır. Örneğin Christian Courtois¹⁵ başka düşünürlerle birlikte, Augustinus'un *punica* ve *africana* ifadeleriyle Libyacayı¹⁶ kastettiğini iddia eder. Ancak daha yakın bir dönemde, Giusto Traina aksi bir duruş benimser:

Bazı uzmanlar, Augustinus'un *lingua punica* ifadesiyle aslında Libyacayı kastettiğini düşünmüştür, oysa eserindeki bazı bölümler, Neo-Pönce bildiğini ortaya koymaktadır (...). Sonuçta Pön dilinden "Afrika" dili olarak söz ederken Berbericeden değil, Fenikelilerin konuştuğu Aramiceye ve İbraniceye yakın dilin Afrika versiyonundan söz ettiği açıktır (...). Kırsal bölge temsilciliklerindeki papazlar, dini görevleri gereği Pönce bilmek zorundadır.¹⁷

Bu üç ifade bize Pöncenin 2. yüzyılda asil ailelerce konuşulduğunu, 5. yüzyılda ise halen kırsal bölgelerde kullanıldığını göstermektedir. Dilin yok olma tarihi ne olursa olsun, süreç hemen hemen aynıdır. *Linguistique et colonialisme* kitabımda, tahakküm altındaki bir dilin nasıl yok olduğunu açıklamıştım: Dil önce asillerin pratiklerinden silinir, yani dikey bir ekseninde yok olmaya başlar; ardından yatay ekseninde, şehir pratiklerinden silinir ve sadece köylerde konuşulur hale gelir, en sonunda da tamamen yok olur. Yani bir dilin

15. C. Courtois, "Saint Augustin et la survivance de la langue punique", *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, 1950, c. IV, s. 305–307.

16. Kartaca bölgesinden, Hami-Sami dil ailesine ait eski bir dil. (e.n.)

17. G. Traina, A. Ibba ve G. Traina (ed.), *L'Afrique romaine de l'Atlantique à la Tripolitaine* içinde, Bréal, 2006, s. 167.

yerini diğerinin aldığı bir dizi farklı tekdilli ve çiftdilli süreç yaşanır. Kentli egemen sınıflar çiftdilli olmaya başlar, taşraysa tekdilli kalır. Ardından kent, egemen dili benimseyerek tekdillileşirken bu sırada taşra çiftdilliliğe geçer ve sonunda taşralılar kendi dillerini yavaş yavaş terk ederek yeni bir tekdilliliğe geçiş yapar.¹⁸ Diğer bir deyişle, A dili konuşulan bir toprak işgal edilip B dili konuşan bir halkın tahakkümü altına girince, kentte A tekdilliliğinden AB çift-dilliliğine geçiş yaparız, buna karşılık taşra A tekdilliliğini sürdürür. Bunu kentte B tekdilliliği ve taşrada AB çiftdilliliği izler. Sonunda B tekdilliliği hem kente hem de köye hâkim olur ve dil yutumu gerçekleşir. Örneğin Fransa'da Galyalıların diline karşı Geç Latince (bas latin)¹⁹ egemen olduğunda süreç bu şekilde yaşanmıştır.

Buna karşılık şu anda ilgilendiğimiz coğrafi bölgede işler aynı şekilde yürümemiştir. Sonuçta eğer Fenikelilerin kurduğu ve gördüğümüz üzere onların adlandırdığı istasyonların yerel halkları, ticari nedenlerle Fenike dilini öğrenmek zorunda kalmıştır, denizciler yalnızca kıyılarına uğradıkları bölgeleri sömürgeleştirmeye ya da kendi dillerini dayatmaya çalışmamıştır. Bu konuda tek istisna, MÖ 9. yüzyıldan 2. yüzyıla kadar Kuzey Afrika kıyılarının iç kesimlerini sömürgeleştirmiş olan Kartaca'dır. Ve Apuleius ile Augustinus'un metinlerinde anlatıldığı gibi, Pönce, Latinceye karşı mücadeleyi kaybederken klasik bir dil yutumu süreci yaşanmaz: Sözkonusu halklar, Fenikelilerin gelişinden çok önce Libyaca (Paleo-Berberice) konuşmaktadır ve Latince, Pöncenin yerini sadece sınırlı toplumsal hizmetler konusunda alabilmiştir.

MAĞRİPLİ ARAPLARDA PÖNCENİN İZLERİ

Ancak diller asla tamamen yok olmaz, dönüşürler, birbirlerini izler, iz bırakır, en azından başka dillerin alt katmanlarını ve üst katmanlarını oluştururlar. Bu açıdan, Pöncenin Mağrip bölgesinde yer adları dışında nasıl izler bıraktığını araştırabiliriz. Bu bölgede, Kartaca'nın MÖ 2. yüzyıldaki düşüşünden Arapların on yüzyıl sonra gelişine dek dil konusunda neler yaşanmıştır? Pönce günümüzde Mağrip'te konuşulan iki dilde, Arapçada ve Berbericede bir alt katman oluşturmuş mudur?

18. L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Paris, Payot, 1974, s. 72 vd.

19. 2. ile 8. yüzyıllar arasında konuşulan Latince. (ç.n.)

Elimizde bu soruya yanıt verecek hiçbir belge bulunmuyor ancak Cezayirli araştırmacı Abdou Elimam, “Mağripçe” adını verdiği Mağrip bölgesinde konuşulan Arapçanın Pönceden önemli bir alt katmana sahip olduğunu öne sürmüştür: “Pönce alt katmanı günümüzde Mağrip’te çoğunluğun konuştuğu yerel dilin %50’sini oluşturmaktadır.”²⁰

Bunun için elbette Pönce ile Arapçanın birbirine temas etmiş olması, yani Pöncenin Araplar gelene dek konuşulmuş olması gerekir ve tarihi açıdan böyle bir kanıt katiyen mevcut değil. Elimizde El Bekri’ye ait 11. yüzyıldan kalma kısa bir tanıklık var, Libya’yı kattığı sırada Sort (günümüzde Sirte) kentinden şöyle söz etmiştir: “Ne Arapça, ne Farsça, ne Berberice, ne Kıptice olan bozuk bir dil konuşuyorlar; konuşmalarını kendileri hariç kimse anlamıyor.”²¹

Fakat kimsenin bilmediği bu dilin Pönce olup olmadığı sonucuna varmak imkânsızdır. Buna karşılık Elimam, Pöncenin hâlâ konuşulmaya devam ettiğini iddia eder:

Bu dile ne oldu? Biz, Pöncenin, özellikle yerli dili olduğundan, Mağrip’in sahip olduğu diğer dil oluşumları tarafından ödünçlenerek zamanda var olmaya devam ettiğini düşünüyoruz. Farklı katkılarla (Berberice, Latince, Yunanca, Türkçe, Arapça vb.) zenginleşmiş, günümüzde tarihi ve kültürel seyrini cüretkâr *darija* adı altında sürdürmektedir.²²

İddiasını daha da ileri taşıyarak Pöncenin aynı zamanda Mısır, Lübnan, Suriye vb. dillerinin de kökeninde olduğunu öne sürer:

Pönce, tabii ki Berbericeyle birlikte Mağrip dilinin gelişmesinde rol oynamıştır. Ayrıca Mısırcı, Lübnanca, Suriyece, Irakça vb. dillerin gelişimine de katkıda bulunmuştur. Sami dili konuşan bütün bu toplumların dilleri, İslam medeniyeti eşliğinde zenginleşmiştir. Bu dilsel “artılar” dillerin bireyleşmesine neden olmuştur ve böylece bir yandan özgünlüklerini saptamış, diğer yandansa (aynı dil ailesinden ve medeniyetten gelen) diller arası yakınlaşmaları mümkün kılmıştır.²³

Ona göre “Mağripçe”, Arapçanın bir dejenerasyonu değil, “Ms 9. yüzyıldan itibaren İslam’ı yayan fatihlerin Arapçasıyla temas halinde olan Büyük Kartaca dilidir.”²⁴ Ancak burada kesin olmak gerekir. Alt

20. A. Elimam, “Du punique au maghribi, trajectoire d’une langue sémito-méditerranéenne”, *Synergia Tunisie*, No. 1, 2009, s. 26.

21. A.-O. El-Bekri, *Description de l’Afrique septentrionale*, Paris, Maisonneuve, 1965, s. 19.

22. Age, s. 28. Arapçada *darija* şive anlamına gelir.

23. Age, s. 29.

24. Age, s. 35.

katman olan bir dil, başka bir dilin egemenliği altında kaybolan, ancak o dilde izler bırakan bir dildir veya yerine başka bir dilin geçtiği, yerine geçen dilde izler bırakmış bir dildir. Örneğin Galyadaki Kelt ağızları, Gallo-Romen dilinin alt katmanlarıdır. Pönce, Mağripçenin alt katmanıysa Arapçanın egemenliği altında kaybolmuş olması gerekir. Ancak Elimam, Pöncenin Berbericeden, Latince, Yunancadan, Türkçeden ve Arapçadan ödünçlemeler yaparak zamanda var olmaya devam ettiği görüşündedir, bu da alt katman fikriyle tamamen çelişir, tabii eğer sözcükler gerçekten bir anlam ifade ediyorsa. Belki bir üst katmandan, yani zamanla başka bir dilin alanına yayılan ve izler bırakarak yok olan bir dilden söz etmemiz mümkün olur. Ancak bu durumda Pönce sadece Berbericenin üst katmanı olabilir. Sonuçta, ister alt katman ister üst katman sözkonusu olsun, her halükârda, tekrar edelim: İki dilin kesinlikle aynı anda var olmuş olması gerekir ve Arapça ile Pönce konusunda bunu kanıtlayan hiçbir şey yoktur, hatta bu düşünce akla yatkın bile değildir.

Abdou Elimam, tezini desteklemek için, Pöncede ve “Mağripçede” aynı olan kısa bir sözcük listesi sunar: “anne” için *um*, “erkek kardeş” için *akh*, “her şey” için *kul*, “oğul” için *ben* vb. Sorun şu ki Pönce, ünsüz harflerden oluşan bir alfabeyle yazılır ve hemen hemen tüm Sami dillerinde aynı olan kökleri kullanır, bu da tek bir şeyi kanıtlar: Mağrip bölgesinde konuşulan Arapça lehçeleri (ya da “Mağripçe”), Fenike dili, Pönce ve standart Arapçayla aynı aileden gelmektedir ve bu zaten herkesin bildiği bir şeydir. Diğer yandan William Marçais, Arapçanın yayılmasından söz edeceğimiz bölümde üzerinde daha uzun duracağımız makalesinde kesin bir yargıya sahiptir:

Arapça çıkagelip Mağrip’te mücadeleye dahil olduğunda, yerleşebilmek için Berbericeyi yerinden etmesi gerekmiştir.²⁵

İlerleyen yerlerde altını çizer: Ne Pönce ne Latince sözkonusudur. Aslında Elimam’ın hedefi farklıdır. “Mağripçenin” dejenerasyona uğramış bir Arapça olmadığını söyleyerek, Arap lehçelerini Klasik Arapçanın bozulmuş biçimleri gibi gören yaklaşıma haklı olarak karşı çıkanların yanında durmaktadır. Pierre Larcher²⁶ Lübnan’da olduğu

25. W. Marçais, “Comment l’Afrique du Nord a été arabisée, 1. L’arabisation des villes”, *Annales de l’Institut d’études orientales de la faculté des lettres d’Alger*, c. IV, 1938, s. 6–7.

26. Kişisel iletişimden edinilmiş bilgi, 10 Mayıs 2014.

gibi Malta'da da kimilerinin aynı sebeplerle aynı şeyi savunduğuna, konuştukları dilin Pönce ya da Fenikece kökenli olduğunu öne sürdüklerine dikkatimi çekti. Kitabımızın 7. Bölüm'ünde, anadili Arapça olan bazı Kıbrıslıların, dillerinin doğrudan Aramiceden geldiğini öne sürdüğünü de göreceğiz. Ancak Arapça, diğer benzer diller gibi, geniş bir coğrafyaya yayılırken teknik olarak lehçeleşmiş, yerel biçimler almıştır. Bu yayılmadan başka bir bölümde söz edeceğiz, ancak şimdiden bu gibi bir durumu ekodilbilimsel yaklaşımla özetleyebiliriz.

Ekolojide iklime alışma ile iklime alıştırmaya arasında var olan fark bu noktada da işe yarayabilir. Bir yerden diğerine götürülen bir (hayvan ya da bitki) türün hayatta kalmasına iklime alıştırmaya denir; türün hayatta kalmasına ve çoğalabilmesine ise iklime alışma denir. İklimde alışmada uyum sağlama sözkonusudur: Yaşam alanı değişen bir türün değişmesi gerekir, örneğin bir kutupayısı daha ılıman bir iklimde yaşayabilmek için yağlarını ve kürkünün bir kısmını kaybetmelidir.

Dillere uygulandığında iklime alışma ve iklime alıştırmaya arasındaki bu ayrım, bir noktada yer değiştiren ya da daha açık olmak gerekirse, konuşucuların bir noktada kendilerini başka bir konuşucu grubuna dayattığı diller (Hollanda Doğu Hint Adaları'nda Felemenkçe ya da Tayvan'da Japonca gibi) ve bir şekilde o dilden kökler almış ya da nesilden nesle aktarılmış başka diller gibi düşünebiliriz; bu durumda da türün çoğalmasından söz etmiş oluruz. Bununla birlikte iklime alışma aynı zamanda yeni bir ekolojik niş uyum sağlama anlamına da gelir. Örneğin Latince İtalya'da, Fransa'da ve İspanya'da iklime alışmıştır; benzer şekilde İspanyolca Güney Amerika'da iklime alışmış, yerel olarak farklı biçimler almıştır. Aynı şey, değerlendirdiğimiz dönemdeki diller için de geçerlidir. Fenike dili bir noktada Kartaca'da iklime uyum sağlamış, ardından Berbericede, Arapçada ya da Arapçalarda (farklı Arap lehçelerinde) izler bırakmıştır, daha sonra Arap işgaliyle yeni bir ekodilbilim nişine uyum sağlamıştır, bu kez yer değiştiren diller çeşitlendirmeler üreten bir çeşit iç seleksiyon biçimi olmuştur.

Son olarak, konu ister Pöncenin yok olmadan önce kentlerden taşraya kayması, ister iz bıraktığı yer adları, ister yerini alma, tercüme veya fonetik uyum ile yer adı değişiklikleri, isterse dillerin lehçeleşmesi olsun, bu bölümde yanıt aranan soruların tamamının daha genel bir değere sahip olduğunun altını çizelim: Sonraki bölümlerde, aynı durumların Yunanca, Latince veya Arapça gibi başka dillerin yayılmasında da geçerli olduğunu göreceğiz.

4. BÖLÜM

İBRANİCE, TUTULMALI BİR DİL

Aramice, Arapça, Ugarit dili gibi Sami dillerinin batı kanadından, Fenike dili, Eski Kenan dili ve Moav diliyle aynı alt gruba dahil olan İbranice, 7. Bölüm'de inceleyeceğimiz Arapça gibi tarih, din ve ideoloji ile mit ve hakikat arasında sürekli devinen bir tarihe sahiptir.

TARİHTE BİRKAÇ DÖNÜM NOKTASI

İlk bölümde gördüğümüz üzere, yazının ortaya çıkışından önce bir dilin tarihini incelemek zor, hatta imkânsızdır. İbranicenin tarihiyse metinlere sıkı sıkıya bağlıdır. Bu konuda iki çeşit kaynağımız bulunuyor, bunlardan ilki yazımı MÖ 8 ila 2. yüzyıla uzanan Eski Antlaşma'nın İbranice metni, diğeriye başta "Amarna mektupları" olmak üzere bazı yazıtlardır.

1887 yılında, Mısır'ın Tel el-Amarna antik kentinde 379 kil tablet bulunmuştur. Çiviyazısıyla yazılmış bu tabletler, MÖ 14. yüzyılda, III. Amenhotep'ten Akhenaton'a kadar 50 yıl gibi uzun bir süreyi kapsayan diplomatik yazışmaları içerir. O dönemin diplomatik geçer dili olan Akadca kullanılarak yazılmışlardır, ancak yazıcılar bir yandan Kenan bölgesinden gelen tabletlerde "Kenan dilinden deyimler kullanma" diyebileceğimiz "hatalar" yapar, diğer yandan

da kullandıkları Akadca terimlerin kendi dillerindeki çevirisini ekler. Bazıları bir Ön-İbranice ya da bir İncil öncesi İbranice dilinin söz-konusu olduğunu öne sürmektedir ancak bu mektupları yazarların dili, İbranicede mevcut olmayan bir özelliğe sahiptir: Daha sonra Arapçada olduğu gibi 3 hal çekimli bir dil sözkonusudur (yalın hal için -u, -i hali için -a ve -in hali için -i).¹

Her halükârda İbranicenin tarihçesinde, Eski İbranice ya da Ön-İbranice, İncil İbranicesi, Mişna İbranicesi, Ortaçağ İbranicesi ve Modern İbranice olarak sıralanan farklı aşamalar mevcuttur. Eski İbranice bazı Amarna mektuplarında görülür. İncil İbranicesi, İbranice İncil'in metnidir, yazıya aktarımı belirttiğimiz üzere yüzyıllar sürmüştür; ayrıca 1947 ile 1956 yılları arasında Kumran'da bazı elyazmaları bulunmuştur: Bunlar, Fenike diline benzeyen Kuzey Krallığı (Samarya) dili ile Moav diline yakın Güney Krallığı (Kudüs) dilinin bir karışımı gibidir. Mişna İbranicesi ya da İncil öncesi İbranice (1. ila 4. yüzyıllar) sözlü kanunlar derlemesi olan Mişna'nın yazıldığı dildir; Yahudi yasası Halakha'nın temeli olan Talmud, Mişna ve Gemarâdan (Aramice yazılmıştır) meydana gelir. Son olarak Ortaçağ İbranicesi, 10. yüzyıldan itibaren günlük hayatta başka diller konuşan Yahudi diasporası tarafından dua etmek için kullanılan, ayrıca Tevrat'ı okuyan ve inceleyen bilgelerin kullandığı dildir.

Bu tanımların (Modern İbraniceden daha sonra söz edeceğiz) tamamının yazıya gönderme yaptığını görmek mümkündür. Peki ya konuşulan İbranice, yani bir dil olan İbranice nasıldır? Peki ya İbraniler kimlerdir? İncil'e göre Mezopotamya'dan gelmiş, Kenan ülkesine yerleşmiş, hayvancılıkla uğraşan göçebe bir halktır. İsimleri "ibriyim" de "öteden gelenler" (Fırat'ın ötesinden gelenler) anlamına gelir. Kavimlerden biri olan "İsrailoğulları" Mısır taraflarında yaylacılıkla uğraşmaya devam eder. Musa, onlarla birlikte çölü kırkıyıl katederek oradan Kenan ülkesine geri gelmelerini sağlar (ünlü Kızıldeniz'in aşılma hikâyesi de budur). Gidişleri (MÖ 15. yüzyıl) ile dönüşleri (MÖ 13. yüzyıl) arasında iki asırdan uzun zaman geçmiştir. Ve o zaman, Mısır'dan dönüşte hangi dili (ya da dilleri) konuştuklarını sormak isteyebiliriz.

Ardından Süleyman'ın, krallığını (MÖ 970-930) kurmasıyla kesinliği biraz daha fazla başka bir dönem başlar, Kudüs'te Ahit Sandığı'nı

1. Mireille Hadas-Lebel, *L'hébreu, 3000 ans d'histoire*, Paris, Albin-Michel, 1992, s. 15.

(On Emir'in yer aldığı sandık) yerleştirmek için bir tapınak inşa edilir, ardından krallık ikiye bölünerek Yehuda ve İsrail krallıkları kurulur. MÖ 6. yüzyılda II. Nebukadnezar Yehuda Krallığı'nı yenilgiye uğratır, tapınağı yıkar (MÖ 586), nüfusun bir kısmını Babil'e sürer. Altmış yıl sonra Pers İmparatoru II. Kiros Babil'i alınca sürülmüşlerin çocuklarının bir kısmı Kudüs'e döner ve ikinci tapınağı inşa eder (MÖ 516). Yine sormak gerekir: Bu çocuklar o sırada hangi dili konuşmaktadırlar?

NASIL BİR DİL DURUMU?

Doğrusu bölge, çok eski dönemlerde de çokdilliymiş gibi görünüyor ve nerede hangi dilin konuşulduğunu saptamak zor. Mitler kronolojisinde, İncil bize Aramice ile Yahudi Aramicesinin aynı anda var olduğunu söylüyor. İki örnek ele alalım. İbrahim'in torunu Yakup ile amcası Lavan arasındaki anlaşmazlık hikâyesinde, iki karakterden her biri bir taş yığını ya da bir dikilitaş inşa ederek ittifak yapar. Yığına Lavan, Aramice; Yakup'sa İbranice bir isim verir: "Lavan taş yığınına Yegar Sahaduta, Yakup ise Galet adını verdi" (Yaratılış 31:47). Metnin tamamı, var olup kavga edebildiklerine göre kendi aralarında anlaşabildiklerini ima eder ancak bu iki dil karşılıklı anlaşmayı mümkün kılar mı, yoksa aralarından biri geçer dil olarak mı kullanılır bilemeyiz. Ardından Yakup'un oğlu Yusuf kardeşleri tarafından Mısırlılara satılır. Yusuf, buğday almak üzere Mısır'a geldiklerinde kardeşlerine rastlar. Yusuf'u tanımazlar, Yusuf bu arada ikinci bir dil edinmiştir; zira onlarla bir tercüman aracılığıyla konuşur: "Yusuf'un, konuştuklarını anladığını fark etmediler çünkü onunla çevirmen aracılığıyla konuşuyorlardı" (Yaratılış 42:23). İsrail kavminin Mısır'daki uzun konaklamasından önceki dönemden söz etmekteyiz. Mısır'daki konaklama en azından çiftdilli olmalarını sağlamış olsa gerek. Altı ya da yedi yüzyıl sonra nüfusun bir kısmı Babil'e sürülüp orada altmış yıl kalacaktır, göçmenlerin dil repertuarı tabii ki iki nesilde yine değişecektir.

Mireille Hadas-Lebel, "İkinci tapınak döneminde Yehuda'da dilin durumu" konusuna ayırdığı bir bölümde, yani Babil'den döndükten sonraki dönemden söz ederken şunları yazar: "Tüm yeniden yapılanma çabalarına rağmen İbranicenin temelleri sarsılır, bunun en büyük nedeni de dilin Aramiceyle temasıdır."² Ardından

2. Age, s. 42.

değerlendirmelerine şöyle devam eder: “Sürgün peygamberlerinin, özellikle Hezekiel’in İbranicesi Aramice öğelerle ve ayrıca Akad dilinden ödünçlemelerle doludur,” ve *Nehemya* kitabından alıntı yapar: “Çocuklarının yarısı Aşdot dilini (ya da öbür halkların dilini) konuşuyor, Yahudi dilini bilmiyorlardı” (*Nehemya* 13:24). Ancak alıntısı iki noktada yetersiz kalır. Bir yandan, hemen öncesindeki son derece ilginç kısmı atlar: “Ayrıca o günlerde Aşdotlu, Ammonlu, Moavlı kadınlarla evlenmiş Yahudiler gördüm” (*Nehemya* 13:23). Öte yandan 24. ayette kısa bir bölüm eksiktir, eksiksiz metin, “Aşdot dilini ya da öbür halkların dilini konuşuyor” şeklindedir. Burada MÖ 445–433 arasında bulunuruz ve İbranicenin gerilemesinin nedenlerinden biri de karma çiftlerdir: İbraniler yer değiştirdikçe yerleştikleri bölgelerden insanlarla evlenmiş ve her zaman onlarla aynı dili konuşmamaktadır.

Genel olarak bütün toplumdilbilim araştırmaları, dil açısından karma bir çift sözkonusu olduğunda, çocukların sistematik olarak annenin dilini değil, toplumsal çevrede baskın olan dili miras aldığını göstermektedir. O sırada Ortadoğu’da geçer dil Aramicedir ve İbraniler büyük olasılıkla Babil’den dönerken Aramice dilini benimsemiş durumdadır; Hadas-Lebel, üstelik Aramicenin imparatorluğun resmi dili olduğunun da altını çizer. Bütün bunlar, o zamana kadar İbranice ile Aramicenin birbirini karşılıklı olarak etkilediğini, pek çok Yahudinin resmi dili benimsediğini ve bu dilin yavaş yavaş İbranicenin yerini almış olmasını açıklayabilir. Yunan egemenliği (MÖ 333–166) de İbranicenin gerilemesini hızlandıracaktır. Yunanca, Aramicenin yerine yeni resmi dil olur ve her ne kadar Aramice var olmaya devam etse de İbranicenin konuşma dili olarak hayatta kalmasına dair hiçbir kanıtımız bulunmaz.

Mireille Hadas-Lebel bu noktada da temkinlidir. Dönemin İbranice literatüründen söz ederken yazılı olan bu İbranice ile konuşulan dil arasındaki farkı bilmenin zor olduğunu söyler ve ekler: “Yalnızca İbranice mi konuşulmaktadır? Eğer öyleyse ne tür bir İbranice konuşulmaktadır?” Hadas-Lebel, daha sonra yazılmış olan Eski Antlaşma bölümlerinin hem Klasik İbranicenin sözdizimini koruma isteği hem de giderek artan Aramice, Farsça ve Yunanca etkisi sergilediğine işaret eder. İbranice İncil’in İskenderiye’de yapılan tercümesi, yani Septuaginta³ deneyimi bu açıdan ilginçtir. Bağımsız çalışan yetmiş

3. Tevrat ve Zebur’un elde mevcut olan en eski Antik Yunanca çevirisi. Dil analizlerine göre, Tevrat MÖ 3. yüzyılda, geri kalan kısırnsa MÖ 2. yüzyılda çevrilmiştir. (ç.n.)

veya yetmiş iki çevirmenin mucizevi şekilde aynı metne ulaştığını anlatan mitleri geçelim. Bu çevirinin amacının metni Yunanlar için erişilir kılmak olduğu varsayılabilir ancak Yahudilerin İbraniceden vazgeçmeye başlamış olması, artık İbranice konuşamaması ve dili zorlukla okuması da mümkündür. *Targumlar* da aynı düşüncüyü güçlendirmektedir. *Targum*, İbranice metnin marjına gündelik bir dilde, çoğu zaman da Aramice yazılan bir çeviri, tefsir ya da yorumdur. Böylece bir ayeti sesli olarak İbranice okunduktan sonra müminlerin bildiği bir dilde açıklaması ya da çevirisi verilmiştir; İncil de bunu doğrular. Nehemya'nın 8. Bölüm'ünde Ezra adlı bilgin, "Rabb'ın İsraililer için Musa'ya gönderdiği yasayı" okur, ardından Levililer (kendilerini tapınak hizmetine adanmış ancak sunağa erişim hakkı olmayan Levi kabilesi mensupları, yani bir çeşit "tapınak karyumu") "Tanrı'nın Yasa Kitabı'nı okuyup açıkladılar, herkesin anlamasını sağlayacak biçimde yorumladılar" (Nehemya 8:7-8). Bu pratik, tartışmasız, yazılı dil ile konuşulan dil arasında giderek büyüyen bir uçurum olduğunu ve belki de halkın İbraniceye hâkimiyetinin zayıfladığını gösterir. Daha sonra, Roma işgali, ikinci tapınağın yıkılışı (70) ve MS 1. yüzyılda Yahudilerin dağılması noktayı koymuştur: İbranice artık konuşulan bir dil olmaktan çıkar, yalnızca din aracılığıyla ve din için, kutsal metinlerin dili olarak hayatta kalır, onlar olmasa yer yüzünden silinecektir.

Yukarıdakilerin tümü, İbranicenin tarihine dair bir çeşit *doxa* [kanaat] oluşturur. Bir konuşma dili olmaktan tamamen çıkan dil, yirmi yüzyıl sonra, 19. yüzyılın sonunda tekrar ortaya çıkacaktır. Buna karşılık Aix-Marseille Üniversitesi'nde İbranice profesörü olan Philippe Cassuto, yaşananlara dair başka bir versiyon önerir.⁴ Öncelikle, İmparator Hadrianus Kudüs'teki tapınağın yerine Jüpiter'e adanmış bir tapınak yaptırmaya karar veren Romalılara karşı bir isyan (132-135) örgütleyen Bar Kokhva'nın mektuplarının bulunduğu nun altını çizer. Bu mektuplar Yunanca, Aramice ve İbranice olmak üzere üç dilde yazılmıştır ve Cassuto'ya göre bu durum, MS 2. yüzyılda hâlâ İbranice konuşulduğunun kanıtıdır. Cassuto ayrıca *Kral Arthur'un Romanı*, *Denizci Sindbad'ın Maceraları* ve hatta Vincent de Beauvais'nin (1184-1264) *Speculum Maius*'ünün İbranice çevirilerini içeren 12. ve 13. yüzyıldan kalma elyazmaları bulunduğunu ve

4. Kişisel iletişimden edinilmiş bilgi, Eylül 2014.

bu elyazmalarının, dilin hâlâ kullanıldığını kanıtladığını ekler. Ancak bu noktada, İbranice yazmaya ve İbraniceye çeviri yapmaya devam edilmesinin dilin mutlaka konuşulduğu anlamına gelmediği düşünülebilir. Ancak şüphesiz mesele daha karmaşıktır, sonraki kısımlarda İbranicenin geçer dil olarak konuşulmaya devam etmiş ve sadece *birinci* (ana) dil olarak ortadan kalkmış olabileceğini göreceğiz. Bununla birlikte Siyonist ideoloji dilin yok olması fikrine ihtiyaç duymuştur, zira böylece “ölü” bir dili “canlandırabilmiştir.”

YAHUDİ DİLLERİ

Diyaspora (Yunanca dağılıp anlamına gelir) yaşamı başladığında, Yahudiler yerleştikleri farklı ülkelerde doğal olarak yerel dilleri benimser. Fakat günümüzde Afrikalı veya Mağripli göçmenlerin, en azından ilk aşamada, Fransızca'yı, İspanyolca'yı veya Almancayı belirli bir aksanla ve zaman zaman da asıl dillerinden gelen sözcüklerin izleriyle konuşması gibi, Yehuda veya Kenandan, Mısır'dan ya da Celileden gelen ve özellikle Akdeniz çevresine yayılan bu “göçmenler”, edindikleri dillere farklı biçimler kazandırır. Yahudilerin konuştuğu Arami lehçelerinden söz ederken daha önce *Yahudi Aramicesinden* söz etmiştik, benzer şekilde *Yahudi dilleri* kavramı 20. yüzyılın ortalarında yaygınlaşacaktır.

Bu yaklaşım, tabii ki farklı nedenlerle çeşitli sorunsallar barındırır. Bunlardan ilki dilbilimseldir: Bazılarının bu etiketle Yahudi Arapçası, Yahudi İspanyolcası (veya Ladino) olarak sınıflandırdığı diller öncelikle Arapça, İspanyolca, Almanca değil midir? Dilbilimsel farklarından öte hangi ortak yöne sahipler? Ortak yönleri Yahudiler tarafından konuşulmak ya da konuşulmuş olmak mı? Bu noktada ikinci tür sorunlarla karşı karşıya kalırız. Arapçayı veya İbraniceyi birer Sami dili, Fransızca'yı veya İspanyolca'yı birer Romen dili ya da daha geniş bir bakış açısıyla birer Hint-Avrupa dili olarak tanımlamak genetik bir yaklaşım içerir. İncelediğimizde fiil çekim sistemi, ad sınıfları, sayı adları vb. sözdizimsel, biçimbilimsel, sözlükbilimsel göstergeler sayesinde bir Sami dilini, Bantu dilini, Romen dilini sınıflandırmayı daima başarabiliriz. Peki ya bir “Yahudi dilini” tanımak nasıl mümkün olur? Bu adlandırma tamamen kimliksel değil midir: Yahudiler, yerleştikleri ülkenin dilini, cemaat içi bağların altını çizmek ya da onları güçlendirmek için belirli bir şekilde konuşmaz mı? Örneğin Mağripli gençler günümüzde Fransızca'yı aynı nedenlerle

belirli bir şekilde konuşmuyor mu? Bu durum aynı zamanda ırksal imalara ve hatta ırkçılığa neden olmaz mı?

Jean Baumgarten, bu sorulara yer verdiği eserinde bir sınıflandırma yapmayı deneyerek “Yahudilerin konuştuğu dilleri ya da lehçeleri”⁵ dörde ayırmayı önerir:

- Yidiş ya da Yahudi İspanyolcası gibi, “Klasik İbraniceye kadar izlenebilen karmaşık çatallanma, dönüşüm, evrim dizisi”yle ayırt edilen diller.
- Bağdat Yahudi Arapçası gibi, aslen “tam olarak bir Yahudi temeline ya da alt katmanına” sahip olmayan “ancak zamanla fonetik, biçim veya sözdizimi açısından Yahudi konuşucuların yol açtığı değişikliklerle bir Yahudi tonuna ve özgüllüğüne sahip olan” diller.
- Ladino gibi, “dini öğreti metinlerinin anlaşılmasını ve aktarılmasını kolaylaştıran ve yalnızca öğretim amacıyla gelişen” yazılı diller. Bunlar dini birer lehçe sayılabilecekleri gibi aynı zamanda öyküntü dillerdir.
- Son olarak Yahudilerin, “Yahudileştirmek için” İbranice-Aramice öğeler eklediği, “Orta Avrupa’dan gelen Yahudi göçmenlerin Amerika Birleşik Devletleri’nde ya da İngiltere’de konuştuğuna” benzer diller.

Yukarıda bahsi geçen biçimlerin var olduğu ya da var olmuş olduğu tartışma götürmez. Ancak esas mesele varoluşlarından çok, onları gruplamada kullanılan bilimsel tutarlılık meselesidir. Yahudi diasporasında benimsenen farklı diller içinde İbranice ya da Aramice alt katmanlar olduğunu hayal etmek elbette mümkündür. Ayrıca bir grubun kültürünün ya da dininin öyle ya da böyle gündelik olarak kullandığı dilde iz bıraktığı da düşünülebilir. Buna, adları ne olursa olsun, bu “Yahudi dillerinin” genellikle İbrani alfabesi kullanılarak yazılması eklendiğinde, birleşen bu kültürel özellikler dillere bazı ortak unsurlar ekleyebilir. Ancak bu, hiçbir şekilde, sözkonusu dillerin birer Sami dili olmasını sağlamaz. Tabii ki bazı Amerikan Yahudilerinin kendilerine has bir İngilizce konuşma biçimi vardır, tabii ki Yahudi Arapçası veya Yahudi İspanyolcası gibi

5. J. Baumgarten, “Langues juives ou langues des juifs: esquisse d’une définition”, F. Alvarez-Péreyre ve J. Baumgarten, *Linguistique des langues juives et linguistique générale* içinde, Paris, CNRS Éditions, 2003, s. 19 vd.

Yidiş de vardır veya var olmuştur. Ancak Baumgarten'in tanım için önerdiği nitelikler tam olarak net değildir ve dilsel, toplumsal, kültürel ve kimliksel özellikler arasında sürekli değişip gelişirler. Hatta aynı eserde, Michel Masson da kendi kendine aynı soruları sorar.⁶ Öncelikle Chaim Rabin'in⁷ bu adlandırmayı hem "Yahudilerin konuştuğu dil" hem de "Yahudi konuşanlara has özellikler gösteren dil" anlamına gelebileceğinden muğlak bulduğunu hatırlatır. Rabin'e göre, "İnsan, 'Yahudi dili' adlandırmasının tuzağına düşmekten kaçınmalıdır. Bu tabir hiçbir açık hakikate işaret etmemekte; 'ırk', hatta 'zekâ' gibi muğlak kavramlara varacak her türlü sapmaya açık durmaktadır. Ancak bu adlandırma ilgi çekicilikten uzak değildir, zira yeniden incelendiğinde dikkate değer bir hakikat içerdiği görülür."⁸

Genel olarak dillerle dini topluluklar arasındaki bağ (zira aslında ana nokta budur) gerçektir. Baumgarten, bilinen bir şeye dikkat çekmektedir; Bağdat'ta en az üç farklı Arapça konuşulmaktadır: Hristiyanların Arapçası, Yahudilerin Arapçası (Bağdat Yahudi Arapçası) ve Müslümanların Arapçası. Kitabın 7. Bölüm'ündeyseniz Kıbrıs'ta, Maruni mezhebine mensup Kıbrıslıların konuştuğu kendine has bir Arapça olduğunu göreceğiz. Ancak dilleri gruplama isteği ("Yahudi dilleri") ve bu dillerin tamamının veya bazılarının Klasik İbranice'nin birer uzantısı olduğu ya da diasporadan önce Yahudilerin konuştuğu lehçeler oldukları iması, bilinçaltında az önce sözünü ettiğimiz, İbranice'nin konuşulan bir dil olmaktan çıkması ile az sonra sözünü edeceğimiz, bu dilin yeniden doğuşu arasındaki on beş yüzyıllık açığı kapatma isteğini andırır ve bilimsellikten ziyade ideolojik veya siyasi bir programa dönüşür.

İBRANİCE: 16. YÜZYILDA AVRUPA'DA BİR DİL EFSANESİ

Sonuçta İbranice, 16. yüzyıla geldiğimizde, en az bin yıldır anadil olarak konuşulmamış durumdadır; ancak sadece İsrail kültürünün dili değildir: Avrupa'da, Babil efsanesine bağlı olarak farklı bir konuma sahip olacaktır. Efsanenin inişli çıkışlı bir talihi vardır, zaman zaman birbiriyle çelişen farklı okumalardan ve yorumlardan geçmiştir.

6. M. Masson, "L'hébreu moderne est-il une langue juive?", F. Alvarez-Péreyre ve J. Baumgarten, *Linguistique des langues juives et linguistique générale* içinde, Paris, CNRS Éditions, 2003, s. 143 vd.

7. C. Rabin, "What constitutes a Jewish language?", *Intl. J. Soc. Lang.* 30, 1981.

8. Age, s. 156.

Burada onlardan sadece birini, Babil öncesi devirde, Âdem'den bu yana tek bir dilin var olduğunu öne süreni ele alacağız; bu yaklaşım 16. yüzyılda, Avrupada, sözkonusu dilin hangisi olduğuna dair uzun bir polemik yaşanmasına neden olur. Âdem ile Havva hangi dilde konuşmuştur? İnsanlar, Babil'de dillerin karışmasından önce hangi dilde konuşmaktadırlar?

[Avrupa kültüründe] Genelde üç dil kutsal kabul edilir; bunlar İbranice, Latince ve Yunancadır, bu konuma en uygun olan da İbranicedir. Ancak bu noktada akla ikinci bir soru gelir: ("Soylu" dillere karşı) "Kaba" diller ile İbranicenin ya da daha genel olarak kutsal dillerin arasında nasıl bir ilişki vardır?⁹ Floransalı Pierfrancesco Giambullari, Toskana dilinin Etrüskçe aracılığıyla İbraniceden geldiğini kanıtlamaya çalışır. Johannes Goropius Becanus'un yaklaşımı daha özgündür. Ona göre, Âdem'in dili, Nuh'un soyundan gelenlerin Babil'in inşasına katılmamasından dolayı korunabilmiş olan Flamancadır. Yani o dönemde Anvers'liler de Âdem'in dilini konuşmaktadır, yani Âdem'in dili bir Germen dilidir, QED.¹⁰ Fransada Germen tezine karşı çıkabilmek için Fransızcanın Yunancadan geldiği veya Galyacanın Yunancanın ya da Latincenin atası olduğu (Kelt tezi böyledir), Frenklerin Germen değil, doğuya gelmiş Galyalıları olduğu öne sürülür. Ve bu büyük sidik yarışı, Valois ve Habsburg Hanedanı ile, Şarlken'le (V. Karl) I. François'nın karşı karşıya geldiği siyasi çatışmaların dil ayağını oluşturur.¹¹ O zamana dek Frenklerden geldiğini iddia eden Fransa, Germen köklerinden kurtulabilmek için Galyalıları tarafında bir köken arayışına girer. Sonuçta dillerin atası, dine bağlı dillerin, Yunancanın, Latincenin ve İbranicenin bulunduğu bir dil havuzunda aranmaktadır.

Âdem'in dili teması, iki ya da üç yüzyıl daha tartışmalara konu olmayı sürdürür. 17. yüzyılda İbranice ile Fransızca arasında bir bağ kurulmaya çalışılır, 18. yüzyılda Diderot ve d'Alembert, *Ansiklopedi*'nin "Dil"¹² başlığı altında, çığgınca bir girişimle İbranice ile Fransızca

9. Bu döneme ilişkin olarak bkz. G. Dubois, *Mythe et langue au seizième siècle*, Bordeaux, 1970.

10. "İspat edilmek istenen şey buydu" anlamında kullanılan Latince *Quod erat demonstrandum* deyiminin kısaltması. (ç.n.)

11. Bkz. L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme*, Paris, 1974, s. 17-22.

12. Bkz. D. Diderot, J. le R. d'Alembert, *Ansiklopedi – ya da bilimler, sanatlar ve zanaatlar açıklamalı sözlüğü*, çev. Selahattin Hilav, İstanbul, YKY, 2018. (ç.n.)

arasındaki bağın Keltçe olduğunu açıklar. Bir yandan İbranice, analitik yapısına göre nitelenir, bu durum Yunanca ve Latince için geçerli değildir ama Galyaca ve modern Avrupa dilleri böyledir. O halde “analitik yapıyı” benimsemiş modern Avrupa dilleri, ilk dile Yunancadan ve Latinceye daha bağlıdır. Diğer yandan Fransızca, “Kadim Druidlerin Galyacasının birbirini takip eden yüzyılların getirisi olan metamorfozlarla şekil değiştirmiş” halinden başka bir şey değildir. Sonuç olarak, “İşte böylece, modern dilimiz, İspanyolca ve İngilizce, Kelt dili aracılığıyla İbraniceye bağlanır.”¹³ Tekrar QED.

Bütün bunların içinde, dilinin Âdem’in dili olduğu düşünülen dile en yakın dil olduğunu kanıtlamak isterken aynı zamanda elbette diğer dillere karşı üstünlüğü kanıtlama arzusu da vardır. Ve bu çabada, “ölmüş bir dil” sayılması gereken İbraniceye prestijli bir konum sağlama sözkonusudur: Babil öncesi dil seçilmiştir.

MODERN İBRANİCE

Avrupa’nın 19. yüzyılı, ulusların yüzyılı olarak tanımlanabilir ve bu kavram en az iki farklı şekilde kuramlaşmıştır. Bir yandan, Alman düşün evreninde ulus; dil, kültür, din, ırk gibi ortak unsurlarla tanımlanır; bu yaklaşım ilk kez Johann Gottlieb Fichte’nin (1762–1814) “Alman Ulusuna Söylev” (1807) adlı eserinde, Prusya’nın Napolyon tarafından işgaline bir tepki olarak ortaya çıkar. Diğer yandan ulus; Fransız Devrimi’nin ve Aydınlanma filozoflarının ardından, Fransız düşün evreninde, öznel bir şekilde, bir arada yaşama isteği benzeri bir yaklaşımla yorumlanır. Bu nedenle Ernest Renan, “Ulus nedir?” (1882) adlı metninde ulusu “büyük bir dayanışma”, “açıkça beyan edilen müşterek hayatı sürdürme arzusu”, “gündelik bir halk oylaması” olarak tanımlar. İlk yaklaşım kabaca *jus sanguinis*,¹⁴ ikincisiyse yine kabaca *jus soli*¹⁵ kavramlarıyla özetlenebilir. İbranicenin, uzun bir kayboluşun ardından, konuşulan bir dil olarak yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak fikirleri ve tartışmaları bu genel ortamı dikte ederek anlamaya çalışmak gerekir.

18. ve 19. yüzyılda ayrımcılıktan ve gettolaşmadan kurtulabilmek için Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumlara uyum sağlaması

13. Bu alıntılarda yazımı modernize etmeyi seçtik.

14. Vatandaşlığın kan bağıyla atfedildiği sistemi ifade eden Latince hukuk terimi.

15. Vatandaşlığın ülke toprakları içinde doğumla atfedildiği sistemi ifade eden Latince hukuk terimi.

gerektiğini düşünen Haskala hareketi de, Fransız yaklaşımının bir uzantısıdır. Dillere uygulandığında, hareketin arzusu bir grup *maskilim* (Haskala hareketi mensupları) Yahudilerin, bulunduğu ülkenin dilini öğrenmesini (örneğin Germen ülkelerinde Yidişten vazgeçip Almanca konuşulmasını) desteklerken, diğer bir grup hem yaşadıkları ülkenin dilini hem de İbraniceyi öğrenmeleri gerektiğini savunur, ancak onlara göre bu İbranice dini işlevinden yalıtılmış olmalıdır. Örneğin Eski Antlaşma Almancaya çevrilir, aynı zamanda İbranice laik metinler de ortaya çıkar; romanlar, dergiler yayımlanır ancak okur kitlesi çok kısıtlıdır. Doğrusu on beş yüzyıldan uzun süredir hiçbir değişikliğe uğramamış, sözcük dağarcığı donup kalmış bir dil kullanarak modern konular kaleme almak hiç kolay değildi. Mireille Hadas-Lebel, “mantiken Haskala hareketinin bir çıkmaza girip son bulması gerekirdi,” diyerek *maskilim* grubunun İbranicesinden, resim kullanımından ya da Eski Antlaşma’dan aldıkları deyimleri anlamından saptırmalarından örnekler verir. Örneğin, Eski Antlaşma’da Tanrı anlamında kullanılan “insana düşüncesini söyleyen”, “denizlerin gururunun hâkimi” ve “göklerde olan ve bakmak için eğilen” tabirleri sırasıyla *papağan*, *amiral* ve *tırabzan* sözcüklerini tarif etmek için kullanılmıştır. Veya *beit* “ev” sözcüğü, gözlüğü (*beit einaim* “göz evi”) ya da eldiveni (*beit yadaim* “el evi”) ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶ Sadece yazılı olan bu dilin (zira Haskala’ya göre, bulunulan ülkenin dili konuşulmalıdır) saçma ve çağdaş dünyadan uzak olduğu düşünülebilirdi: Peki neye hizmet edecekti? Belki de Avrupalı Yahudi düşünüy, bu noktada ulus mevzusunda “Fransız” yaklaşımından “Alman” yaklaşımına, *jus soli*’den *jus sanguinis*’e geçiş yapar, diğer yandan da İbranicenin modern ve konuşulan bir dil olabileceği düşüncesini benimser.

Burada sözkonusu olan, Orta Avrupa Yahudileri için bir vatandaşlık, resmi bir aidiyet stratejisidir. Zira aynı nedenlerle 1860 yılında, Şam’daki antisemit olaylara tepki olarak Alliance Israélite Universelle (AIU) [Evrensel İsrail Birliği] kurulur. AIU’nun bakış açısı Haskala’dan farklıdır; Yahudilerin Fransızca eğitimle kurtulabileceğine inanır, Doğu Yahudilerine yönelik bir okul ağı kurar. 1791’de Fransız vatandaşlık haklarına kavuşan Fransız Yahudileri artık her mesleği icra edebilmektedir. İsrail kültü (1808’de hahamlar meclisi

16. Age, s. 132–133.

kararıyla bu terim *Yahudi* sözcüğünün yerini alır) 1831'den itibaren Protestan kültü ve Katolik kültü gibi hazineden finansal destek almaya başlar. Dolayısıyla 1860'ta, milletvekili Adolphe Crémieux'nün de aralarında bulunduğu bir grup Fransız Yahudisi, vatandaşlık hakkı olmayan Yahudilerin de bu hakları elde etmelerine hem diplomasi hem de eğitim girişimleriyle yardımcı olabilmek için AIU'yu kurar. Eğitim konusuna odaklanalım. İlk okul 1862'de Fas'ın Tetuan kentinde açılır; 1900'de, açılan okul sayısı 100'e ulaşmıştır; eğitim dili Fransızca, dini eğitim diliyse İbranicedir. 1914 yılında, AIU'nun 188 okulunda toplam 48.000 öğrenci öğrenim görmektedir.¹⁷ Fransızca ilerlemenin, vatandaşlığın dili sayılacak ve böylece Akdeniz'in, aynı zamanda hem ilk uluslararası dili hem de ticaret dili olacaktır. Ancak bu yayılma aykırı tepkiler doğurur:

Arap nüfuslar arasında yaşayan Yahudi nüfusları, AIU okullarına gidecek onlardan ayrılacak, işe yarar dil ve çalışma dili olarak Fransızca'yı benimseyecektir. (...) Yahudi nüfusunun en ayrıcalıklı bireyleri, medeniyet dili olarak görülen Fransızca'ya dönecek ve çocuklarını Katolik okullarına göndermeye başlayacaktır.¹⁸

Sonuçta ilk etapta AIU'nun projesiyle Orta Avrupa Yahudilerinin yavaş yavaş Siyonizme dönüşecek olan düşünceleri arasında büyük farklar vardır.

Bu noktada, daha çok Ben-Yehuda mahlasıyla tanınan ve İbranicenin yeniden doğuşunun başlıca zanaatkârlarından olan Eliezer Perlman'ın (1858–1922) adını anmak gerekir. Anadili Yidiş olan ve Rusça da bilen Perlman, günümüzün Belarus'unda hahamlık öğrenimine başlar, ardından Paris'te tıp okumaya geçer. 1879 yılında Paris'te gördüğünü öne sürdüğü rüyayı şöyle anlatır: "Bulgarlara ve yakında edinecekleri vatandaşlık haklarına ilişkin saatlerce gazete okuduktan ve düşündükten sonra (...) içimden gelen tuhaf bir ses işittim: 'İsrail'in ve dilinin babalarımızın topraklarında dirilişi'¹⁹ diyordu bana."

1881'de Kudüşe yerleşir ve gazetecilik yapmaya başlar. Başlangıçta *Haskala* hareketinden etkilenir fakat zamanla İbranicenin, ancak

17. Bkz. V. Spaëth, "La Création de l'Alliance israélite universelle ou la diffusion de la langue française dans le bassin méditerranéen", M.-C. Kok Escalle ve F. Melka (ed.), *Changements politiques et statut des langues, histoire et épistémologie* (1780–1945) içinde, Amsterdam, Rodopi, 2001.

18. Age, s. 116.

19. E. Ben-Téhouda, *Le Rêve traversé*, Fransızca'ya çeviren G. Haddad, Paris, Desclée de Brouwer, 1998, s. 54–63.

atalarının topraklarına, İsrail'e yerleşmiş bir Yahudi ulusunun dili olabileceğine kanaat getirir; Siyonizmin kuramcısı Theodor Herzl buna birkaç yıl sonra *Der Judenstaat*, yani Yahudi Devleti diyecektir. Ben-Yehuda, büyük bir sözlükbilim ve yeni sözcük üretme faaliyetine girişerek, *Dictionnaire de la langue hébraïque ancienne et moderne*'in [Eski ve Modern İbranice Dili Sözlüğü] yazımına başlar, eser 1910'da yayımlanır ama Ben-Yehuda'nın ölümünden yıllar sonra, ancak 1959'da tamamlanır. O sırada birkaç dostuyla birlikte *İbrani Dili Akademisi*'nin atası olacak *Dil Komitesi*'ni kurar. Gazetecilikle uğraşırken tabii ki İbraniceyi modernleştirmeyi ve yeni sözcükler üretmeyi düstur edinir, aynı zamanda ailesiyle sadece İbranice konuşmaya karar verir. Oğlu Itamar Ben-Avin'in, modern çağın "ana-dili" İbranice olan ilk çocuğu olduğu düşünülür. Ancak biz şu anda henüz kanaatler evrenindeyiz ya da isterseniz tarihin hafiften romantik bir anlatısında diyelim. Ben-Yehuda kısa hatıratında, 1878 yılında tedavi olmak için Paris'e gelen Abraham Moshe Luntz'la buluştuğunu ve kendisiyle *sadece İbraniceyi kullanarak* sohbet ettiğini ve bu sohbetin ona "İsrail topraklarında kullanılagelen telaffuza alışma şansı" verdiğini anlatır. Ve şöyle ekler:

Kudüs'teki Sefarad, Aşkenaz, Mağripli, Gürcü ve benzeri her Yahudi topluluğunun, kendi arasında, geldiği yerin dilini konuştuğunu açıkladı bana. Ancak hiç kimse diğerlerinin dilini bilmediğinden her fırsatta kutsal dile başvuruluyordu. Dünyevi sohbetlerde Aşkenazlar bile Sefarad telaffuzuyla konuşmuş.²⁰

Daha sonra, 1881'de Yafa'ya gelişini anlatırken, kendisini Kudüs'e götüren arabacıyla İbranice konuştuğunu ve Kudüs'e varışının ardından arkadaşı R. Pinès'yle artık sadece İbranice konuşmaya karar verdiklerini söyler. Bütün bunlar bize İbranicenin hem dini bir dil (kutsal dil) hem de farklı dil topluluklarına mensup kişilerle iletişim kurmak için kullanılan bir geçer dil olduğunu göstermektedir, üstelik bu topluluklar dili farklı telaffuzlarla konuşmaktadır. Yani İbranice, *konusulan* ancak *ikincil* bir dildir. Bununla birlikte Kudüs'ün çokdilli durumunun, o alanda İbranicenin bir anda geçer dil olmasına mı yol açtığını, yoksa İbranicenin farklı yerel dillerle birlikte yan dil olarak konuşularak yüzyıllar boyu var olmaya devam mı ettiğini bilmek mümkün değildir. Kesin olan tek şey, Ben-Yehuda'nın İbranice

20. Age, s. 84.

konusabildiğidir; kuşku yok ki ergenlik yıllarında, yeşivada eğitim aldığı sırada öğrendiği dini bir İbranice konuşmaktadır ve aslında “dirilişinden” çok modernleşmesine katkıda bulunmuştur.

Anadili İbranice olarak büyüyen ilk çocuk olarak sunulan Itamar Ben-Avi’ye dönelim. Babasının hatıratının ardından onun da bazı hatıraları yayımlanır.²¹ Baba oğulun, Ben-Yehuda’nın “deneyimine” dair anlatısını karşılaştırmak ilginçtir. Baba, karısından şöyle söz eder:

Kendi arzusuyla hizmetçi almamayı kabul etti, böylece çocuğun kulakları İbranice dili dışında hiçbir dilde hiçbir ses, hiçbir sözcük duymayacak. Evin duvarlarından, odamızın ortamından bile şüphe ediyor, hizmetçinin ağzından dökülecek yabancı bir dildeki sözcüklerin duvarlara sinmesinden çekiniyorduk...²²

Çocuğun İbranice dışında bir dil duymasından korkularak büyütüldüğü doğrudur, neredeyse hapsolmuş gibidir, dil becerisinin gelişimi ciddi ölçüde gecikmiştir, konuşmaya ancak üç yaşında başlar. O günleri şöyle anlatır:

Babam gece gündüz, bütün dikkatini çevremde İbraniceden ibaret bir ortam yaratmaya vermişti, beni İbranice olmayan her sestem ve temastan uzak tutmaya çalışıyordu, böylece aklıma çevremdeki her nesnenin İbranice adı kazanacaktı. Bana bakarken Yidiş konuşmaya devam ettiği için (...) sünnetimden bir hafta sonra sadık sütannemi işten çıkarmış.²³

Annesinin kız okuluna ders vermeye gittiği zamanlarda bakımını üstlenen Sefarad kadın Simha’dan söz etmektedir.²⁴

Genç Itamar’ın dilsel çevresinde İbranice dışındaki bütün dillerin yasak olduğunu göz önünde bulundurarak hizmetçinin ya da bakıcının İbranice bildiğini varsayabiliriz. Ancak bu dili Kudüs’te geçer dil olarak mı öğrenmişlerdir, yoksa anadilleri midir bilemeyiz, ki ikinci durumda Ben-Yehuda’nın oğlu “ilk İbrani çocuk” olmaz. Kesin olan bir şey varsa o da İbrani Dil Komitesi’nin özellikle sesliler konusunda dilin Sefarad telaffuzunu benimsediği ve Ben-Yehuda’nın kuşkusuz belirleyici girişiminin İbranicenin modernleşmesine katkıda bulunduğuudur. Bu noktada M. Hadas-Lebel’in yazdıklarına katılmadan edemeyiz:

21. I. Ben-Avi, *Mémoire du premier enfant hébreu*, Fransızcaya çeviren G. Haddad, Paris, Desclée Brouwer, 1998.

22. Age, s. 166.

23. Age, s. 191.

24. Age, s. 197.

Eliezer Ben-Yehuda gibi bir kişinin, konuşma dili olarak İbranicenin dirilişi gibi karmaşık bir konuda sahip olabileceği etkiyi abartmamak gerekir ancak bir insanın çok büyük bir projeye yürekten inanmasıyla coşkusu bir dinamik yaratır.²⁵

Sözkonusu olan, mutlaka bir “diriliş” değildir. Zira ortada bir bilinmez vardır: Aşkenazlar çoğunlukla Yidiş konuşur, peki ya Sefaradlar sözel olarak bir şekilde İbraniceyi kullanmakta mıdır? Bunu doğrulayacak hiçbir verimiz yok ve tabii bu varsayım, dilin yeniden doğuşuyla İsrail’in kurulmasının birlikte ilerlediğini öne süren Siyonist bakış açısına kesinlikle uymaz. Gérard Haddad, Ben-Yehuda’nın hatıratına yazdığı önsözde bu noktaya ilişkin çelişkili bir duruş benimser; önce “Ben-Yehuda’nın İbranicenin dirilişinde oynadığı efsanevi ve temel rolü sorgulayan kalıplaşmış zihinler” der, üç sayfa ilerideyse şöyle yazar:

Ben-Yehuda’dan önce İbranice, farklı diller konuşan ve İbraniceyi kesinlikle nadiren iletişime geçmeleri gereken anlarda anlaşmak için kullanan insanlar arasında bir iletişim sistemi olmuştur. Ben-Yehuda’dan sonra ise *sabra*’lar²⁶ İbraniceyi artık bir araç olarak değil, bir dil alanı olarak kullanmaya başlamıştır...²⁷

Bu durum, zorla Hristiyanlığa dönmüş ancak kendi İsrailoğlu dinlerine gizlice bağlı kalmış olan İspanya ve Portekiz Yahudileri *marrano*’larınkine benzer bir pratiği düşündürür: Yahudiler, yerleştikleri yerin dilini benimsemiştir ancak İbraniceyi sınırlı bir şekilde kullanmayı sürdürmüştür.

Her ne olursa olsun, İbranicenin geleceği elbette giderek daha çok konuşulduğu toprakların geleceğine bağlıdır. Ben-Yehuda 1922’de öldüğünde Filistin’deki siyasi durum değişmiştir. Milletler Cemiyeti, 1920’de toprakların Britanya mandasına geçmesine karar verir, böylece “Yahudi halkı için ulusal bir yurt” hazırlanabilecektir; bu deyiş neredeyse kelimesi kelimesine Theodor Herzl’e aittir, bununla birlikte “Filistin’de bulunan Yahudi olmayan toplulukların dini ve vatandaşlık haklarına zarar verebilecek hiçbir girişimde bulunulmayacağı” belirtilir. Britanya mandası, İsrail’in bağımsızlığını ilan ettiği 1948’e dek sürer. Bunun üzerine Kudüs, kentin tarihi kısmının da

25. *L’hébreu, 3000 ans d’histoire*, Paris, Albin-Michel, 1992, s. 140.

26. İsrail doğumlu (1948 öncesinde Filistin doğumlu) Yahudi.

27. G. Haddad, *Éliezer Ben-Yéhouda ou la psychose inversée*, E. Ben-Yéhouda, *Le Rêve traversé* içinde, Paris, Desclée de Brouwer, 1998, s. 14 ve 17.

dahil olduğu doğu bölümü Ürdün'e bağlı olmak üzere, ikiye bölünür, ta ki Altı Gün Savaşı'nın (1967) sonunda İsrail kentin tamamını işgal edene dek. Britanya mandası sırasında Filistin'de üç resmi dil (İngilizce, Arapça, İbranice) vardır. İsrail'in iki resmi dili (İbranice ve Arapça),²⁸ Kudüs'ün Ürdün yönetimindeki bölümününse iki ayrı dili (İbranice ve Arapça) olur. Bernard Spolsky ve Robert Cooper,²⁹ Kudüs'ün dillerini konu ettikleri kitapta bu zincirleme bağı sokak tabelalarıyla gösterir:

Kudüs'ün tarihi kısmından üç sokak tabelası örneği

İlki (*Jaffa gate*) Britanya mandası döneminden kalma, üzerinde sırasıyla İngilizce, Arapça ve İbranice olmak üzere üç resmi dili birden görmek mümkün. İkinci tabela (*El-Malakh road*) iki parçadan oluşur. Alttaki Arapça ve İngilizce tabela Ürdün egemenliği döneminden kalmıştır, onun üstüne 1967'den sonra sokağın isminin İbranicesi eklenmiştir. Son olarak üçüncü tabelada (*Ha-Malakh road*) aynı sokağın İbranice, Arapça ve İngilizce ismini görürüz. Ancak önceki tabelada Latin alfabesine aktarım sokağın Arapça isminden (*el-malak*) hareketle yapılmışken bu tabelada İbranice isimden (*ha-malakh*) hareketle yapılmıştır. Ve jeolojik katmanlar misali, çevredeki grafik öğeler kentin İbranileşmesi adını verebileceğimiz değişimin tanığıdır. İbranicenin “dirilişinden” neredeyse iki yüzyıla yayılan canlandırılması ve modernleştirilmesi eşsiz bir vakadır ve özellikle sözcük dağarcığı konusunda bir dili baştan yaratma ya da modernleştirme amaçlı dil politikalarının ilk modern örneği sayılabilir. E. Kutscher³⁰ İbranicenin sözcük dağarcığını genişletmek ve modernleştirmek için kullanılan üç ana yöntemeye göre, bu yeni sözcük yaratma hareketini

28. 2018'de Arapçanın resmi dil olmaktan çıkarılıp “özel statüye sahip” dil kabul edilmesiyle İsrail'in resmi dili İbranice, tanınan dili Arapçadır. (ç.n.)

29. B. Spolsky ve R. Cooper, *The Languages of Jerusalem*, Oxford, Clarendon, 1991.

30. E.Y. Kutscher, “Words and their History”, *Ariel*, cilt XXV, 1969, s. 64-74.

üç ayırmayı önerir. Bir yandan Kutsal Kitap'ta bulunan ve modern bir bağlamda tekrar kullanılabilecek terimlerin araştırılması. Diğer yandan eski sözcüklere yeni anlamlar atfedilmesi. Son ve en çok başvurulan yöntem olarak da mevcut kökler kullanılarak yeni sözcükler üretilmesi. İbranice bundan böyle salt kutsal metinlerin incelenmesinde kullanılan donmuş bir dil olmaktan çıkacak, diğerleri gibi konuşulan, canlı ve din dışı bir dil olacaktır. Nurit Aviv, 2007 tarihli *Langue sacrée, langue parlée* [Kutsal dil, konuşulan dil] adlı filminde dilden söz eden bir dizi İsrailli sanatçının, özellikle de yazarların görüntüleri uzun bir görsel eğretilenlikle, Tel Aviv'e doğru, taşradan kente, eskiden moderne ilerleyen bir trenin görüntüleriyle kesiliyor. Gerek bu kişilerin kökenleri gerekse dille veya dillerle ilişkileri açısından karmaşık bir durumu ifade eden bazı sözler sonuç yerine işimize yarayacaktır.

Bazılarının ebeveynleri Odessa'dan gelmiştir, Yidiş ve Rusça konuşurlar; bazılarıysa Mısır'dan veya Fas'tan gelmiştir, Fransızca ve Arapça anlaşırlar; her ne kadar sınırlı olsa da bu örneklem, bize toplumun çoğul kültürlü yapısına dair epey fikir vermektedir. İbraniceyle ya da daha doğrusu İbranicele ilişkileri de son derece ilgi çekicidir. Yitzak Laor, "konuşulan İbraniceden dini İbraniceye, dilin her katmanından geçen ve her birinin adı İbranice olan farklı diller"den söz eder. İbraniceyi bir miras olarak görür: "Altın paketli bir miras aldım, laf kalabalığı boldu, sanki sonunda pek çok neslin hayali gerçek oluyordu." Ve devam eder: "Sonunda İbranice, konuşulan bir dil olmuştu. Sonunda o dilde düzmek ve küfretmek mümkündü." "Arapçadan Fransızcaya iki dil arasında sürekli gidip gelen, İbranicesi kırık" Mısırlı Yahudi ebeveynleri olan Ronit Matalon, "kutsal dili din dışı dile, kutsal metinlerin dilini günlük dile" karşı konumlandırır. Roy Greenwald iki dil görür: biri Tanrı'nın dili olan ve daima tekrarlanan deyişlerden oluşan baba dil, diğeriyse konuşulan anadildir. Greenwald, Almanca okuduğu dönemde "diasporadaki yaşamın bir görünümünü" elde etmek için başka bir Germen dili olan Yidiş eğitimi aldığını anlatır. Bu görünüm fikrine, Yaratılış'ta "tasvirdeki İbranice'nin manzaranın ta kendisine dönüştüğünü" söyleyen Michal Govrin'de de rastlanır.

Düşüncelerinin merkezinde daima "iki binyıl boyunca dondurulmuş, ardından buzları çözülmüş" (Etgar Keret) bir dil ile gündelik hayatta konuşulan dil arasındaki ilişki sorunsalı yer alır. Haviva Pedaya, "aralarında bir çatışma, bir mücadele olan iki dil: dinleme dili ve konuşma

dili” görür, “Evin dili ile kamusal alan dili arasında bir gerginlik” vardır. Zali Gurevitch, şiirlerini yazarken modern, deneysel ve arkaik arasında gidip gelen “bir dil oyunu, bir İbranice oyunu” oynadığı izlenimine kapıldığını anlatır. Son olarak dilin dini durumu da farklı şekillerde yaşanmaktadır. Haïm Gouri’ye göre Tevrat daima “laik bir kitap” olagelmıştır, bir “coğrafya kitabıdır”. Orly Castel-Bloom ise romanlarında karakterlerine isimler uydurarak yaratıcılık gösterdiğini ama çocuklarının isimlerini Tevrat’tan seçtiğini söyler.

Bütün bunlar tabii ki öncelikle, şiddetli bir ikidilliliğe (*diglossie*) işaret eder, yüksek dil (*variété haute*) olan Tevrat İbranicesi en az iki işleve sahiptir; bunlardan birincisi din, ikincisi geçmişle arasında bir bağ olduğunu kanıtlayan kimlik işlevidir. Ancak aynı zamanda bir şizofreni, ya da Einar Haugen’in³¹ deyiimiyle “şizodillilik” sözkonusudur; bu durumda birçok olası biçime sahip birden fazla dil çeşidine maruz kalan konuşanlar ne yazmaları ya da ne söylemeleri gerektiğinden emin olamaz.

Ancak bu durum tabii ki sadece “sabra”lar, yani İsrail’de doğmuş, anadili İbranice olan Yahudiler için geçerlidir. Ancak ülkenin toplumdilbilimsel profili daha karmaşıktır ve özellikle İbranice ve Arapça arasında diğer bir ikidilliliğe de ev sahipliği yapmaktadır. Peki İbranicenin günümüzdeki durumu nedir? İbranice konuşan kaç kişi vardır? Hangi özelliklere sahiptirler? İsrail’in sekiz milyonu aşkın bir nüfusu vardır; bu nüfusa Araplar ve İbranice bilmeyen ya da az bilen, yeni göç etmiş, özellikle Ruslar dahildir. CIA’nın³² internet sitesine göre, nüfus 7.821.850 kişiden oluşur; bunların %75’i Yahudi, %25’i ise Yahudi olmayan “mostly Arab”, yani çoğunlukla Arap kişilerdir. Bu Araplar tabii ki İbranice bilir, bu da bize İsrail’de İbranice konuşan yaklaşık iki milyon Arap olduğu sonucunu verir. Yine CIA’ye göre, Gazze Şeridi’nde nüfus 1.816.379 kişiden oluşur ve “many Palestinians”, yani pek çok Filistinli İbranice bilmektedir. Batı Şeria’daysa 2.731.052 kişi yaşamaktadır ve İbranice yine İsrailli yerleşimciler ve “many Palestinians”, yani pek çok Filistinli tarafından konuşulmaktadır. “Pek çok” sözünün büyük bir istatistik değeri olmamakla birlikte Gazze Şeridi ve Batı Şeria nüfusunun yarısının İbranice bildiğini varsayarsak, bu varsayım ek olarak İbranice konuşan iki milyon insan

31. E. Haugen, “Schizoglossia and the Linguistic Norm”, *Georgetown University Monographic Series*, 15, 1962.

32. <https://www.cia.gov.tr/library/publications/the-world-factbook/geos/is.html>.

daha olduğu anlamına gelir ve toplamda İbranice bilen dört milyon Filistinli elde ederiz. Philippe Cassuto ise Gazze Şeridi'nde bir milyon, Batı Şeria'da iki milyon İbranice bilen insan olduğunu söyler; bu da İbranice konuşan beş milyon Filistinliye denk gelir, yani tahminlere göre nüfusun %40 ila %50'si İbranice konuşur. Dünya Bankası'nın³³ verilerine göre 2012 yılında İsrail'de doğurganlık oranı (kadın başına düşen çocuk sayısı) 3'tür. Ancak bu sayı bir ortalamadan ibarettir ve nüfusu oluşturan farklı kısımlara ilişkin veri elde etmek zordur veya çok veri bulunur ama konu hassas olduğundan veriler çelişkilidir. Bununla birlikte yaklaşık bir tahminde bulunmak mümkündür: Her kadının ortalama 7 çocuk sahibi olduğu Ultra Ortodoks Yahudileri (*haredim*) bir yana bırakırsak İsrailli Araplarda doğurganlık oranı 3,5 iken, bu oran Yahudilerde 3, Gazze ve Batı Şeria'da, yani Filistin toprakları genelindeyse 4'tür. Ancak İbranice sadece dünyanın bu küçük bölümünde konuşulur. İbranice konuşan ve İsrail ile Filistin dışında yaşayanların sayısı önemsizdir: Sadece anadili dikkate alan *Ethnologue*³⁴ internet sitesine göre dünyada İbranice bilen 5.302.770 kişiden 4.850.000'i İsrail'de yaşamaktadır. Yani İbranice bilen Arapların sayısı uzun vadede İbranice konuşan Yahudilerden fazla olabilecektir.

Sonuçta 21. yüzyılın başında İsrail'de çokdilli bir mikrosistem vardır. Bu mikrosistemde Arapça ve İbranice dışında Rusça, Yidiş, Almanca, Lehçe, İngilizce, Fransızca, Macarca vb. pek çok dil varlığını sürdürmektedir. Toplumdilbilimsel bakış açısıyla, İbranice İsrail'de en az dört işleve sahiptir. Bir yandan İsrail'de doğmuş İsraillilerin anadilidir. İbranice öğrenen yeni göçmenler için bir entegrasyon dilidir. İsrailli Araplar için, çalışabilmek amacıyla kullanılması şart olan ege-men dildir; "evin dili" değil "ekmeğin dili"dir. Son olarak Filistinliler için, kaçınmanın mümkün olmadığı "ötekinin" dilidir: Örneğin Hamas, İbraniceyi Gazze'de müfredata dahil etmiştir. Ve bu mikrosistem, aynı zamanda, herkesin bildiği üzere, dil meselesinin ikincil bir role sahip olduğu siyasi bir barut fıçısıdır. İbranice, Akdeniz kıyılarının günümüzde hâlâ konuşulan en eski dildir ancak bununla birlikte en zayıf coğrafi yayılmaya sahip olduğundan aykırı bir durumdadır. Bazıları için bir kimlik ve din harcı gibi Yahudilerin geçmişiyle arasında bir bağdır, başkalarına göreyse işgalcinin dilidir; üstelik bu dili konuşan çoğunluk günün birinde Yahudi olmayan topluluklardan oluşabilir.

33. <http://donnees.banquemondiale.org/indicateur/SP.DYN.TFRT.IN>.

34. <http://ethnologue.com>.

5. BÖLÜM

YUNAN YAYILMASINA İLİŞKİN DİL İZLERİ

Fenikelilerin batıya doğru ticari gezintilere başladığı sırada, MÖ 17. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında, Yunan anakarasından Girit'e, Rodos'a, Küçük Asya'ya (günümüz Türkiye'sinin batı kıyısı İyonya'ya) ve Makedonya'ya uzanan Miken adlı başka bir medeniyet son dönemlerini yaşamaktadır. Akdeniz ölçeğinde Mikenlerin yayılışı coğrafi açıdan sınırlıdır ancak Grekçenin bir yazıya, 1950'lerin başında çözümlenmiş (bkz. 2. Bölüm) Linear B yazısına sahip eski bir biçiminin yayılmasını sağlamışlardır. Kronolojik olarak Miken uygarlığının yıkılışı, Fenike yayılmasının başlangıcına denk gelir ve yayılma, daha önce gördüğümüz üzere Afrika kıyılarına ve İspanya'ya uzanmadan önce tam olarak Kıbrıs'tan ve Girit'ten başlar.

JEOPOLİTİK VE TEKNOLOJİK BAĞLAM

Ancak Miken uygarlığının son bulmasının ardından Yunan dünyası öncelikle Atina ve Sparta çevresinde yeniden toparlanır; ardından, MÖ 8. yüzyıldan itibaren yayılarak doğuya, Küçük Asya kıyılarına doğru uzanır: Yine Miken uygarlığının eski alanı, coğrafi olarak deniz içinde deniz gibi şekillenmiş, girişte tanımladığımız anlamıyla bir

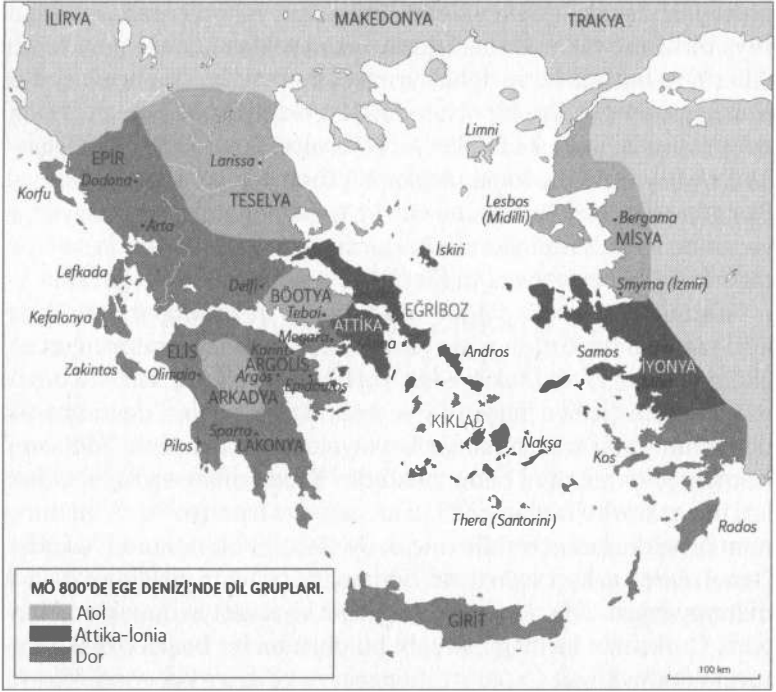
niş sayılabilecek Ege Denizi sözkonusudur; yani bir arada var olan veya birbirine rakip farklı türlerin, bizim yaklaşımımıza göre farklı dillerin ve burada biraz daha ayrıntıya inersek farklı lehçe biçimlerinin işgal ettiği doğal bir ortamdır. Gerçekten de MÖ 800 civarında gelişmiş ya da kuluçkada olan Aiol (Teselya, Boeotia, Midilli/Troas/Aiolis/Misya), Attika-İonia (Attika, Eğriboz, Kiklad Adaları, İyonya), Dor gibi pek çok lehçe grubu vardır, tamamen anlaşılmaz sayılacak bu lehçelerden ileride, liselerde öğretilen ve aslında sadece diğerleri gibi bir lehçe olan *Klasik Yunanca (Grekçe)* doğacaktır.

Antonio de Nebrija, 1492'de *Grammatica de la lengua castellana* adlı eserinin önsözüne şöyle yazar: "Dil daima imparatorluğun eşlikçisidir, öyle ki onu takip eder; yola birlikte çıkmış, birlikte büyümüş, birlikte çiçek açmışlardır ve ardından düşüşleri de müşterek olmuştur." Tabii ki o zamanlar İspanyolcanın yayılışının, "iddiasını" kısmen çökerteceğini bilmemektedir: Bazen diller, eşlikçisi oldukları imparatorluklardan daha uzun yaşar ve İspanyolca da bu durumun örneklerinden biridir. Ancak De Nebrija bir noktada haklıdır: Genel olarak askeri veya ticari bir imparatorluğun yayılması daima dilin yayılmasını da beraberinde getirir. Ve milattan önceki son bin yılda Grekçenin tarihi güzergâhı bu duruma bir başka örnek oluşturmaktadır. Ancak imparatorlukların ve onlara eşlik eden dillerin yayılması her zaman kendiliğinden gerçekleşmez, elbette jeopolitik ve askeri etkenler kadar teknolojik etkenlere de bağlıdır.

Benzer şekilde atın evcilleştirilmesiyle MÖ 5000 ile 3000 arasında kurgan kültüründen halkların ve onun yanında Hint-Avrupa dillerinin dalga dalga ilerlemesinin kolaylaşması¹ veya bundan çok daha sonra, 16. yüzyılda İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının öncelikle denizlerde hâkimiyet sağlayarak yayılması gibi, Yunanların yayılması da denizcilik alanındaki ilerlemeleri sayesinde mümkün olmuştur. Platon, Akdeniz'in çevresindeki Yunan kentlerini "bir su birikintisi çevresinde toplaşmış karıncalara veya kurbağalara benzetir" (*Phaidon*, 109b) ancak bu su birikintisinin fethi ne kolay ne de hızlı olmuştur. MÖ 3. binyılın ortasında Mısır ve Biblos arasında sadece kısa ilişkilerin izine rastlamak mümkündür, "Suriye-Filistin kıyılarında boydan boya uzanan düzenli deniz ticareti",² Ege Denizi,

1. Bkz. L.-J. Calvet, *Pour une écologie des langues du monde*, Paris, Plon, 1999, s. 65-69.

2. *La Navigation dans l'Antiquité*, P. Pomey yönetiminde, Edisud, 1997, s. 19.

Mö 800'de Ege Denizi'ndeki dil grupları

İyon Denizi, Filistin kıyıları gibi dar alanlarla sınırlı ilkel bir kabotaj sözkonusudur; zamanla kıyı denizciliğini açık deniz seyri izleyecek, bu alanlar genişleyecektir. Buna paralel olarak yapım teknolojileri de yetkinleşir. Ve 2. binyılın ortasında ticaret gemileri ile savaş gemileri arasında bir ayırım ortaya çıkar:

Her ne kadar savaş, ticaret ve korsanlık uzunca süre birbirine derinden bağlı olsa da, gemi inşaatındaki ilerlemeler, her birinin kendi özelliklerinin açığa çıkmasına olanak verir: Kürekle ilerleyen savaş gemileri için özellikle hız ve atiklik ön plandadır; katıksız bir yelkenli olma eğilimli ticaret gemileri için yük kapasitesi ve dayanıklılık öne çıkar.³

Başlangıçta sadece bir kürek katı (monera) bulunan kadirgalar, MÖ 7. yüzyılda iki kata, ardından üç kata (bireme, trireme) sahip

3. Age, s. 64.

olur, aynı şekilde kürek başına düşen kürekçi sayısı da artar, gemiler giderek güçlenir ve hızlanır. Uzun zamandır aşılması zorlu bir engel olan deniz ise farklı kıyıdaş ülkeler arasında birleştirici bir çizgiye dönüşür. Böylece, MÖ 2. binyılın sonunda Doğu Akdeniz ele geçmiştir, sırada denizin batı bölümüne dönmek vardır. *La navigation dans l'Antiquité* [Antikçağlarda Denizcilik] kitabının yazarlarının belirttiği gibi:

Akdeniz'in gerçek deniz fethi de birkaç yüzyıl sürecektir. Öncelikle MÖ 11. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında Kuzey Afrika, Sicilya, Sardinya ve Güney İspanya kıyılarına uzanan Fenikelilerin eseridir. Fenikeliler, bayrağı 9. yüzyılın sonunda Sur'un kurduğu Kartaca'ya devreder. Ardından, 8. yüzyıldan itibaren Yunanlar meseleye dahil olur. Ancak güneyde ve batıda Fenikeliler, kuzeydeyse Etrüskler tarafından sınırlandıklarından, daha sonra Büyük Yunanistan'a dahil olacak Güney İtalya'da ve Batı Sicilya'da koloniler kurarlar. Batı Akdeniz'in en kuzeydeki sularında sürdürülebilir olarak seyahat etmeye başlama şerefine MÖ 600 civarında Galya kıyılarında Marsilya'yı kuran Fokaialı Yunanlara ait olur.⁴

Sonuçta Yunanların yayılması, bu coğrafi (Akdeniz), jeopolitik (güney, Fenikelilerin elindedir) ve teknolojik (denizcilikteki ilerlemeler) çerçevede gerçekleşir. Milet, MÖ 2. binyıldan itibaren bir Yunan yerleşimi olarak varlık gösterir. Türkiye'nin Ege kıyılarındaki Efes, Smyrna, Kolofon gibi büyük antik kentler Miken uygarlığının bozgununa uğramasından sonra kurulur ya da (yıkılıp) tekrar kurulur. 11. yüzyıla doğru Kıbrıs kolonileştirilir, 8. ve 6. yüzyıl arasındaysa, haritada görülebileceği gibi Fenikelilerin yayılmasına neredeyse paralel bir eksenle, batıya doğru kolonileştirme devri yaşanır (Arnavutluk, Sicilya, İtalya'nın güneyi, Marsilya): Biri kuzeye, diğeryse güneye yönelmiş bu yayılma birbirini tamamlayan bir dağılım gösterir.

Yunanlar ile Persleri karşı karşıya getiren ve MÖ 5. yüzyılın başında Med savaşlarına, ardından da Atina liderliğinde tüm Yunan sitelerinin ittifakından oluşan Antik Delos Birliği'nin kurulmasına neden olan ayrıntıları es geçelim. İttifak Atina ile Sparta arasındaki düşmanlıkla zayıflayacak ve Makedonya Kralı II. Filip'in egemenliğini mümkün kılacaktır: İktidar, Yunanistan'ın kuzeyine doğru kayar.

4. Age, s. 19–20.

BÜYÜK İSKENDER VE KOİNİ GREKÇESİ

İskender, MÖ 336 yılında, 20 yaşında babasının ardından tahta geçtiğinde önemli bir orduya, süvarilere ve piyadelere sahiptir, bu sayede on yıldan biraz uzun bir sürede devasa bir imparatorluk kurması mümkün olur. Ahemeniş İmparatorluğu'nun ordularını yenilgiye uğratar (MÖ 334), Fenike'yi fetheder, Mısır'a ulaşarak İskenderiye'yi kurar (MÖ 331), kuzeye çıkıp doğuya yönelir; Babil'i, Persepolis'i ve Susa'yı fethederek Pers topraklarını kateder, sonunda İndus'a dek ilerler ve ömrü kısa olsa da yayıldığı toprakların genişliğiyle önem taşıyan bir imparatorluğun başında ölür (MÖ 323): Fethettiği topraklar, generalleri arasında parçalanıp bölüşülecektir. Ancak bu yayılmanın ticari etkilerinin dışında, daha sonra sözünü edeceğimiz üzere, yer adlarında (İskender'in kurduğu kentlerin isimlerinde) bıraktığı izler ve dilsel izler görülebilir.

Bu noktada, tarihsel toplumdilbilim adını verebileceğimiz alana kısa bir yolculuk yapmak yerinde olur. Dönemin dillerine erişebilmek elbette imkânsızdır, Yunan diline de ancak yazılı olarak ulaşılabilir: taş, papirüs, edebiyat, dilbilgicilerin düşünceleri vb. Gelgelelim Claude Brixhe, MÖ 5. yüzyılda Atina'nın dil durumunu özgün ve ikna edici bir yaklaşımla incelemiştir.⁵ Brixhe'ye göre, o dönemde konuşulan dile yaklaşmayı umut etmek mümkündür, bunun için kurallardan uzaklaşmak gerekir: yazım hataları ve biçimbilimsel değişiklikler (varyantlar). Sonuçta metinler bize, bir kez ayırdına vardık mı toplumsal bağlamla ilişkilendirmeyi deneyebileceğimiz değişiklikler verir. Latince bir örnek, yöntemine açıklık getirir. MÖ 1. yüzyılda kentlerde /au/ olarak telaffuz edilen ses, kırsal kesimlerde /o/ olarak telaffuz edilmektedir, Latince konuşanlar bu durumdan haberdardır, zira buna göre değişiklik yaparlar. Örneğin Claudius Pulcher, MÖ 50'de, halk meclisine seçilebilmek için ismini Clodius şeklinde "halka uyarlar." Suetonius ise, *De Vita Caesarum* [Sezarların Hayatı] adlı eserinde eğlenceli bir hikâye anlatır: "Mestrius Florus, Vespasianus'a *plostra* değil *plaustra* (yük arabaları) demek gerektiğini söyleyince, Vespasianus ertesi sabah onu "Flaurus" diye selamlar."⁶

5. C. Brixhe, "Langues et sociétés antiques", *Académie des inscriptions et belles-lettres, compte-rendus des séances*, Nisan-Haziran 1997.

6. "Uespasianus Mestrium Florum consularem, admonitus ab eo *plaustra* potius quam *plostra* dicenda, poste die *Flaurum* salutavit."

Mö 6. yüzyıldan itibaren göçmen, yabancı ve esir akını yaşanan⁷ Atina'ya dönelim; bu hareketlilik Med savaşlarının ardından daha da yoğunlaşır: Atina, gerçek bir imparatorluğun başkentidir ve böylece kozmopolit bir megakente dönüşür. Bu durum, dilin evriminde de önemli bir rol oynayacak, dil İyon "renkleri" kazanacaktır. Söz konusu etkileri yazıdaki değişiklikler aracılığıyla takip etmek mümkündür: Attika alfabesinde Ψ, Ξ (ΦΣ, ΧΣ şeklinde yazılır) ve Ω (Ο şeklinde yazılır) harfleri bulunmaz ve başlangıçtaki soluklu okumayı belirtmek içinse Η kullanılır. İyon kullanımıysa (günümüzde öğretilen alfabe) Med savaşlarının ardından yavaş yavaş devreye girer ve Mö 5. yüzyılda resmîyet kazanır.⁸

Ayrıca taşra nüfusu azalırken kent nüfusu artar: Mora Yarımadası Savaşları sırasında köylüler her Sparta akınında surların ardına saklanır, böylece kural baskısı hafifler ve halk değişiklikleri yayılır. Bu yabancılar arasında pazarların, ağırlıkların ve ölçülerin polisliği ile önde gelenlerin korumalığını üstlenen ve aynı zamanda Atina ordusunda piyadelik yapan köleler olan İskit okçularından söz etmek gerekir. İskit okçuları Yunancayı kendilerine has bir biçimde konuşur ve Aristofanes bu konuşma biçimine üç komedisinin mizanseninde yer verir. Claude Brixhe, komedi yazarının İskit okçularına atfettiği fonetik, biçimbilimsel ve sözdizimsel yabancı unsurları ve daha sonra dile dahil olan, aslen halk ağzı olan ve zamanla dile yerleşen sözleri inceler.⁹ Ve izleyicilerin ilk bakışta bu kişiyi tanıdığının, dil alışkanlıklarını bildiğinin ve böylece Aristofanes'in kalemi sayesinde ortaya koydukları yanlış anlaşılmalara güldüğünün altını çizer:

Bilinmeyen bir şeyle güldürü yapılamaz: Atina izleyicisi *Akharnialılar*'ın, *Kuşlar*'ın ve daha da coşkulu bir şekilde *Kadınlar Şenlikte*'nin açıkça sunduğu dil durumuyla sürekli temas halindedir. Her gün bir Pers görmeseler de genel olarak çevrelerinde Trak ya da Anadolu kabilelerinden esirler bulunmaktadır, gündelik faaliyetlerinde düzenli olarak onlarla karşı karşıya gelirler. Dolayısıyla Yunan olmayan yabancılardan en gevezesinin, belediye polisi olarak da görev yapan bir *demosioi*, bir İskit okçusu olması tesadüf değildir.¹⁰

7. Bu konuda bkz. O. Jacob, *Les Esclaves publics à Athènes*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 45. Fasikül, Liège, 1928.

8. Mö 403/402'de Arkhon Euklides yönetimindeki Atina, resmen İyon alfabesini benimser.

9. C. Brixhe, "Le Pseudo-pidgin de l'étranger non grec chez Aristophane", *Folia Graeca in honorem Edouard Will: Linguistica*, Nancy, 2012.

10. Age, s. 79.

MÖ 6. Yüzyılda Yunan Yayılması

Brixhe, başka bir metinde “Akademinin arduvaz yazı tahtalarını”, 5. yüzyılın ikinci yarısı tarihli, genel olarak okulda kullanılan yazı tahtaları olduklarına inanılan ve 1958’de bulunmuş oymalı yazı tahtalarını titiz bir şekilde inceler,¹¹ toplumdilbilim ile tarihsel toplumdilbilim konularını ilgilendiren iki ayrı noktaya dikkat çeker. Bir yandan günümüzde iyi bilinen ve daha o zamandan Atina’da kabul gören bir noktanın altını çizer: dilin değişiminde kadınların rolü (*Kratylos*’tan bir pasajı inceleme biçimi bu açıdan gerçekten aydınlatıcıdır). Ancak özellikle Aristofanes’e dair aşağıdaki konuya tekrar değinir:

Komedi yazarı, Yunan olmayan yabancıya atfettiği özelliklerin bazıları aracılığıyla kendi yurttaşlarıyla alay eder. Yunancasının Attika şivesinin İskit, Triballi veya Fars kökenine göre değişmemesi bile bir müdahaleye işaret eder: Modern bestecilerimizin Belçikalı ya da Afrikalı bir siyahi için yaptığını Aristofanes kendi yabancıları için yapar ve ağızlarına basmakalıp bir şive yapıştırır, sözkonusu olan karma bir şivedir, her özelliği gerçektir ama bu özellikler tek bir insanda toplanmaz.¹²

Ve şöyle devam eder:

Yabancınn dili öğrendiği kişilerden, yani çoğunlukla birlikte çalıştığı kişilerden edindiği alt dil çeşitlemeleriyle karşı karşıyayızdır: Bu kişiler Atinalı ve kendilerinden daha önce Atina’ya gelmiş, kendi Atinalı işçi/zanaatkâr Attika Grekçesini konuşan işçiler/zanaatkârlardır; bu, tıpkı günümüzdeki göçmen işçilerdeki dil aktarımına benzer.¹³

Böylece, günümüzde Fransızca’yı iş başında öğrenen bir göçmenin konuşma tarzının Strazburg’da veya Marsilya’da yaşamasıyla değişiklik göstermesi gibi, Atina’da yaşayan yabancılar da Atina halkının Yunancasını öğrenmiştir. Aristofanes’in yabancılarla verdiği dil ise kısmen Atinalıların dilidir, ancak anadillerinin etkisinin izlerini de taşır: Örneğin İskitler karmaşık cümleler kurmakta zorlanır; bağlayıcı sözcükler olmadan, sıralamayla, basit cümleleri uç uca dizerek konuşmayı yeğler. Ve muhtemelen bu dil, Atina halk Grekçesinde kendi izini bırakmıştır, tıpkı günümüzde bazı Fransız gençlerinin konuşmasında “Arap” şivesini ayırt etmenin mümkün olması gibi.

11. C. Brixhe, “Les ‘ardoises’ de l’Académie, histoire exemplaire d’un dossier délicat”, *Philokypros* içinde, *Mélanges de philologie et d’antiquités grecques et proche-orientales dédiées à la mémoire d’Olivier Masson*, Universidad de Salamanca, 2000.

12. Age, s. 84.

13. Age, s. 85.

İskender'e ve fani imparatorluğunun dil izlerine dönelim. İzler meselesinde, İskender'in ordularının karma olduğunu, Makedonyalıların yanı sıra müttefik birliklerden ve paralı askerlerden oluştuğunu hatırlamak gerekir; yani farklı Yunanca lehçeleri, hatta farklı diller konuşurlar. Bu tip durumlarda iletişim gerekliliği daima geçer bir forum ortaya çıkmasına neden olur. Bu kez ortaya çıkan, çoğu zaman temelini Attika lehçesinin oluşturduğu söylenen, başta İyon lehçeleri olmak üzere diğer lehçelerin de izini taşıyan *Koini Grekçesidir*, ortak lehçe anlamına gelir (Yunanca: κοινή διάλεκτος) ve ordu aracılığıyla idari dil olarak Mısır'dan İndus'a kadar yayılacak ve daha sonra, ileride göreceğimiz üzere, Latinceyle var olmaya devam edecektir. Ancak Claude Brixhe'in çalışmaları bize, Attika Grekçesinin zaten karma bir lehçe olduğunu, iç etkenlerin sonucu olduğu kadar kentin, Yunan ve Yunan olmayan yabancılarının telaffuz pratiklerinden de etkilendiğini göstermektedir. Ve kuşku yok ki *Koini Grekçesinin* temel ögesi bu Atina halk Grekçesi olmuştur. *Koini Grekçesinin* başarısı, öncelikle Atina'da, ardından Makedonya'da ve son olarak, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi Roma'da olmak üzere üç imparatorlukta art arda yaşamış olmasıdır.

Mısır'daki İskenderiye'nin durumu, bu süreç için iyi bir örnektir. Aslında kent, MÖ 3. yüzyılda çokdillidir: Kentte Grekçenin farklı lehçelerinin yanı sıra Mısır dili ve Aramice de konuşulur. Fakat ticaret dili Grekçedir:

İskenderiye Müzesi'ndeki 150.000 ila 160.000 amfora mührüne bakılırsa, limana gelen denizciler (özellikle Rodoslular, Knidoslular ama ayrıca Pamfilyalılar ve diğerleri) sıklıkla 3. yüzyılda bir Grekçe lehçesinin halen var olduğu bölgelerden gelmektedir; ancak dilin düzeni epeydir bozulmaya başlamış ve her halükârda uzun süredir de Koini Grekçesiyle temas etmiş durumdadır. Örneğin Pamfilya'da (Türkiye'nin güney kıyıları, Antalya civarı), lehçe yazı dilinden sonra da yaşamaya devam eder ve neredeyse milattan sonraya dek konuşulur fakat Aspendos'ta (Pamfilya'nın en büyük kenti) *Koini Grekçesi* ilk yazılar MÖ 300'ler civarındandır. Kuşku yok ki *Koini* dili, yolları limanda kesişen bu insanların ortak paydasıdır.¹⁴

Ve Grekçe sadece limanda konuşulmaz. Claude Brixhe,¹⁵ Batlamyus Hanedanı üyelerinin Mısırlı birliklerine uzun süre tercümanlar

14. C. Brixhe, kişisel iletişimden edinilmiş bilgi, Haziran 2000.

15. C. Brixhe, "Alexandrie et le triomphe du grec au IIIe siècle avant J.-C. : un cumulo de facteurs" T. Bulot ve L. Messaoudi (yön.), *Sociolinguistique urbaine, frontières et territoires* içinde, Cortil-Wodon, Proximités, 2003.

aracılığıyla hitap ettiğini, Mısır dilini konuşan bir hükümdar görebilmek için VII. Kleopatra'yı (MÖ 69–30) beklemek gerekeceğini; Yahudilerin İbraniceden vazgeçip önce Aramice, sonra da Yunanca konuşmaya başladığını ve küçük gruplarca konuşulan, kullanımı özel alanlarla sınırlı dillerin kolayca aktarılamadığını vb. de ekler. Bu durumda Akdeniz kesinlikle çokdillidir, ancak doğu bölümünde *Koini Grekçesi* geçer dildir. Sözdizimi, sözcük dağarcığı ve fonetik açılardan dönüşüm geçirecektir. Örneğin ikiz ünlülerin yerini basit ünlüler alacak, εı oı ve ηı, ι(i) sesine dönüşecektir. Buna paralel olarak uzun ve kısa ünlüler arasındaki fark ortadan kalkar, yükseklik vurgusu yerini yenginlik vurgusuna bırakır. Eski Antlaşma, İskenderiye'de işte bu *Koini Grekçesine* tercüme edilecektir (Septuaginta). Doğu Roma İmparatorluğu'nun "Bizans Grekçesi" ya da Ortaçağ Grekçesi dediğimiz dilene uzanacak ve günümüzde Yunanistan'ın resmi dili olan Demotik Grekçenin (Halk Grekçesi) atası olacaktır.

Ve önemli bir ayrımla, *Koini Grekçesi* kalıbında bir sıfat olarak kullanılan *Koini* sözcüğü, zamanla anlam kaymasına uğrayarak Fransızcada geçer dil (*lingua franca*) anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

SÖZCÜK TÜRETMEK İÇİN BİR ALET ÇANTASI

Bir anekdotla başlayalım. 1974 yılında *Linguistique et colonialisme*'i¹⁶ [*Dilbilim ve Sömürgecilik*] yayımladığımda, kitabın alt başlığında yeni uydurulmuş olan *glottophagie* [dil yutumu] sözünü kullanmıştım, bunun için tabii ki antropolojiden yola çıkmış ve insan yeme "anthropophagie" [antropofaji] fikrinden hareketle dil yeme "glottophagie" [glotofaji] fikrini öne atmıştım. Tabii ki söz oyunu olduğu kadar fikrimi en iyi şekilde anlatacak ifadeyi arama kaygısı da öne çıkıyordu ama esasen Yunanca öğeler kullanarak Yunancada var olmayan bir sözcük üretmiş oluyordum. Eserim farklı dillere çevrildi ve tabii ki hiçbir dilde mevcut olmayan *glotofaji* sözcüğünün bu dillere nasıl uyarlandığını görmek çok ilginç. Gözlemlerimizi Hint-Avrupa dilleriyle sınırlandıralım. Almanlar, sözcüğe *Die Sprachenfresser*, yani kelimesi kelimesine "dil yiyicileri" diyerek benim söz oyunuma ve antropofaji göndermeme bağlı kalmışlar; zira Almandada antropofaj (yamyam) *Menschenfresser* olduğundan *Sprachenfresser*

16. L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Paris, Payot, 1974.

sözcüğüne nasıl geçildiği çok açık. Buna karşılık Akdeniz dillerindeki her tercümede, kullandığım Yunanca kökler korunmuş durumda: Galicyalılar *glotofaxia*, İtalyanlar *glottofagia*, İspanyollar *glotofagia*, Sırpça-Hırvatça konuşan Yugoslavlar *glotofagiji* sözcüğünü kullanmış. Bu anekdot, Akdeniz tarihi kaynaklı sözcük yaratımı olgusuna ve daha kesin bir şekilde Yunan dilinin yayılışına dair akıl yürütebilmemiz için bir çıkış noktası olacak.

Kendi dilimizi fazla iyi bildiğimizden parçalara ayırmakta, belirsizlerinin farkına varabilmekte zorlanıyoruz ve dışarıdan bir göz bunları daha net görebilir. Örneğin yazar Vassilis Alexakis, *Paris-Athènes* [*Paris-Atina*] romanında, *bagnole* (külüstür araba) sözcüğünü sevmediğini, belki de kendisine *bougnoule* (zenci, melez) sözcüğünü hatırlattığından sevmediğini söyler; ona göre anadili Fransızca olan bir insan böyle bir bağlantı kurmaz. Fransa'daki ilk yıllarında sıkça *prothèse* (protez), *aphorisme* (aforizma), *ténia* (tenya) sözcüklerini duyduğunda aklına bu sözcüklerin Yunanca anlamlarının geldiğini (sırasıyla "niyet", "aforoz", "film") söyler ve ekler: "O zamanlar bana iyi bir protezden ya da kötü bir tenyadan söz edilse muhtemelen iyi bir niyetten ve başarısız bir filmden bahsettiklerini sanırdım." Bir diğer romanı *Le premier mot*'da [*İlk Sözcük*] *nostalgie* (nostalji) sözcüğünün Yunanca (νόστος "dönüş" ve άλγος "acı") köklerin bir araya gelmesiyle inşa edildiğini ancak Yunancada böyle bir sözcük olmadığını; sözcüğün ilk kez 1688 yılında, İsviçreli doktor Johannes Hofer'in bir tıp eserinin başlığında sürgünlerin ruh halini anlatmak için, "sıla hasreti" anlamında kullanıldığını belirtir. Barbara Cassin, *La Nostalgie* [*Nostalji*] adlı küçük kitabında, aynı terime ve terimin "İsviçreli" kökenine değindikten sonra şöyle der: "Sözcüğün kökeni, bana köken denen şeyin ne olduğuna dair çok şey anlatıyor: Baştan sona *Odyssée*'yi çağrıştıran bu sözcük ne asıl, ne özgün ne de Yunan. Üretilmiş, tarihle melezleşmiş bir sözcük."¹⁷

Alexakis, son dönemde yazdığı bir romanda, aynı konuda mizahi bir yaklaşım sergileyerek şöyle der: "Bütün Fransızlar Yunan hastalıklarından ölür; sirozu, diyabeti, ansefaliti, pnömoniye, arteriskleriozu, kardiyopatiye, kangreni, menenjit, poliomyeliti saydım."¹⁸

Ödünçlemeler denen ve jeolojik katmanlar gibi tarihlendirebildiğimiz dil fosillerinin farklı toplumlar arasındaki tarihi ilişkilere tanıklık

17. B. Cassin, *La nostalgie, quand donc est-on chez soi?*, Paris, Autrement, 2013, s. 18-19.

18. V. Alexakis, *La Clarinette*, Paris, Seuil, 2015, s. 70.

ettiğini biliyoruz. Bunlar sayısızdır ve dili konuşanlar ödünçlemelerin farkına nadiren varır. Akdeniz dillerinden ya da Akdeniz kökenli sözcüklerden ödünçlemelerle sınırlı kalacak olursak; örneğin *karides*, *ampul*, *iskelet*, *klinik* veya *kerteriz* sözcüklerinin Yunanca kökenli olduğunu kim bilir? Peki *otomobil* sözcüğünün Yunanca ve Latince karma bir kökene sahip olduğunu kim bilir? Akdeniz havzasında kullanılan *paşa*, *divan*, *bey* veya *sipahi* sözcüklerinin Türkçeden geldiğini kimler bilir? Ya *amiral*, *talk* veya *gazel* sözcüklerinin Arapça olduğunu? *Gitar* ve *karaf* sözcüklerinin İspanyolca aracılığıyla Arapçadan geldiğini kim bilir? Ya Fransızca *abricot* (kayısı) sözcüğünün yılankavi bir yolculuk yaptığından, Latince *prae-coquum* sözcüğünün Arapçaya *al-barqûq* olarak geçtiğinden ve sözcük sonunda Fransızcaya *abricot* olarak yerleşirken Arapça sözcüğün yerini *mişmiş* sözcüğünün aldığından kim haberdardır?¹⁹ Bu birkaç örnekle farklı Akdeniz dillerinden ödünç alınan sözcüklerden söz ettik. Arapçanın Mısır lehçesi, Yunancadan “masa” için *tarabeza* (Yunanca *trapeza*) sözcüğünü, “hizmetkâr” için Türkçeden *sobraji* (sofra sözcüğünden) sözcüğünü ödünç almıştır.

Fakat burada başka bir olgudan bahsetmek istiyorum: Diller zaman zaman ortak bir Akdeniz kaynağından faydalanır ve Grekçe ya da Latince kökler kullanıp bu iki dilin köklerinden bir karışım yaparak, önceden Grekçe veya Latince aslen bulunmayan, az önce sözünü ettiğimiz *nostalji* ve *glotofaji* sözcükleri gibi, fazla zaman alana *kronofaj*, deniz suyunun terapi amaçlı kullanılmasına *talassoterapi*, şan analizi ve bilimi için *kantoloji* gibi sözcükler türetmek mümkün. Bu yaratılar, ileride göreceğimiz gibi daima olmasa da çoğunlukla “bilim” dilinde veya “bilimsel” söylemde kullanılan sözcüklerdir. Pierre Guiraud, bu bilimsel söylemin üç kaynaktan beslendiğini belirtmiştir: “Başlangıcından itibaren Latince; Rönesans’tan başlayarak Grekçe; son olarak modern dönemde, teknoloji ve sözdağarcığı yabancı dillerin etkisinde kaldığından özellikle İngilizce ve Amerikan İngilizcesi.”²⁰

Elbette türetilen tüm yeni sözcükler yabancı köklere sahip değildir. Örneğin Fransızcada paçaları baldır seviyesinde olan bir

19. Türkçedeki *bergamot* sözcüğünün aynı şekilde yılankavi bir yolculuk yaptığından, İtalyancada *beğ armudu* sözünün *bergamotta* sözcüğüne dönüştüğünden, Fransızca tarafından aynı şekilde ödünçlendiğinden ve sözcüğün bu kez Türkçeye günümüzdeki anlamıyla geri transferinden kim haberdardır? (ç.n.)

20. P. Guiraud, *Les Mots savants*, Paris, PUF, 1968, s. 13.

pantolona *pantacourt* denir, burada da yeni bir sözcük türetilmiş olur, belki halk tipi bir kökenbilim sözkonusudur (pantolon sözcüğünün sonundaki “lon” sesiyle Fransızcadaki long “uzun” sesi arasında bir yakınlaştırma yapılmış ve buradan hareketle yerine court “kısa” sözcüğü konmuştur) ancak dile hiçbir yabancı öge dahil edilmemiştir.²¹ Buna karşılık Grekçe αὐτός [otos] (“kendisi”, “aynısı”) sözcüğü, kuşkusuz *otomobil* sözcüğündeki *oto* kökünün kullanımıyla, otoyol, otostop gibi sözcükler için bir bileşim unsuru haline gelir veya Yunanca “akın, fazla” anlamına gelen ὑπέρ kelimesinden dile giren *hiper* sözcüğünden (*hiperbol* sözcüğünde olduğu gibi) hipermarket gibi bilimsellik kaygısı gütmeyen günlük yaşama dair sözcükler elde edilir. Bu şekilde, Grek imparatorluklarının ya da Roma İmparatorluğu’nun yükselişinden çok sonra Grekçe köklerden türetilmiş sözcükler vardır. Dilbilimciler *plurilingua*, *poliglot* gibi sözcükler kullanarak Latince ve Grekçe arasında gidip gelir ve bunun farkındadırlar, ancak “Bu *hipersaçma*” ya da “*Süpermiş*” diyen birinin *süper* ya da *hiper* sözlerinin anlamını mutlaka bilmesi gerekmez.

Bu tip sözcük türetimine ne ad vermeli? Bunlar tabii ki ödünçleme sayılmaz zira bu şekilde türetilen sözcüklerin çoğu özgün dilde bulunmaz, ancak bu sözcükler başka bir dilin öğelerini kullanarak yeni sözcük türetilmesiyle oluşur. Günümüzde bazı sözcükler İngilizceden ya da Arapçadan ödünçleme yoluyla dilimize dahil olur, ancak bilmeden Latince ve Grekçe kökleri kullanarak yeni sözcükler türetiriz. *Hiper*marketin *süper*marketten daha büyük olduğunu biliriz ama doğrusu bu boy farkını anlatmak için Latince bir öneke Grekçe bir öneke geçmemiz gerektiğinden haberdar olmaya biliriz. Benzer şekilde, günlük hayatta marketlerden söz ederken bu iki dil arasında gidip geldiğimizden habersiz, “süper” ve “hiper” sözcüklerini kullanıp dururuz.

Sonuçta bazı dilleri konuşan kültürlü insanların sahip olduğu ortak bir dil bilinci vardır, müşterek bir kasa gibi erişime açık Grekçe veya Latince kökler, “ölmüş” iki dilin, Akdeniz havzasına sırayla hükmetmiş iki medeniyetin dilleri kültürel miras gibidir. Fakat artık

21. Türkçede de bulunan “bikini” sözcüğü buna bir diğer örnektir. İki parçalı kadın deniz giysisi anlamına gelen “bikini”, ismini aslen atom bombası denemelerinin yapıldığı Bikini Atolu’ndan almıştır. Ancak bi- (iki) önekiyle başlıyormuş gibi algılandığından, ardından tasarlanan tek parçalı kadın deniz giysisine “monokini” adı verilmiştir. (ç.n.)

Avrupa dillerine günümüzde ne bilinmeyen Fenike dilinden ne de halen mevcut Arapça ve Türkçeden alıntı yapılır. Grekçeden, Arapçadan, Türkçeden veya İtalyancadan ödünçlemeler yapılmış; zaman zaman bazı Arapça sözcükler İspanyolca veya İtalyanca aracılığıyla, bazı Grekçe sözcükler Latince aracılığıyla Fransızcaya geçmiştir. Günümüzde hâlâ, Arapçadan alınan *keyif* sözcüğü gibi bazı dillerden yeni ödünçlemeler yapıp onlarla *kiffer* (keyif çatmak) gibi halk deyimleri üretildiği olur. Fakat sözcüğe daha “özenilmiş” görünmesi istendiğinde Latince veya Grekçe ögelere başvurulur. Yani bir şekilde *mare nostrum*’dan *lingua nostrae*’ye, denizimizden dillerimize geçiş yaparız.

Daha sonra göreceğimiz üzere, Romen dillerinde ya da Türkçede zaman zaman sayıca çok olan Arapça kökenli ödünçlemeler ile Arapçada ve Türkçede mevcut Latin dillerinden ödünçlemeler var olsa bile, Akdeniz dillerinde türetilen sözcükler Arapça ya da Türkçe kökler üzerine kurulu değildir. Bu durumun tabii ki yapısal nedenleri vardır: Hint-Avrupa dilleri yeni sözcükler türetmek için karşılaştırılabilir bir birleştirme ve türetme sistemi kullanır, böylece süper –ve hiper– gibi örnekleri herhangi bir dildeki sözcüğe ekleyerek yeni sözcükler türetmek mümkün olur. Fakat Grekçe özel bir statüye sahiptir. Akdeniz’in geçer dillerinden biri, İskenderiye İmparatorluğu’nun dili ve ardından Doğu Roma İmparatorluğu’nun dili olduktan; önce felsefenin, sonra da bilimin dili olduktan sonra günümüzde eşsiz bir işlevi vardır: İster bilimsel olsun ister halk dilinde, yeni sözcükler türetilbilmesinde kullanılabilen bir grup köke sahiptir, sözcük türetmek için bir alet çantası gibidir.

6. BÖLÜM

ROMA İMPARATORLUĞU VE LATİN DİLLERİ

Bugünkü Yunanistan toprakları, 8. yüzyıla dek önemsiz bir dizi küçük devletin oluşturduğu bir topluluktan, Grekçe ise kendi aralarında anlaşabilecekleri kesinlik taşımayan bir grup lehçeden ibarettir. MÖ 5. yüzyılda Latince, Latium denen küçük bir bölgede konuşulan dildi. Etrafı Faliskan, Umbriyaca, Oskça gibi İtalic dillerle ve ayrıca iki parlak medeniyetin diliyle; kuzeyde Etrüskçe, güneydeyse Grekçeyle çevriliydi. Simona Marchesini, Antik İtalya'nın dilleri konulu, dil birliğinden önceki dönemde sözkonusu olan ve "parçalı" olarak tanımladığı dillere odaklanan bir kitap yazmıştır.¹ Elimizde bu dillere dair fazla belge bulunmaz, içlerinden bazıları Hint-Avrupa dilidir, bazılarıysa değildir ve modern dillerle aralarında doğrudan bir devamlılık bağı yoktur. Bununla birlikte o dönemde mevcutturlar, Latince gerçekten aralarında sıkışmış durumdadır ve her ne kadar bu yorum anakronik görünecek olsa da o dönemde bu dilin herhangi bir geleceğe sahip olması zor görünmektedir. Bu komşuluk tabii ki bu farklı dillerin birbirine etkisini de beraberinde getirmiştir. Örneğin Romalılar alfabelerini Etrüsklerden edinecektir,

1. S. Marchesini, *Le lingue frammentarie dell'Italia antica*, Hopepli, Milan, 2012.

Latince Roma'da çokça konuşulan Yunancadan pek çok terim alacaktır. Gelgelelim 5. yüzyılda Latince batıda denizle sınırlanan bir alanda konuşulan dildir ve sadece Roma'nın çevresindeki birkaç yüz kilometreye yayılır. Henriette Walter,² ayrıca, günümüzde bilimin ve kültürün dili sayılan Latincenin köy kökenli olduğunun altını çizer. Örneğin, *lirare* "çift sürmek", *delirare* "sabandan çıkarmak" fiilleriyle *delirus* "zirzop, ölçsüz (zıvanadan çıkmış)" sıfatı bize ölçsüzlüğün öncelikle sabanından kurtulmuş anlamına geldiğini gösterir. Veya *pauper* aslında "az verim veren" anlamına gelirken *felix* "bereketli", "doğurgan" demektir; öncelikle tarımla ilgili bu zıtlık, zamanla Fransızcadaki *pauvre* (yoksul) ve *félice* (mutlu) sözcüklerini vermiştir. Son olarak *putare* fiili, "temizlemek, budamak, biçmek" anlamına gelirken daha sonra "temize çekmek", "aklamak" anlamlarını edinmiş, sonunda "kestirmek" ve "hesaplamak" anlamında kullanılmaya başlamıştır.³

Son olarak *villa* "çiftlik, küçük çiftlik evi, kır evi" anlamına gelen sözcüğünün akıbetinden söz edelim: Fransızcada 12. yüzyıla dek çiftlik anlamında kullanılan sözcük daha sonra anlam değişikliğine uğrar: "13. yüzyılda kavram 'kent' (Latince *urbs*) ve kırsal yerleşim anlamlarına gelecek kadar geneldir."⁴

Urbs sözcüğüse KENTİ, yani Roma'yı ifade etmeden önce, sınırları belliyer anlamına gelmektedir. Efsaneye göre, Aeneas da bu sınırları bir sabanla çizmiştir.⁵ Yani kent taşradan gelmektedir ve Latince gerçekten de aslen bir köylü dilidir.

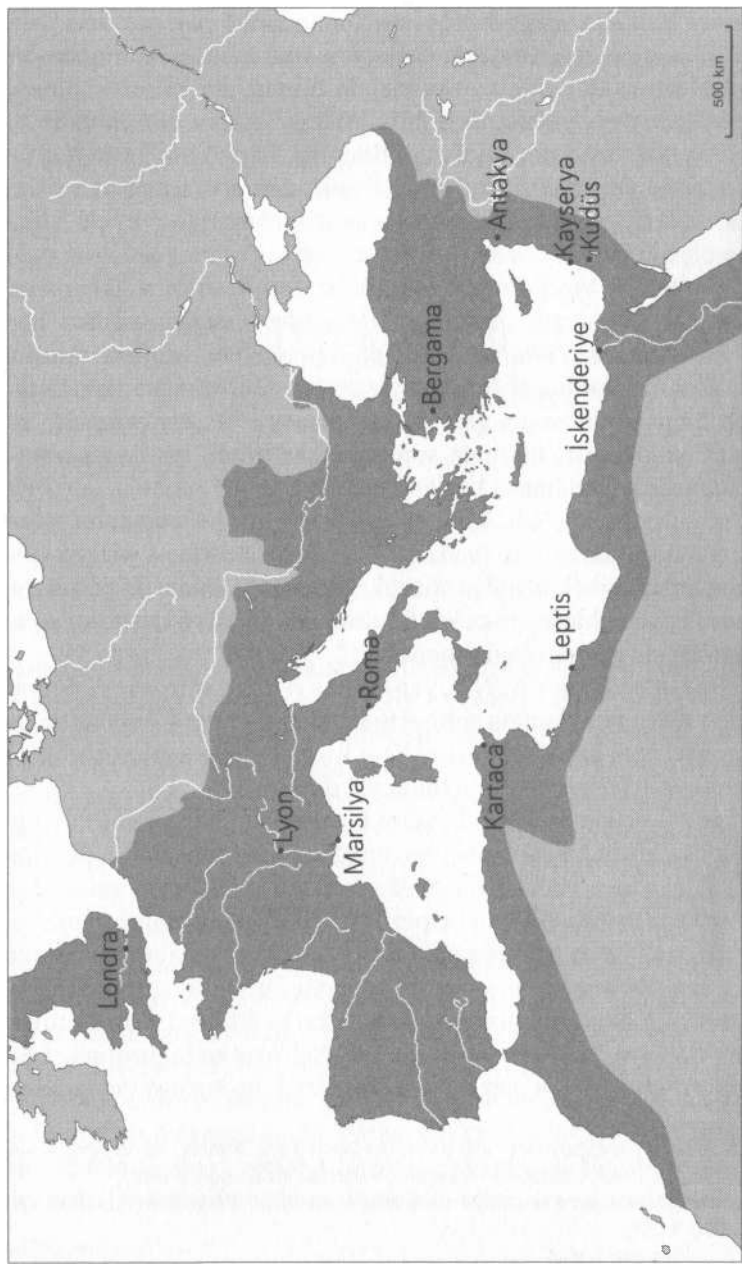
Tarıma ilişkin bu eğretilmeler bizlere MÖ 5. yüzyılda Roma'nın daha çok köylü bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Bundan iki yüzyıl sonra, İtalyan Yarımadası'nın tamamına egemen olacaktır: MÖ 202 yılında Afrikalı Scipio, Hannibal'i kesin olarak yenilgiye uğratar, MÖ 146'da Kartaca yıkılır ve Roma, Batı Akdeniz'in hâkimi olur: İber Yarımadası'nın büyük bir kısmı, Tunus ve adalar, Korsika, Sardinya, Sicilya ve Balear Adaları. Sezar'ın fetihleri, Roma ordularının Galya'ya, Büyük Britanya'ya, Ren Nehri'ne kadar uzanması, imparatorluğun ağırlık merkezini sonraları daha kuzeye taşıyacaktır.

2. H. Walter, *L'Aventure des langues en Occident*, Paris, Robert Laffont, 1994, s. 106.

3. F. Gaffiot, *Dictionnaire latin français*, Paris, Hachette, 2000, s. 1298.

4. A. Rey, *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris, Robert Laffont, 1992, cilt II, s. 2257.

5. F. Gaffiot, *age*, s. 1658.

MS 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun yayılışı

Bu ilerleme, imparatorluğun doğuya (önce Yunanistan'a, ardından da doğu havzasının tamamına), güneye (Mağrip'in tümüne) ve kuzeye (Galya'ya, Büyük Britanya'ya vb.) yayılışının sadece başlangıcıdır. Haritada da görüleceği üzere, MS 2. yüzyılda Akdeniz bir Roma gölüdür, ancak Roma'nın sınırları Akdeniz'den çok ötelere uzanır.

İmparatorluğun doruk noktası olan Roma kenti yaklaşık bir milyonluk bir nüfusa sahiptir ve bu nüfusun karnının doyması gerekir. Temel gıda olan buğday Mısır'dan, İskenderiye limanından; şarap Katalonya'dan, garum (balıklı bir sos) Güney İspanya'dan, zeytinyağı Hispania Baetica'dan (Sevilla ve Cadiz bölgesinden) gelir. Daha sonraları, MS 1. yüzyıldan başlayarak zeytinyağı Tunus'tan, şarapsa Galya'dan ve ayrıca Girî'ten, Rodos'tan ve Sakız Adası'ndan gelmeye başlayacaktır. Ayrıca sirk hayvanları, baharat ve değerli taşlar da ithal edilir. Devasa gemiler, mallarıyla birlikte Napoli yakınlarındaki Pozzuoli Limanı'na yanaşır, daha küçük gemilerse Ostia'ya doğru çıkar, Tiber Nehri'ni tırmanarak Roma'ya ulaşır. Roma artık sayısız denizyolundan oluşan bir ağın merkezi konumundadır, Akdeniz ise devasa bir ticaret alanına dönüşmüştür.

İmparatorluk, boyutları nedeniyle yönetim ve savunma sorunları yaşar. İmparatorluk çevresinde, özellikle sınır bölgelerinde, Ren, Tuna ve Fırat nehirlerinde "barbar" halklar bitmek bilmeyen akınlar düzenlemekte, Roma orduları bütün cephelerde mücadele etmektedir. Bu bağlamda, 285-286 yılları arasında İmparator Diocletianus, imparatorluğun sorumluluğunu silah arkadaşı Maximianus'la bölüşmeye karar verir. Diocletianus doğu bölümünü yönetirken; Maximianus, Trier'e (Treverorum) yerleşerek batı bölümünün yönetimini üstlenir. Temel olarak idari bir bölünme sözkonusudur ancak 395 yılında, İmparator I. Theodosius, imparatorluğu iki oğlu arasında, Konstantinopolis'ten *pars orientalis*'i yönetecek olan Arcadius ile Milano'dan *pars occidentalis*'i yönetecek olan Honorius arasında bölüştürdüğünde bu, siyasi bir bölünmeye dönüşür. Böylece ağırlıklı olarak Latince konuşulan Batı Roma İmparatorluğu ve ağırlıklı olarak Grekçe konuşulan Doğu Roma İmparatorluğu doğmuş olur. Doğu Roma, bir "Roma" imparatorluğudur ama egemen dil Grekçedir, 8. yüzyılda Arap akınlarına karşı koyacak olan da onlardır. Aralarında geçen çatışmalar, Arapların denize ya da en azından denizin doğu bölümüne "Rumların Denizi" demesine neden olacaktır, Rumlar yani Romalılar ise aslında Yunandır. İmparatorluklardan

ilkinin (Batı Roma İmparatorluğu'nun) ömrü epey kısa olur: Gotlar 410'da Roma'yı yağmalar, Hunlar 476'da Galya'yı işgal eder ve Batı Roma İmparatorluğu'nun sonu gelir. Doğu Roma İmparatorluğu ise Türk ordularına karşı direnemeyen Konstantinopolis'in 15. yüzyıldaki düşüşüne dek yaşar.

ROMEN DİLLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Ms 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu Akdeniz'i tamamen çevreler.

Ancak bu görüntünün ardında son derece büyük bir dil çeşitliliği vardır ve az önce belirttiğimiz üzere, doğuda Yunanca, batıdaysa Latince hâkimdir. 8. yüzyıldan itibaren Arapların ilerleyişi Doğu Roma İmparatorluğu'nun güney bölümünü yiyip bitirir. İmparatorluk günümüz Yunanistanı, günümüzün Türkiye'si ve birkaç adadan (Sicilya, Sardinya) ibaret kalır. Böylece Doğu Akdeniz yeniden, Fenike egemenliği döneminde sahip olduğu kuzey/güney bölüntüsüne sahip olur. Sonuçta Roma birlikleri kuzeyde Latinceyi yaygınlaştırır. Yaygınlaşan bu dil, içeriğin "Klasik Latince" olduğu metinlerin, yazılı edebiyatın dili değildir; genel olarak "Halk Latincesi" adı verilen, Romen dillerinin atası Proto-Romen dilini oluşturan çeşitli konuşma biçimlerinden oluşur. Benzer her durumda olduğu gibi bu noktada da dilbilgiciler ve özleştirmeciler dilin halka ait kullanımlarına karşı mücadele vermeye, uygunsuz buldukları biçimleri "düzeltmeye" çalışır. Böylece elimizde bulunan birkaç metin, yazarlarının öngörmediği bir değere sahip olur: Bu metinler, bizlere, dilbilgicilerin düzeltmek istediği kişilerin gerçek hayatta nasıl konuştuğuna dair bilgi verir. Gerçekten de Jean-Marie Klinkenberg'in dediği gibi: "Bir deyiş biçimini ayıplamaya zaman ayırmak bu deyişin kullanıldığını gösterir."⁶

Bu metinlerden birine değineceğiz. 3. veya 4. yüzyılda yaşamış dilbilgici Probus'un elinden çıkma *appendix Probi* (Probus'un metni) adıyla bilinen bu eserin 7. veya 8. yüzyılda yazılmış bir kopyasına sahibiz. Elyazması dilbilgisi kitabının sayfalarının sırtında, "böyle deyin" ve "böyle demeyin" yaklaşımıyla yazılmış çift girişli bir sözcük listesi vardır. Düzeltmeleri de listelenen 227 terim ve deyimden birkaç örneği aşağıda bulabilirsiniz:

6. J.-M. Klinkenberg, *Des langues romanes*, Duculot, 1994, s. 117.

Speculum non speculum (ayna)
Calida non calda (sıcak)
Frigida non fricda (soğuk)
Auris non oricla (kulak)
Mensa non mesa (masa)
Tabula non tabla (tahta, tabla)
Avus non aus (dede)
Masculus non mascel (erkek)
Rivus non rius (dere)

Bu liste bize bazı sözcüklerin gerçek hayatta nasıl telaffuz edildiğini gösterir ve bu sayede sonraki değişimlerini anlamamıza olanak verir. İtalyanca *specchio* (ve Almanca ödünçlemesi *Spiegel*) *speculum*'dan gelmektedir, İspanyolca *mesa* sözcüğü *mesa*'dan, İtalyanca *orecchio* *oricla*'dan, İspanyolca *rio rius*'tan gelmektedir. Fakat kullandığım “X Y'den gelmektedir” deyimi yanıltıcı olabilir, “İtalyanca *specchio* Latince *speculum*'dur” veya “İspanyolca *rio* Latince *rius*'tur” demek daha doğru olur. Ferdinand de Saussure, Kasım 1891'de, Cenevre Üniversitesi'nde verdiği üç konferanstan ilkinde dillerin doğduğuna, yaşadığına ve öldüğüne ilişkin biyolojik eğretilmeye karşı çıkararak şöyle diyordu:

Her birey, önceki gün kullandığı deyimin aynısını yarın da kullanır ve bu hep böyle olagelmıştır. Hasılı Latin dilinin ölüm belgesinin düzenlendiği bir gün olmamıştır, Fransızca dilinin doğum belgesinin düzenlendiği bir dil de olmamıştır. Fransa'daki insanlar, bir gece birbirlerine Latince *iyi geceler* diledikten sonra bir sabah uyanıp birbirlerine Fransızca *günaydın* dememişlerdir.⁷

Bu konferanslardan ikincisindeyse, “Boguslawski diye tuhaf bir adamdan” söz eder, 20 yıl boyunca her ayın birinde ve 15'inde çekilmiş, aynı poz verdiğ 480 fotoğrafını sergilemiştir. Ferdinand de Saussure bu konuda şu yorumu yapar:

O sergiden yakın zamanlı iki fotoğraf alsak aynı Boguslawski'yi göreceğimizi, ancak 480 numaralı fotoğraf ile 1 numaralı fotoğrafı karşılaştırsak iki farklı Boguslawski olacağını söylememe gerek yok. Aynı şekilde, en başından itibaren dünyada veya dünyanın bir bölgesinde sözle ifade edilen her şeyin ses kaydını alsak, bir günden ertesi güne konuşulan dil hep benzer ancak 500 yıl sonrakiyle, hatta 100 yıl sonrakiyle karşılaştırsak dikkate değer ölçüde farklı olur.

7. *Écrits de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 2002, s. 152.

Bu sözlerle, diller tarihinde, değişim ve dönüşüm yaşandığını ancak asla bir türeme olmadığını veya “kendisinden önce gelenden veya kendisini takip edenden bağımsız yeni bir dil varlığı”⁸ türemesinin mümkün olmadığını anlatmaya çalışır. Ve Romen dilleri konulu bir bölümde alıntılarla bu cümleler esasen bütün diller, bütün durumlar için geçerlidir ve Yunanca konulu bir önceki bölümde olduğu gibi, Arapça konulu bir sonraki bölümde de yer alabilir. Her halükârda dillerin tarihini zamanda ve mekânda ağır bir hareket gibi düşünmek gerekir; bu hareket hem dile dair iç etkenlerle hem de askeri, toplumsal, tarihi çeşitli dış etkenlerle şekillenir. Şu dilin ya da bu biçimin Latince’den ya da Latince şu formdan geldiğinin söylenmesi bir söyleyiş kolaylığıdır; en doğru söyleyiş biçimi, şu dilin günümüzde Latince *olduğudur*, İtalya’daki *specchio*’nun günümüzde Latince’deki *speculum* olduğunu ama 15 yüzyıl sonraki hali olduğunu söylemek gerekir, tıpkı Boguslawski’nin 480’inci fotoğrafının 1. fotoğrafla aynı kişinin 20 yıl sonraki halini göstermesi gibi. Antoine Meillet’in yazdığı üzere: “Latin birliğinden geriye sadece tek bir açık iz kalmıştır: Latin olarak adlandırılan toplulukların konuştuğu çeşitli diller, Roma Diyarında konuşulan Latincenin dönüşümüyle oluşmuştur.”⁹

Başka bir deyişle, bu imparatorluk dillerinin yayılışını bir akarsu gibi düşünmek gerekir; dil yüksekleri dolaşır, eğimlerden yararlanır, toprağın doğasına göre birkaç kola ayrılır, farklı mineraller edinir, farklı boyutlara sahip olur, farklı hızlarda akar, yolda başka akarsularla birleşir vb. Ve bu eğretileme, biraz indirgemeci olsa da bütün bu olayların devamlılığının altını çizme avantajına sahiptir.

İTALYA'DAKİ LATİNCE

Bu açıdan Latincenin İtalya’daki tarihi etkileyicidir. MÖ 4. yüzyıldan itibaren, Roma’nın dili, yayılışı sırasında güneyde ve Sicilya’da Grekçeyle, güneyde Oskçayla, Puglia’da kuşkusuz Grekçenin akrabası Mesapçayla, kuzeydeyse Umbriyaca, Faliskan, Etrüskçe ve Liguryacayla karşı karşıya kalır. Latince ve bu diller arasındaki genetik akrabalık ilişkilerine göre hızlı özümseme veya aksine direnç süreçleri görülür. Ancak bunun sonucu özellikle kuvvetli bir lehçeleşme olur. Örneğin Liguryaca, Napoliten-Kalabriyaca, Venedikçe,

8. Age, s. 156–157.

9. “Sur le sens linguistique de l’unité latine”, 1916, *Linguistique historique et linguistique générale* içinde, Paris, Champion, 1965, s. 312.

Sicilyaca, Sardunyacanın farklı biçimleri vb. görülür. Ayrıca İtalya, birliğini ancak geç bir dönemde, 1861’de sağladığından siyasi bölünmüşlük günümüzde halen var olan lehçe biçimlerinin hayatta kalmasını kolaylaştıracaktır. Örneğin Tullio de Mauro, 20. yüzyılda “selva dei dialetti” diyerek, lehçeler ormanından söz eder ve birbirinden çok farklı olan bu lehçeleri üç büyük gruba ayırır: Spezia-Rimini Hattı’nın¹⁰ kuzeyinde Gallo-İtalik kuzey grubu, Toskana grubu ve güney grubu.¹¹

Bu duruma ve gelişimine dair pek çok edebi tanıklığa sahibiz, durumu doğru şekilde resmetmek için halk tiyatrosunun Ruzzante adıyla tanınan Angelo Beolco’dan (1496–1542) başlayan ve Commedia dell’Arte’den geçerek Carlo Goldoni’ye (1707–1793) uzanan üç yüzyıllık serüvene göz atmak yerinde olur. İtalyan tiyatro adamı Dario Fo, 1997 yılında, Nobel Edebiyat ödül konuşmasında Ruzzante’yi över; ondan “Commedia dell’Arte’nin gerçek babası” diye söz eder, ona göre Ruzzante “tiyatro için bir tiyatro dili, dilin çeşitliliği üzerinde temellenen özgün bir dil icat etmiştir: Po Vadisi’nin lehçeleri, Latince, İspanyolca, hatta Almanca deyimler kullanmıştır...” Ruzzante, Venedik’e 40 kilometre mesafede bir kent olan Padova’dır, dolaşısıyla Venedikçeye yakın bir dil konuşmaktadır. Venedik o dönemde önemli bir ticaret kentidir, Lorenzo Tomasin’e göre farklı kültürlerle ve dillerle kıpır kıpır bir kavşaktır (“un crocevia brulicante di culture e di lingue diverse”). Hem Lombardiya’dan veya Friuli’den (Tomasin’in deyiimiyle “anakaradan”) iç göç almıştır hem de Avrupa’dan ve Akdeniz havzasından yabancılar gelmiştir. Bu kozmopolit yapı yerel konuşma biçimi üzerinde olduğu kadar kentteki yer adlarında da iz bırakır: “dei Albanesi” (Arnavutlar) veya “dei Ragusei” (Ragusalılar) sokakları, “dei Greci” (Yunan), “degli Armeni” (Ermeni), “degli Sciaconi” (Sloven) kiliseleri. Yabancıların depoya ve pazara sahip olduğu farklı mahalleler vardır (buralara Venedik lehçesinde Arapça *fondue* sözcüğünden *fondachi* adı verilir¹²). Fakat Dario Fo’nun da belirttiği üzere, Ruzzante’nin komedileri çokdillidir ya da en azından bazı dilleri birbirine karıştırır: Padovaca ve Venedikçe, Bergamacaya ve Toskanacaya karışır...

10. Spezia-Rimini Hattı, Orta İtalyan lehçelerini Kuzey İtalyan lehçelerinden ayıran eşdillilik çizgisidir (*isoglotic line*). (ç.n.)

11. T. De Mauro, *Storia linguistica dell’Italia unita*, Bari, Laterza, 1970, s. 21.

12. L. Tomasin, *Storia linguistica di Venezia*, Roma, Carocci, 2010, s. 66–67.

Ruzzante'nin tiyatrosunun, Commedia dell'Arte'nin kökenini oluşturduğu kabul edilir; Commedia dell'Arte, 16. yüzyılın ortalarında ortaya çıkar, yüzü maskeli aktörlerle, özellikle güldürmek için bölgesel özellikler öne çıkarılarak oynanır, tıpkı günümüzde Fransa'da Belçika ya da Korsika şivesiyle güldürmeyi hedefleyen ve aynı adla anılan oyunlar gibidir: Pantolon Venedikçe konuşur, Colombine Toskanaca, Brighella Bergama dilinde, Il Capitano sahte bir İspanyolca (aslında İspanyolcalaşmış bir İtalyanca), Il Dottore ise Bolonyaca konuşur vb. Dil açısından bu çokrenklilik¹³ ötekine güldürme işlevi taşımaktadır: Elbette çok lehçeli duruma tanıklık eder ama aynı zamanda dönemin dil temsillerine dair fikir de verir.

Bizzat Venedikli olan Goldoni, kimi oyunlarında bu karakterlerden bazılarını ve dil özelliklerini kullanmaya devam etmiştir. Çoğunlukla Venedikçe yazmıştır (ayrıca bir lehçe sözlüğü yazmak istediğini de dile getirmiştir “*colla spiegazione dei termini, delle frasi e dei proverbi della nostra lingua per uso delle mie Commedie*”) ama zaman zaman Toskanaca konuşan karakterler de kullanmış, böylece iki dilin bir arada var olduğunu göstermiştir. Zira kimilerinin çoktan İtalyanca veya “ortak dil” olarak adlandırmaya başlamış olduğu Toskanaca, farklı şivelerle ikidilli ilişki kuran yazılı bir dildir. Dante (1265–1321) Latince bilmeyenlerin anlayabileceği, bütün yarımadanın dili olabilecek, özenli ve birlik sahibi tek bir “halk” dili olmasını dilemiştir. Floransa'da kurulan Accademia della Crusca, 1583'ten başlayarak bu dilin özleş yapısını korumaya çabalamıştır. Sözkonusu akademinin ismi de başlı başına bir konu olabilir: *Crusca* sözcüğü İtalyancada kepek anlamına gelir, yani tahıl tohumlarının kabuğu demektir. Bu ad, Yeni Antlaşmadaki “iyi tohumu deliceden ayırmak” gerektiği meseline gönderme yapar. Bu noktada Toskanacanın iyi tohumlarını korumak ve onu dolgularından arındırmak gerekmektedir.

Böylece, İtalyan çokdilliliğinin ve gelişiminin vurucu bir özetini elde ederiz: Ruzzante'nin eseri, Po Vadisi'nin çokdilliliğine tanıklık eder, Commedia dell'Arte çizmenin bütün lehçelerinin yankılanmasını sağlar, Goldoni'ye daha çok ikidilli bir durum resmeder. Zira zamanla mevcut lehçelerden biri olan Toskanaca farklı bir önem kazanmış, yavaş yavaş ortak bir dile dönüşmüştür. 18. yüzyılın sonunda, burjuvazi ve aristokrasi mensupları kendi bölgesinin lehçesini

13. Bu deymi L. Tomasin'den ödünç alıyorum, age, s. 105.

konusmakta, Toskanaca yazmakta ve konuşmakta, özellikle kuzeyde Fransızca da bilmektedir (Goldoni aynı şekilde bu dilde de tiyatro oyunları yazmıştır). Alessandro Manzoni (1785–1873) bu konuda tipik bir örnektir. 1821’de, Fransızca yazdığı bu mektupta, İtalyan nesrinde mükemmelliğe nasıl ulaşılabileceğini anlatmaktadır:

İnsanın ne diyeceğini çok iyi düşünmesi, klasik sayılan İtalyanları ve başka dillerde yazan yazarları, özellikle de Fransızları bol bol okumuş olması; vatandaşlarıyla önemli konulardan söz etmiş olması gerek; böylece iyi dediğimiz dilde (*lingua di Crusca*) çabukluk kazanabilir, mevcut gereksinimlerimize ne cevap vereceğini bilebilir; analojiyle yayılmasını sağlayabilir, Fransız dilinden kendi dilimize dahil edilebilecekleri almak için belirli bir inceliğe sahip olabiliriz.¹⁴

Aynı yıl, asla yayımlamayacağı bir roman yazmaya başlar, kitapta Lombardiyacı (kendisi Milanoludur), Toskanacı, Fransızca’yı ve Latinceyi karıştırarak kullanır. Ardından, 1827’de, ünlü *I promessi sposi* (“Sözlüler”) eserini yayımlar. Ancak üslubundan ve dilinden memnun değildir; kendi deyimiyle “Arno Nehri’nde çamaşırlarını yıkamak” üzere (*sciacquare i panni in Arno*) Floransa’ya gider, nehir kenti baştan başa katetmektedir. Manzoni’nin asıl amacı kült Toskana dilini, edebi İtalyanca olma yolunda ilerleyen “ortak dili” özümse-mektir. *I promessi sposi*’yi baştan yazacak, eserin son hali 1842’de yayımlanacaktır. Yaşamının geri kalanını, özellikle İtalyan dili, dil birliği ve dilin yaygınlaşması konulu denemeler yazarak geçirecek, Toskanacanın yaygınlaşması için çalışan “Manzonciler” hareketinin doğmasına yol açacak ve bir *Nuovo dizionario della lingua italiana* [Yeni İtalyan Dili Sözlüğü] yazacaktır. Manzonicilere karşı, dilbilgici Graiado Ascoli’nin (1829–1907) başı çektiği, dilin sadece Toskanacaya bağlı olarak değil, bölgesel biçimlerin de dikkate alınarak kurulmasını isteyen “Antimanzoniciler” doğar. “Dil meselesi” pek çok tartışmanın, polemğin konusu olur; öyle ki İtalya’nın siyasi birliği sağlanmadan önce dil birliğinin sağlanmaya başladığını, hem dilde hem de siyasette bir birlik hareketi yaşandığını söylememiz mümkündür.

Tullio de Mauro, ülkede birlik sağlanmasının arifesinde lehçelerin toplumsal takdir gördüğünden bahseder: Yalnızca halk tabakası tarafından değil, aristokrasi tarafından da konuşulmaktadırlar; Piemonte’de vaazlar yerel lehçede verilmektedir, burjuvazi ve

14. Alıntılan T. De Mauro, age, s. 281.

aristokrasi davetlerinde lehçe kullanılmaktadır, İtalya'nın ilk kralı II. Vittorio Emanuele bakanlarla toplantılarında kendi lehçesinde konuşmaktadır vb. De Mauro, Toskana ve Roma dışında ortak dilin, yani daha sonra İtalyanca olacak dilin edinsel olmadığını, öğre-nildiğini ve dilin okula gidenlere mahsus olduğunu söyler.¹⁵ Yani Ferguson'un tanımlamış olduğu gibi, tipik bir ikidillilik durumu söz-konusudur, Toskanaca İtalya'nın tamamında yüksek dil konumuna geçerken yerel lehçeler konuşma dilleridir (alt dillerdir).

	1861	1911	1951
İtalya	%75	%40	%14
Piemonte	%54	%11	%3
Lombardiya	%54	%13	%3
Liguria	%54	%17	%4
Emilia-Romagna	%78	%33	%8
Venedik	%65	%25	%7
Latium	%68	%33	%10
Toskana	%74	%37	%11
Umbria	%84	%49	%14
Marche	%83	%51	%14
Abruzzo	%86	%58	%19
Sardinya	%90	%58	%23
Campania	%86	%54	%23
Puglia	%86	%60	%24
Sicilya	%89	%58	%25
Basilicata	%86	%65	%29
Calabria	%86	%70	%32

İtalya'da bölge bölge okuma yazma bilmeme oranları.

Sonuçta bunların tamamı sürekli akan, farklı kollara ayrılan ve farklı mineraller edinen akarsu benzetmemi anlaşılır kılmaktadır. Ancak bu noktada, insanların olumlayıcı müdahalelerinin akarsuyun akışına yön verebileceğini, onu değiştirebileceğini eklemek gerekir. İtalyan lehçeleri, diller tarihinin ve toplumsal tarihin bir ürünüdür, ancak İtalyancanın yaygınlaşması Dante'nin yazılarının, Academia della crusca'nın, "Manzonciler" gibi farklı entelektüel hareketlerin müdahalelerinin ve son olarak okullaşmanın ürünüdür. Bu açıdan,

15. T. de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza, 1970, s. 32-35.

De Mauro'nun okuma yazma bilmeme yüzdeleri tablosuna¹⁶ bakmak ilgi çekicidir.

İtalya genelinde, 1861 yılında okuma yazma bilmeyen insan oranı %75'tir, bu oran 1911'de %40'a, 1951'deyse %14'e iner. Fakat bunlar ortalama verilerdir ve durum bölgeden bölgeye değişiklik gösterir. Örneğin, 1861 yılında ülkenin kuzeyinde (Piemonte, Lombardiya, Ligurya...) okuma yazma bilmeyen insan oranı %54'tür ancak bu oran Calabria'da ve Basilicata'da %86, Sicilya'da %89, Sardinya'daysa %90'dır. 1951 yılında okuma yazma bilmeme oranı kuzeydeki bölgelerde %3, güneydeki bölgelerdeyse %25 civarındadır. Okuma yazma bilmeme oranı her yerde azalmaktadır ancak bu düşüş aynı hızda olmaz. Bu durumda ortak dilin Sicilya'da, Sardinya'da ve yarımadanın güneyde ilerleyişinin kuzeye kıyasla daha yavaş olmasını anlayabiliriz.

Sicilya'daki durumu ele alalım. Mari D'Agostino ve Giuseppe Paternostro, "sadece lehçe konuşanların" yavaş yavaş yok olduğunu belirterek aşağıdaki iki tabloyu¹⁷ sunar:

	1982	1988	2000	2006
Sicilya	%35	%26	%13	%10
İtalya	%23	%14	%7	%5

Sadece lehçe konuşanlar.

	1982	1988	2000	2006
Sicilya		%18	%24	%26
İtalya	%29	%42	%44	%45

Sadece İtalyanca konuşanlar.

Yalnızca lehçe konuşan insan oranının 1982 ile 2006 arasında düzenli olarak azaldığı ancak Sicilya'daki oranın hâlâ İtalya'nın iki katı olduğu görülmektedir. Bu durumun aksine, aynı dönemde sadece İtalyanca konuşan insanların oranı da düzenli olarak artmaktadır ancak İtalya geneline kıyasla bu oran Sicilya'da yarıya inmektedir. Ayrıca aşağıdaki tabloda¹⁸ görülebileceği üzere, 2015 yılında 45 ila 55 yaşlarında olan kişilerin birinci dili çoğunlukla hâlâ Sicilyacadır:

16. Age, s. 95.

17. M. D'Agostino, G. Paternostro, "Parlanti e società dall'Unità ai giorni nostri in Sicilia", G. Ruffino (ed.), *Lingue e Culture in Sicilia*, c. I, Palermo, Centro di studi filologici e linguistici siciliani, 2013, s. 34.

18. Age, s. 38.

DİLLERİN TARİHİ

Çocuk önce hangi dili konuşmuştur?	Doğum Yılı					
	1919	1920–29	1930–39	1940–49	1950–59	1960–69
Sicilyaca	%88,9	%84,3	%85,5	%78,5	%76,6	%60,5
İtalyanca	%8,5	%9,9	%12,5	%16,7	%18	%36,8
Her iki dilde	%1,7	%4,6	%1,3	%4,9	%4,4	%1,2

Sicilyada yaşa göre anadil (2015).

Mari D'Agostino¹⁹ ayrıca, günümüzde Sicilya'daki durumun hem toplumsal hem de coğrafi olarak bölünmüş olduğunu açıklar. *Atlante linguistico della Sicilia* ekibinin yürüttüğü, Palermo'nun durumuna ilgi çekici bir açıklama getiren bir ön araştırmadan söz eder. Ankete katılanlar, "Sizce Sicilyacanın en çok konuşulduğu mahalle hangisidir?" sorusuna iki ayrı yanıt vermiştir: tarihi kent merkezi ve kent sınırlarında kalan alanlar. Bu dağılımı açıklamaları istendiğindeyse az eğitilmiş kişilerin yaşadığı (%73), Sicilya geleneklerine daha bağlı (%24), daha doğal ve içten bir yaşam tarzının hüküm sürdüğü (%20) yoksul mahalleler yanıtını vermişlerdir. Kentin en çok hangi mahallelerinde İtalyanca konuşulduğu sorulduğunda katılımcılar merkeze yakın, 19. yüzyılda inşa edilmiş bir mahalle (%49) ve 1960'lar ve 1970'lerde kalma meskûn bir mahalle yanıtını vermişler ve bu mahallelerde Sicilya geleneklerine pek bağlı olmayan (%11) zengin ve eğitilmiş kişilerin yaşadığını (%69) eklemişlerdir. Tabii ki bunlar birer *temsilden* ibarettir, katılımcılar gerçeğin öyle olduğunu hayal eder, ancak bu temsillerin Sicilyalı/İtalyan ikiliğinin fakir/zengin, eğitim-siz/eğitilmiş, geleneklere bağlı/geleneklere bağlı olmayan ikilikleriyle örtüşmesi de dikkat çekicidir.

Mari D'Agostino, buna ek olarak dil kullanımının kent/taşra karşıtlığıyla da ayrılır. Aşağıdaki tablo, ilin tamamına kıyasla Palermo'da daha fazla İtalyanca konuşulmaktadır:

İtalyancayı en çok kimlerle konuşuyorlar?	Palermo	Palermo büyükşehir bölgesi
Eskilerle	%56	%2,6
Ebeveynlerle	%57,9	%15,38
Kardeşlerle	%57	%33,9

Palermo'da ve çevresinde İtalyanca konuşan nüfusun oranı (2015).

19. Mari D'Agostino, "Palermo. Da "felicissima" a "irredimibile" e oltre" P. Trifone (ed.) *Città italiane, Storie di lingue e culture* içinde, Roma, Carocci, 2014.

Palermo büyükşehir bölgesinde konuşanların %80'i ebeveynleriyle Sicilyaca konuşmaktayken bu oran şehir içinde %40'tan fazla düşmektedir. Büyükşehir bölgesindekilerin %70'i kardeşleriyle Sicilyaca konuşurken bu oran şehirde yine benzer şekilde düşmektedir.

Daha önce belirttiğimiz üzere, bütün bunlar ülkenin birliğinin görece yeni sağlanmasıyla ilişkilendirilmelidir. Ancak Sicilya'da İtalya'nın geri kalanından daha fazla lehçe kullanımı varsa ve "salt lehçe kullanımı" neredeyse tamamen yok olduysa bile lehçeler hâlâ ülkenin önemli bir gerçeğidir ve İtalya'da sadece İtalyanca konuşulduğunu sanmak yanlış olur. 2013 yılında, Avrupa çapında bir araştırmanın (l'Europe riche de ses langues [Dilleriyle Zengin Avrupa]) İtalya bölümünün raporunu hazırlayan Monica Barni, "günümüzde hem evinde hem de ev dışında sadece bir lehçe konuşan kişiler nüfusun yaklaşık sadece %6'sını oluşturmaktadır, İtalyanların %40'ı bağlama göre kâh İtalyanca, kâh bir lehçe kullandıklarını ifade etmektedir," demiştir.

Ayrıca, "İtalyan toplumunun büyük çoğunluğu tarafından kullanılan standart İtalyancanın genel olarak yaygınlaşmasına karşın İtalya'nın dil kimliği bugün halen geniş bir lehçe, çeşitlilik, dil kesitleri ve değişkeler yelpazesıyla şekillenmiştir."²⁰

Yirmi yüzyıllık tarih, birliğini sağlamış İtalya'nın dil birliğini hemen hemen kurmuş ancak lehçe çokluğunu sonlandıramamıştır.

İTALYA DIŞINDA LATİNCE

Şimdi Latincenin yayılışının en başına dönelim. Akdeniz'in doğu kısmında geçer dili hâlâ Grekçe olduğundan Latince batıya uzanacaktır. 3. Bölüm'de denizcilikteki ilerlemeler sayesinde Yunanların ve Fenikelilerin temas ve yayılma alanlarını giderek genişlettiğini görmüştük. İlerleyen bölümlerde Arapların yayılışının her şeyden önce karadan gerçekleştiğini göreceğiz. Romalıların *Puniceus* savaşlarıyla denizin kontrolünü ele almanın önemini keşfetmiş ve yayılmaları öncelikle denizyoluyla olmuştur.

Günümüzde Romen dillerinin hâlâ var olduğu birkaç kıyı bölgesi sayacak olursak, ilerleyişlerinin, konuşulan Latince çeşitlerini Korsika'ya, Sardinya'ya, Sicilya'ya, Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya (MÖ

20. M. Barni, "Italie", Guus Extra, Kutlay Yağmur (dir.), *Language rich Europe. Trends in politics and practices* içinde, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 177.

260–220), daha sonra da karadan Galya'ya (MÖ 59'dan itibaren) yaydığını söyleyebiliriz. Bu bölgelerde bir konsülün ya da bir idarecinin yönettiği ve fatihlerin dilinin çeşitli diğer dillerle birlikte var olacağı birer taşra vilayeti (*provinciae*, sözcük anlamıyla “fethedilmiş” veya “tabi edilmiş”) kurulur. Roma'nın dili ilk etapta bir azınlığın dili olarak kalır ve bu da istikrarlı olmasını sağlar. Küçük gruplar ve kapalı topluluklar dil konusunda tutucudur. Jean-Marie Klinkenberg'e göre “bir dilin çeşitlenmesi benimsenme derecesine ters orantılıdır”²¹; yani Latincenin başlangıçtaki biçimi, anadili Latince olmayan kişilerce konuşulmadığı ve egemen bir toplumsal sınıfın ya da Roma'dan gelen idareciler misali sınırlı bir grubun tekelinde olduğu sürece daha iyi korunmuştur. Ancak Batı Roma İmparatorluğu'nun düşüşü ve Kavimler Göçü (aslında kuzeyden ve doğudan gelen halkların yavaşça itişmesi) toplumdilbilimsel durumu değiştirecektir. Latince başka dillerle temas edecek, bu dillerden bazıları (günümüzde Almanca ya da Slav dilleri konuşulan alanlarda) onu yerinden edecektir. Başka bölgelerde “yerel renklere” bürünecek, iklimle alışacaktır. Sonuçta gelişimi bölgelere ve bağlamlara göre değişiklik gösterecektir. Klinkenberg,²² bu konuda birbiriyle çelişen merkezkaç güçler ile merkezci güçler arasında bir ayrım yapılması gerektiği konusunda ısrarcıdır. Birinci güç, siyasi değişimlerle, başka dillerle temasla ve bunlardan doğan toplumdilbilimsel ilişkiler tarafında yer alır. İkinci güce gelince, Roma İmparatorluğu ve idaresi artık dilin tutarlılığını ve dilin ortak standardını korumak için orada değildir ve bu rolü kilise üstlenir. Klinkenberg'e göre kilisenin rolü üstlenişi muğlaktır, zira bir yandan Latincenin din adamları arasında geçer dil olmasını savunurken, diğer yandan dini yayma girişimlerinde yerel dil çeşitlerine başvurma eğilimi gösterir.

Şimdi farklı bölgelerde Latincenin akıbetini anlamak için bu güçlerin önce İber Yarımadası, ardından Galya'daki etkilerini gözden geçirelim.

21. Age, s. 135.

22. *Des langues romanes*, s. 150 vd.

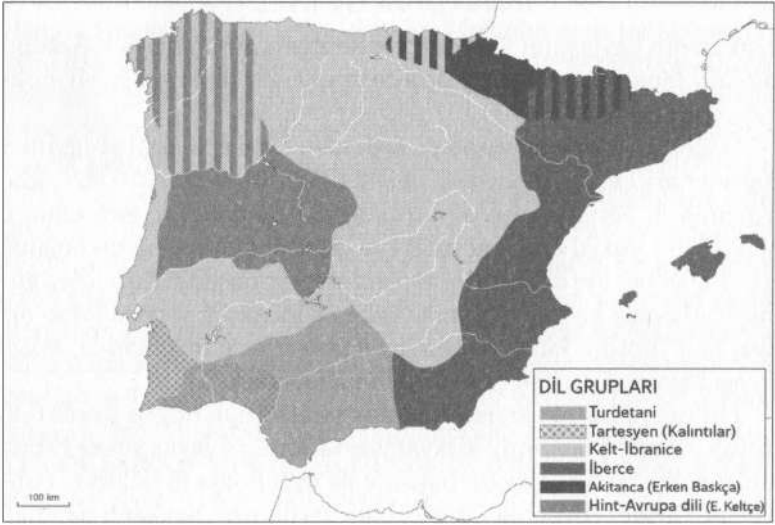
İSPANYA'DA LATİNCE

Latincenin yayılışının karadan sürekliliğe sahip olduğu İtalya'nın aksine İspanya için *Puniceus* savaşlarıyla denizaşırı bir noktaya ulaşmıştır.

Öncelikle İberlerin yaşadığı, ardından Keltlerin işgal ettiği İber Yarımadası, çeşitli saldırıların hedefi olur. Yarımada, MÖ 7.yüzyılda Yunanların, Fenikelilerin ve Kartacalıların akınlarının ardından, 3. yüzyıl ile 1. yüzyıl arasında bölgeye yerleşen Roma egemenliğine girer. O dönemde dil sahnesi son derece karmaşıktır. Kuzeyden güneye, Akdeniz kıyıları boyunca İberce konuşulur; yarımada'nın ortası Kelt-İberdir; kuzeyde Baskça konuşulmaktadır; batıda, Atlas kıyısı boyunca ise Kelt öncesi bir dil konuşulur.

Latince, Akdeniz kıyısından başlayıp batıya doğru uzanarak yavaş yavaş böyle bir dil kırkymasına kendini yavaş yavaş kabul ettirecektir. MÖ 2. yüzyılın başında iki ayrı Roma ili bulunur, bunlardan birine "Hispania Citerior" adı verilmiştir, başkenti şimdiki Tarragonadır; diğeri ise başkenti şimdiki Kordoba olan "Hispania Ulterior"dur. Romalılar yavaş yavaş merkeze doğru ilerleyecektir, böylece Hispania Citerior, Galiçya'ya ve günümüzdeki Portekiz'in kuzeyine uzanacak, Hispania Ulterior ise Portekiz'in güneyine ulaşacaktır. Sonuç olarak Roma fethi, elbette bölgesel çiftdillilerden geçerek yavaş bir Latinleşmeyi beraberinde getirecektir. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından İspanya, 6. yüzyılın başında yarımada'nın büyük kısmını istila eden Vizigotlar tarafından işgal edilir.

Bunu önce yarımada'nın tamamında, sonra da sadece güney kısmında etkili olan Arap işgali (711-1492) izler. İşgalin ilk kısmında ileride Kastilya diline (veya İspanyolca) dönüşecek olan dil, İber Yarımadası'nın kuzeyine, Asturias'a hapsolür. Diğer yerlerde Latinceden türemiş konuşma biçimleri Mozaraplarca, Arapçadan etkilenmiş Hristiyanlarca konuşulmaya devam etmiştir. Ardından "reconquista" ile Araplar yeniden güneye itilir. Kordoba Emirliği'ne karşı Leon, Kastilya, Navarra, Aragon, Katalonya Hristiyan krallıkları varlık gösterir ancak bu "yeniden fetih" sürecinde başrolü Kastilya üstlenir (1085'te Toledo'yu, 1096'da Valensiya'yı, 1236'da Kordoba'yı alır), Araplar Granada'yı 1492'ye kadar elinde tutmayı başarır. Bunun sonucunda Kastilya dili egemen olur ve yaygınlaşır, bu dilin standartlaşmış biçimi İspanyolcayı oluşturacaktır.

MÖ 2. yüzyılda İber Yarımadası'ndaki dil grupları

1000 yılına doğru, kuzeyde, Atlas kıyısı boyunca, doğudan batıya doğru bir Baskça bölgesi, bir Kastilya bölgesi, bir Leon bölgesi ve bir de Galiçya dili konuşulan bölge vardır; doğuya doğru Pirenelerden boyunca Aragon bölgesi, ardından Akdeniz kıyısında Katalan bölgesi vardır; yarımadanın geri kalanı büyük ölçüde Arapça ve Mozarapça konuşur. Kastilya dili yavaş yavaş güneye doğru yayılacak; Leon dili, Aragon dili, Arapça ve Mozarapça (Araplaşmış Hıristiyanların konuştuğu dil) lehçelerini yok edecek; sonunda batıda Portekizce-Galiçyaca, kuzeydoğudaysa Katalanca birer blokla sınırlı olacak şekilde yarımadanın büyük kısmına egemen olacaktır.

Latince, yarımadanın kuzeydoğusunda ve Fransa'nın güneydoğusunda gelişim göstererek başlangıçta birbirinden ayırması zor biçimlere evrilecek, ardından yavaş yavaş Oksitancaya ve Katalancaya dönüşecektir. Katalanca, aslında, birazdan göreceğimiz coğrafi ve tarihi nedenlerle sözcük dağarcığı bakımından (İspanyolca ve Portekizcenin kaynaklandığı) İber-Romen dili (Fransızca ve Oc lehçelerinin kaynaklandığı) ile Gallo-Romen dili arasında ara konuma sahip bir lehçedir. Örneğin *yemek* İspanyolcada ve Portekizcede *comer* sözcüğüdür (Latincesi *comedere* sözcüğüdür), ancak Katalancada *manjar*, Fransızcada *manger*, Provensal lehçesinde

manjo sözcüğüdür (Latincesi *manducare* sözcüğüdür); bu noktada Katalanca, Gallo-Romen tarafındadır. Ancak *yenge* veya *baldız* demek için Portekizcede *cunhada*, İspanyolcada *cuñada*, Katalancada *cunyada* denir, Katalanca bu kez İber-Romen dilleri tarafındadır.²³ Katalanca, 9. yüzyılın başından itibaren *marca Hispánica*'nın,²⁴ yani Karolenj İmparatorluğu ile Arap İspanya arasındaki tampon bölgenin dili olmuştur. Bir dizi kontluk (Cerdanya, Urgell, Girona, Roussillon, Barselona...) bir Katalan-Aragon birliği oluşturacaktır: Aragon ve Katalonya 1137'de birleşir ancak her ikisi de âdetlerini ve dilini korumaya devam eder: 12. yüzyılda Katalanca, Katalan Kontluğu'nun resmi dilidir. Güneyde Araplarca sınırlanan bu iki özerk ama bir araya gelmiş oluşum bir süre kuzeye doğru (Carcassonne ve Languedoc'a) uzanır, ta ki 13. yüzyılın başındaki Albigeois Haçlı Seferi bu yayılışa son verene dek. Bunun ardından, yeniden ele geçirme girişimleri çerçevesinde Katalanlar güneye, Valensiya'ya kadar uzanırken Araplar Balear Adaları'na ve hatta Sardinya'ya kadar geriler.

Bütün bu süre boyunca, kültür dili ve özellikle de şiirin dili Katalanca değil, "Provensal" dilidir (daha sonra bu terimin belirsizliği üzerinde de duracağız), Katalanca ancak Raymond Llull'la (1232–1315) edebi dil statüsüne kavuşacaktır. Llull, Katalanca roman ve şiir yazmakla kalmamış, dini ve felsefi metinler de kaleme almış, bunu yaparken de Yunancadan ve Latineden ödünçlemelerle pek çok yeni sözcük türetmiştir. Katalancanın edebi yükselişinin kökeninde Llull vardır; dil kuramcısı olarak değil (bazıları onu hatalı bir şekilde Dante'ye benzetmiştir), aynı zamanda Latince veya Arapça da yazan faydacı bir iletişimci olarak.

Sonuçta Katalanca artık her şeyden önce bir İbercedir (kuzeye yayılamaz), Kastelyan diliyle (İspanyolcayla) karşı karşıya kalacaktır. Habsburg Hanedanı ile Burbon Hanedanı'nı karşı karşıya getiren İspanya Veraset Savaşı sırasında Katalonya, Habsburg tarafında yer alır. Bunun üzerine Barselona, Fransız-İspanyol orduları tarafından kuşatılır ve alınır (1714). Katalan hükmi lağvedilir ve Kastilya dili tek resmi dil olur. Katalan yanlısı hareketlerin ortaya çıkması ve ikidilli bir ortamda İspanyolcaya karşı alt dile dönüşmüş Katalancaya yitirdiği canlılığı kazandırma girişimleri ancak 20. yüzyılın başında

23. Bu iki örneği J.-M. Klinkenberg'den alıyorum, age, s. 219. Ancak pek çok farklı örnek de bulunabilir.

24. 9. yüzyıldan itibaren Katalan kontlukları anlamında kullanılmaya başlanır. (e.n.)

gerçekleşecektir. İlk “Uluslararası Katalan Dili Kongresi” 1906 yılında Barselona’da toplanır. Sonraki yıl, Enric Prat de la Riba (1870–1917), dili standartlaştırmayı, yazım kurallarını belirlemeyi, sözlükler ve dilbilgisi kitapları üretmeyi amaçlayan ve böylece dilin kodlanması için çalışan *Institut d’Estudis Catalans*’ı [Katalan Çalışmaları Enstitüsü] kurar. 1931 yılında İspanya Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle Katalanca kısa bir süreliğine yeniden Kastilya diliyle eşit statü kazanarak *Generalitat de Catalunya*’nın resmi dili olur. Franco rejimi, “imparatorluğun dilini” tekrar üstün ilan edecektir. Katalancanın yeniden resmi dillerden biri olabilmesiye ancak 1978 Anayasasıyla gerçekleşecektir.

Toskanacanın ulusal dil oluşunda Dante’den Manzoni’ye edebiyatın nasıl azımsanmayacak bir role sahip olduğunu görmüştük. Franco rejiminin son yıllarında, kamusal alanda Katalanca konuşmanın neredeyse tamamen yasak olduğu²⁵ dönemde şarkılar benzer bir rol üstlenmiştir. Katalan şarkıcılar, gerçek birer marşa dönüşen şarkılarla Franco rejimine karşı, kendi dillerinin tanınması için mücadelelerin ozanları haline gelir. Gösterilerde ve mitinglerde Raimon’un “Diguem no” şarkısı söylenir: *No, jo dic no, diguem no, nosaltres no som d’eixe mon* (“hayır, hayır diyorum, hayır diyoruz, biz bu dünyadan değiliz”). Lluís Llach’ın “L’escata” (Kazık) şarkısıysa Franco’nun düşüşünün bir eğretilemesine dönüşür.

*Si tu l’estires fort per aquí
I jo l’estiro fort per allà
Segur que tomba, tomba, tomba
I ens podrem aliberar*

Sıkıca çeksen bu taraftan
Bense çeksem şu taraftan
Kesin düşer, düşer, düşer
Ve kurtuluruz

Şarkı Fransızca, Korsikaca, Lehçe, Baskça, Arapça, Tunus lehçesi vb. farklı dillere çevrilir. Patric’in 1969 tarihinde söylediği versiyon, Katalancayla Langedokça arasındaki benzerlikleri ve farkları görme fırsatı verir:

*Si ieu la tire fort d’aquí
E tu la tiras fort d’ailla
Segue que tomba tomba tomba
E se ne’m podrem desliurar*

25. Katalancanın statüsüne ilişkin, bilimselden ziyade mücadeleci bir yaklaşım için bkz. Francesc Ferrer i Gironès, *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barselona, 1985.

GALYA'DA LATİNCE

Galya'nın Latinleşme tarihi konusunda sayamayacağımız kadar çok yayın yapılmıştır. Bu bölümde MÖ 2. yüzyıldan itibaren Romalıların gelişi ile 6. yüzyıldan itibaren yaşanan ve genel olarak “Kavimler Göçü” şeklinde adlandırılan sürecin ardından, imparatorluğun çöküşü arasında gelişen karmaşık süreci anlamamıza olanak verecek yayınlara yer vereceğiz.

Antoine Meillet, 1931 yılında yayımlanan bir makalede,²⁶ Fransa coğrafyasında tam olarak bu tarih aralığında iki büyük çiftdilli dönem yaşanmış olduğunu yazar: “Birinci dönem, Romalıların fethiyle Galya dili konuşulan topraklara Latincenin giriş yaptığı dönemdir. (...) İkinci dönemse Germen işgallerinin ardından yaşanır; 6. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında, siyasi iktidar Germen fatihlerin elindeyken. Bu fatihlerin lehçeleri çeşit çeşittir: Burgondca, Frenkçeden farklılık gösterir. Ancak konuşulan bu lehçelerin tamamı, bölgede yaşayanların *Lingua Romana*'sından da çok farklıdır (...) Sonuçta Germen önderler *Lingua Romana*'yı öğrenmek zorunda kalır, Germenlerle ilişki kurması gereken Gallo-Romenler ise Germen lehçelerini konuşmayı öğrenmek durumundadır.”²⁷

Meillet, Latincenin “Galya dili konuşulan topraklara” giriş yaptığını yazarken biraz aceleci davranmıştır; doğrusu, yazdığı bir *doxa* sayılır, okullu çocuklara öğretilen budur ama biz dil konusunda durumun daha karmaşık olduğunu göreceğiz. “5. yüzyıla doğru imparatorluğun geri dönülmez çöküşü başladığında her ilde, hatta her mevkide gelişim özerk bir şekilde sürmüştür”²⁸ saptamasında bulunurken de biraz indirgemeci davranmıştır.

Gerçekten de Roma iktidarı ve dili egemenliğindeki bir bölgede, Galya'nın Fransa olacak bölümünde, hem dillerin iki gruba bölünmesi (Oc dilleri ve Öl dilleri) hem de bu dil gruplarının kendi içinde büyük bir lehçeleşme yaşaması nasıl mümkün olmuştur? Bu soruya yanıt bulmak için Meillet'nin gönderme yaptığı çiftdilli dönemleri ve bu dönemlerin mevcut dillerin geleceği üzerindeki etkilerini değerlendirmek gerekir.

26. “Sur une période de bilinguisme en France”, 1931, *Linguistique historique et linguistique générale* içinde tekrar basım, cilt II, Paris, Klincksieck, 1952.

27. Age, s. 92.

28. “Sur le sens linguistique de l'unité latine”, 1916, *Linguistique historique et linguistique générale* içinde tekrar basım, Paris, Champion, 1965, s. 314.

Anthony Lodge, Latincenin Galya'daki lehçeleşmesi konusunda, Galyalı bir alt katman savunular ile Germen bir üst katman savunuların tartışmasından söz ettikten sonra, "lehçeleşmenin en vurucu aşamaları, Roma İmparatorluğu'nun düşüşünün ardından gelen uzun toplumsal ve ekonomik patlama döneminde yaşanmış olsa da, köklerini o tarihten çok daha öncede aramak gerekir."²⁹

Lodge, öncelikle Meillet'nin kastettiğinin aksine, Roma işgali sırasında Galya'da Galyaca değil, bir dizi farklı dil konuşulduğunu hatırlatır: Galyacanın yanı sıra, Alplerin güneyinde ve Cévennes'de Liguryaca, Akdeniz sahil şeridinde (Massalia'nın etki alanında) Grekçe, Garonne Nehri'nin batısında İberce ve kuzeyde Germence konuşulmaktadır. Yani Latince farklı dillerle temas edecek, bu diller Latincenin lehçeleşmesinde birer alt katman olarak katalizör rolü üstlenecektir: Bu noktada, Meillet'nin sözünü ettiği çiftdilliliğin birinci bölümündeyizdir. Ancak Lodge, imparatorluğun yıkılışından bahsederken sözlerine, "Gallo-Romen bölgesi, kuzey lehçeleri ile güney lehçeleri arasında bir kutuplaşma yaşar ve ortaçağda Oc dili ve Oïl dili adında iki standart çekirdek dil ortaya çıkarır"³⁰ diyerek devam eder. Sonuçta Galya'ya gelen üç ana Germen grup, yani Frenkler, Vizigotlar ve Burgundlar, dinlendiğinde duyulacak kadar farklı diller konuşmaktadır. Üstelik, açık coğrafi nedenlerle kuzey bölgeler toprakların kalanına kıyasla daha kolay etkilenmektedir:

Frenk toplulukları özellikle Flandre ve Lorraine bölgelerinde yoğunlaşmış olsa da, işgalciler kendi Germence konuşan memleketlerinden uzaklaştıkça seyrekleşir: Nüfusları Somme Nehri'nin kuzeyinde hatırı sayılır, Seine Nehri'nin kuzeyinde dikkate değer, Seine ve Loire nehirleri arasında zayıf, Loire'in güneyindeyse azımsanacak seviyededir.³¹

Somme Nehri'nin kuzeyindeki yer adlarının %70'inin Germen dillerinden gelmesi, Ile-de-France bölgesindeyse oranın sadece %50 olması bu durumun kanıtıdır: Güneye indikçe yoğunluk azalır. Bu da Oc Fransızcası ve Oïl Fransızcası arasında doğan ayrımı daha iyi anlamamızı sağlar. Oïl Fransızcası, "barbarların" dillerinin daha baskın varlığının meyvesidir: İkinci çiftdillilik döneminin etkisidir. Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française* [Fransız Dilinin

29. A. Lodge, *Le français, histoire d'un dialecte devenu langue*, Paris, Fayard, 1993, s. 48.

30. Age s. 79.

31. Age s. 90.

Tarihi] adlı eserinde, Roma etkisindeki Fransa'nın geleneksel iki büyük bölgeye ayrıldığını hatırlatır: "Genelde, ortaçağdan günümüze dek, farklı adlar altında iki büyük grubun varlığı gözlemlenmiştir; bunlar Provensal lehçeler ve Fransızca lehçeleridir, başka bir deyişle *Oc* dilleri ve *Oui* dilleridir."³²

Ardından, "Provensal lehçeleri bölümü" olarak adlandırdıklarında, Gaskonca, Katalanca, Langedokça, Provensal dili, Limousin dili, Auvergnat dili ve Dauphinois dili ayrımı yapar. "*Oui* dili lehçeleri bölümünün" ise Francien dilini, Picard dilini, Valonca, Lorrain dilini, Comtois dilini, Burgoncayı, Champenois dilini, Anglo-Norman dilini, batı lehçelerini vb. içerdiğini belirtir.³³ *Oc* lehçelerine ilişkin adlandırmaların çalkantılı ve belirsiz olduğunu belirtmek gerekir. "*Oc* dili" terimine ilk kez Dante'nin *Vita nuova* ve *De vulgari eloquio* eserlerinde rastlandığı söylenir. Brunot, terime 13. yüzyılın sonunda, yani Dante alıp kullanmadan önce rastlandığına işaret eder, ancak terimin yerleşip yaygın bir şekilde kullanılması çok daha sonra olacaktır. *Oc* dillerinden söz etmek için öncelikle "Provensal" terimi kullanılmıştır. Ayrıca Brunot da "Provensal lehçelerinden" söz eder ve Provensal dilini bu lehçelerden biri olarak sayar. Haçlılara ayrılan bölümde, Malta Şövalyeleri'nin "Fransa", "Provans" ve "Auvergne" dilleri arasında ayırım yaptığını göreceğiz. En basitinden, bütün bunların pek net olmadığını ve bu belirsizliklerin bugün dahi sürdüğünü belirtmemiz yerinde olacak.

Jean-Marie Klinkenberg, "Provensal" terimine ilişkin, kısmi dil (Provans'ta konuşulan Provensal dili) ve grubun tümü (bu grupta yer alan lehçelerin tamamı) arasındaki karışıklığa dikkat çeker ve üzerinde Gaskoncayı, Langedokçayı, Provensal dilini, Alpin-Provensal dilini, Limousin dilini, Auvergnat dilini, Franko-Provensal dilini ve Katalancayı yerleştirdiği bir "Oksitan Bölgesi"³⁴ haritası önerir. Ardından bu dilleri üç ayrı grupta toplar; Gaskoncayı, Kuzey Oksitanca dillerini (Limousin, Auvergnat, Alpin-Provensal dilleri) ve son olarak da Orta Oksitanca dillerini (Langedokça ve Provensal dili) ayırır ve yaptığı bu ayırımla tabii ki, her ne kadar böyle bir amacı olmasa da, salt Oksitanca diye bir dilin var olduğunu öne süren mitan söyleme karşı durur.

32. F. Brunot, *Histoire de la langue française*, cilt I, Paris, 1905, s. 304.

33. Age, s. 308-326.

34. Age, s. 226.

Son olarak, Bernard Cerquiglini, Nisan 1999'da Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'na sunduğu "Les langues de France" [Fransa'nın Dilleri] hakkındaki raporda sekiz farklı Öl dilinin (Frank-Comtois, Valonca, Picard dili, Normanca, Gallo dili, Poitevin-Saintongeais dili, Burgonca-Morvandiau dili, Lorrain dili) yanı sıra Katalanca, Korsikaca, Franko-Provensal ve Oksitancayı sıralar, buna ek olarak parantez içinde Oksitancanın lehçeleri var saydığı beş dil adı verir (Gaskonca, Langedokça, Provensal dili, Auvergnat-Limousin dili, Alpin-Dauphinois dili). Bu çalışmalarda duruşların değil, adlandırmaların değiştiğini görmek mümkündür, bazılarının dil olarak gördüğü başkalarına göre lehçedir; sözkonusu edilen defalarca tartışılmış ve aslında bilimsel olmaktan ziyade siyasi meselelerdir. Özellikle, tamamen bilimsel bir yaklaşımla Cerquiglini'nin Öl ve Oc dillerine nasıl farklı muamele edebildiği bir muammadır.

Her ne olursa olsun, bizi ilgilendirdiği kadarıyla üç biçimi akılda tutmak yerinde olacaktır: Bu üç biçim, üçü de Akdeniz kıyılarında konuşulan ve gördüğümüz üzere bir noktada birbirine çok yakın diller olmuş Provensal dili, Landegok dili ve Katalancadır. Oksitanca (veya Provensal dili) edebi bir dil olarak dönem dönem görülecektir: 16. yüzyılda Petrarkizm hareketiyle (Provensal dilinde Bellaud de la Bellaudière, Langedokçada Auger Galhard) ve 19. yüzyılda Provensal dilinde verdiği eserlerle Nobel Edebiyat Ödülü'nün sahibi olan Frédéric Mistral'le adından söz ettirir. Sonunda bütün diller Fransızcanın çiftesini yer ve özellikle, Pirene Dağları'nın güneyinde Katalanca için sözünü ettiğimiz gibi, başta Simon de Montfort olmak üzere kuzeyli baronların güney topraklarının büyük bir kısmına Fransa Krallığı adına el koyacağı Albigeois Haçlı Seferi sonrasında Fransızcaya boyun eğer. O zamana kadar Katalonya etkisi altındaki Langedok Bölgesi Fransa'nın etkisi altına girer ve 13. yüzyıldan itibaren Toulouse, Albi, Béziers, Carcassonne, Montpellier ve Beaucaire kentleri Fransa kralına ait olur. Bu olay, yedi yüzyıl sürececek bir dil asimilasyonunun başlangıcı olur.

Günümüzde durum nasıl? Jean-Marie Klinkenberg, sayıların net olmadığını belirtmekle birlikte, Oc dillerini konuşan toplam insan sayısını 10 ila 12 milyon olduğunu söyler. Ancak çalışması 1994 tarihlidir ve elimizde daha yakın tarihli veri yoktur. 1999 yılında Fransa'da INSEE [Ulusal İstatistik ve Ekonomik Çalışma Enstitüsü] tarafından gerçekleştirilen nüfus sayımı sırasında, bir bölümü dil

alışkanlıklarına odaklanan ve sonuçları INED [Ulusal Demografi Çalışmaları Enstitüsü] tarafından incelenen bir “aile anketi” de yapılmıştır.³⁵ Ebeveynleri tarafından kendilerine Fransızca dışında bir dil aktarılmış olan yetişkinlerin üçte birinin bu dili çocuklarına aktardığı görülmüştür. Ancak bu ortalama bir veridir. İngilizce ve son dönem göçlerle gelen dillerin (Arapça, Portekizce, Çince, Türkçe vb.) aktarılma oranı %50’den fazlayken (İngilizce için bu oran %80’dir), Franko-Provensal dili, Bretonca, Felemenkçe ve Oc dili için bu oran %20’den daha düşüktür. Bu iki uç veri arasında, aktarım oranı %20 ile %40 olan bölgesel diller, Kreol³⁶ dilleri, Platt Lorrain dili, Katalanca, Korsikaca, Baskça bulunur. Son olarak yazarlar, Fransa’da bölgesel dil konuşanların sayısına dair bir değerlendirme yapar:

“Alsasça konuşan yaklaşık 548.000 yetişkin bulunmaktadır, bu sayı Oksitanca için 526.000, Bretonca için 304.000, Oïl dilleri için 204.000, Katalanca için 132.000, Korsikaca için 122.000, Platt Lorrain için 78.000, Baskça içinse 44.000’dir; pek çok dil yetişkinler arasında konuşulurken çoğu zaman çocuklara aktarılmamaktadır.”³⁷

Ve Katalonya’da Katalanca veya İsrail’de İbranice örnekleri tehdit altındaki bir dilin yeniden yaygınlaşabileceğini gösterse de, bu gidişin dönüşünün zor olacağını altını çizmektedirler.

Söylediğimiz üzere karmaşık olan Galya’nın Latinleşme, Latincenin lehçeleşme ve ardından Gallo-Romen dillerinin iki büyük bölgeye ayrılma sürecine, *iki zamanlı bir iklimle alışma* adını veriyorum. Birinci etapta Latincenin halihazırda Galya’da mevcut dillerle teması ilk lehçeleşmeye neden olmuştur: Yerel diller konuşan kişilere kendini dayatmış, bu diller birer alt katman olarak Latince izler bırakmıştır, bu lehçe ayrımı imparatorlukla aradaki mesafe azaldıkça kolaylaşmıştır. Sonuçta kuşku yok ki, Kavimler Göçü’nden önce bile Galya topraklarının her noktasında Latince aynı şekilde konuşulmaktadır. İkinci etapta bu farklı biçimler Germenlerce benimsenir ve dillere kendi izlerini bırakır ancak bu kez Germence üst katman konumunda olacaktır. Bu iki zamanlı iklimle alışma senaryosu tabii

35. F. Héran, A. Filhon ve C. Deprez, *La Dynamique des langues de France au fil du xxe siècle* “Population et sociétés”, *Bulletin mensuel d’information de l’Institut national d’études démographiques* içinde, sayı 376, Şubat 2002.

36. Anket sadece Fransa’nın anakarasında yapılmıştır ve sözkonusu olan, asıl bölgelerini terk ederek anakarada yaşayan ve Kreol dili konuşan kişilerdir.

37. Age.

ki kuramsal bir yapıdır, zira bu durumu kanıtlayacak hiçbir belgemiz mevcut değildir. Anthony Lodge, değerlendirmelerinde, benim aktardığım gibi birbirini izleyen bir alt katman ve bir üst katman olduğunu doğrularken, diller arası ilişkilerin bu süreci açıklamakta yeterli olmayacağını ve Latince dil standartlarının, Roma'dan miras alınan toplumsal yapıların ve ayrıca farklı toplumsal ağlarla sözkonusu toplumsal gruplar arasındaki iletişim biçimlerinin de dikkate alınması gerektiğini ekler.³⁸

Latincenin yüzyıllara uzanan tarihi panoramasını noktalarken, dilin yayılışının 2. yüzyılda Akdeniz kıyılarına ulaştığını görmüş olduk. Bir sonraki bölümde sözünü edeceğimiz Arap yayılışı, Latincenin varlığını Katalanca, Korsikaca, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca ve Sarduca olmak üzere bir avuç dil biçiminde Akdeniz'in kuzey ve batı kıyılarıyla sınırlandıracaktır.

38. A. Lodge, *age*, s. 110–117.

7. BÖLÜM

ARAPÇANIN YAYILIŞI

Muhammed, 632 yılında öldüğünde Arapça konuşulan bir dildir; Arap Yarımadası'nda yaşayan Bedevi kabileleri tarafından farklı lehçelerle konuşulduğuna dair hiçbir kuşku yoktur. Bundan on yıl sonra Müslüman birlikler Mısır'a girer ve iki halife (Ömer ve ardından gelen Osman) bu ilerlemeyi anakronik ancak günümüzde fikir verebilecek coğrafi terimlerle, bir yandan Trablus bölgesine, diğer yandan Ermenistan ve İran'a kadar sürdürür. Başkenti Şam olan Emevi Hilafeti (661–750) yayılmaya devam edecek, eşmerkezli olarak doğuda İndus'a, batıdaysa İspanya'ya ulaşacaktır. Abbasiler döneminde (750–1258) Bağdat, siyasi yönü iyiden iyiye Persler tarafından çizilmeye başlanan Arap İmparatorluğu'nun siyasi, kültürel ve ekonomik başkenti olacaktır.

İskender'in imparatorluğundan daha geniş topraklara yayılan ve özellikle de daha uzun ömürlü olan bu imparatorluğun hızla büyümesi bir dizi yorum yapılmasını gerektirir. Öncelikle hızı, Bizans İmparatorluğu'nun (Ağustos 636'daki Yarmuk Zaferi) ve Pers İmparatorluğu'nun (Kasım 636'daki Kadisiye Muharebesi) içinde bulunduğu gerileme dönemiyle açıklanabilir. Buna ek olarak ilerleme öncelikle karadan gerçekleşir: Araplar 641'de günümüzdeki İran'a,

649'da Şam'a ulaşır; ardından Kıbrıs'ı (653) ve Rodos'u (653) alır ve Zâtüssavârî Deniz Muharebesi'nde (655) Bizans donanmasıyla karşı karşıya gelir. Halife Osman bir donanma kurduymuştur ancak İran'a doğru olduğu gibi, Mağrip'e doğru da binlerce kilometre, Arabistan'da uzun zamandır kullanılan iki binek hayvanın, at ya da devenin sırtında katedilir. Bu genişlemeye Arapça *futûh* (*fath* "açma" sözcüğünün çoğulu) adı verilir, bu kullanım kuşkusuz Allah'ın başarının yolunu açması anlamındaki bir mecazı da içinde barındırır. Ancak bu olağanüstü yayılma, aslında belki de her şeyden çok yoksul bir bölgeden gelen savaşçıların vergi alabilmek için zengin toprakları fethidir; yine de geçmişe dayanarak kutsal bir savaş, dini yaymaya yönelik bir *cihat* olarak sunulmuştur.

Her ne olursa olsun, buradaki amacımız bu fetihlerin Akdeniz'deki dil etkilerine, özellikle de Arap dilinin Mağrip'e, Levant'a ve İber Yarımadası'na ulaşmasına odaklanmak olacak.

MAĞRİP'İN VE LEVANT'IN ARAPLAŞMASI

Mağrip'in Araplaşması farklı kuram ve incelemelere konu olmuştur. 3. Bölüm'de Abdou Elimam'ın, Mağrip'te konuşulan Arapçanın, Pön dilinin kuvvetli bir üst katmanı olduğunu öne süren iddiasından söz etmiştik. Ancak bu konudaki en önemli referans çalışması, William Marçais'nin 26 ve 27 Ocak 1939'da Londra'daki *School of Oriental and African Studies*'de [Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu] verdiği, Kuzey Afrika'da önce kentlerde, sonra taşrada görülen Araplaşmaya ilişkin iki konferanstır. Konferanslar 1938¹ ve 1956 yıllarında, *Annales de l'institut d'études orientales de la faculté des lettres d'Alger*'de [Cezayir Edebiyat Fakültesi Doğu Çalışmaları Enstitüsü Yıllıkları] yayımlanmıştır.

Marçais, bizim gibi, Araplaşma terimiyle toplumdilbilimsel bir olgudan söz etmektedir. Yaklaşık olarak Mısır'dan Moritanya'ya uzanan bir bölgede yaşayan ve Arapça dışında bir dil konuşan yerli toplulukların zamanla Arapçayı benimsemesini kasteder. Ancak bu basit tanım, bir dizi daha karmaşık soruyu içinde barındırır: ne zaman, nasıl ve Arap dilinin hangi biçim(ler)ini benimsemek söz konusudur? Marçais ilk konferansında² Araplar bölgeye ulaştığı sı-

1. 1938 tarihli konferansın baskısı gecikmeli olarak 25 Ağustos 1939'ta, ilk konferans-
tan yedi ay sonra gerçekleşmiştir.

2. W. Marçais, "Comment l'Afrique du Nord a été arabisée. 1. L'arabisation des villes"
Annales de l'institut d'études orientales de la faculté des lettres d'Alger, c. 4, yıl 1938.

rada Pön dilinin ortadan kalkmasının üzerinden uzun yıllar geçtiğini, Hristiyanlar için dini bir dile indirgenmiş Latince'den geriye sadece birkaç iz kaldığını açıklar ve özellikle şunu belirtir: "Arapçanın Afrika'ya giriş yaptığı sırada, Latince burada artık gerçek bir kültür dili değildir. Arapçaysa öyledir."³ Ayrıca, "kültür dili" kavramı üzerinde son derece ısrarcıdır ve kültür dili olmadığını öne sürdüğü Berbericeyi hor görür gibidir, ancak mesele bu değildir. Doğrusu, metninde ilgi çekici olan, öncelikle Arap işgalcilerin nüfus yoğunluğuna odaklanmasıdır:

Emevi halifelerinin ve ilk Abbasilerin hâkimiyeti altında Suriye'den ve Mısır'dan Kuzey Afrika'ya geçiş yaptıkları bildirilen insanların sayılarını toplarsak 150.000 milis gücüne ulaşırız.⁴

Bu göçün 8. yüzyıl sırasında, "İslam'ın bu yeni ilinin görkemine yaracak, sözde hadislerden" hareketle "gerçek bir propaganda" ile teşvik edildiğini aktarır ve bu hadislerden ikisini örnek verir: "Afrika'ya giden orada iyilik ve daha çok iyilik bulur" ve "Cennetin kapılarının biri Afrika'dadır."⁵ Ancak bizim için en önemlisi, sözkonusu Arapların nereden geldiğini bilmektir ve Marçais'nin bu konudaki açıklamaları da önemlidir:

Bu göçmenler çok farklı kökenlere sahiptir; aralarında Mutariler, Kaysiler, Tamimiler, farklı kabilelerden Yemenliler, Kureyşiler, Ensarlar ve Horasan Cündü⁶ mensupları da bulunmaktadır.⁷

Yemenliler elbette Arap Yarımadası'nın güneyindeki, Kureyşler (Mekke'nin yer aldığı) Hicaz bölgesindeki Araplardır; Tamimiler doğudaki Bedeviler; Ensarlar, Muhammed'in "eşlikçileri" veya "destekçileri", yani Medineliler; Mutariler ve Kaysilerse yarımada'nın kuzeyindeki Araplardır. Geriye Horasan Cündü mensupları kalır: İran'ın kuzeydoğusundan askeri bir koloni sözkonusudur (*cundi* veya *cundu* günümüzde Arapçada "asker" anlamına gelir).⁸ Buraya döneceğiz, zira Marçais'ye göre Arapların, Arap Yarımadası'nın farklı

3. Age, s.10.

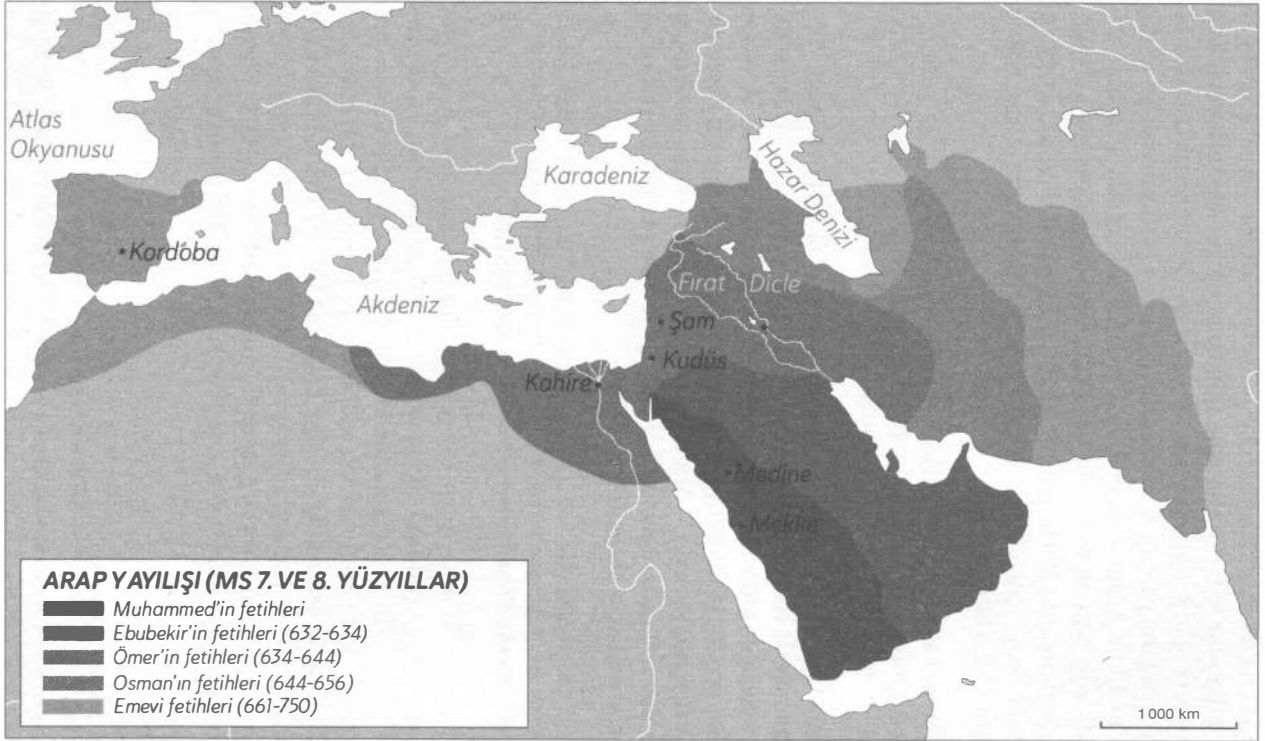
4. Age.

5. Age, s. 10-11.

6. Horasan Ordusu. (ç.n.)

7. Age, s. 11.

8. Farklı köken isimlerinin bir kısmı konusunda beni aydınlatan Pierre Larcher'ye teşekkür ederim.

Arap Yayılışı (MS 7 ve 8. yüzyıllar)

yerlerinden gelmesi ve aynı dilin aynı türünü konuşmama ve hatta Horasan Cündü mensuplarının ilk dilinin Arapça bile olmama olasılığı önemli bir konudur. Bununla birlikte yazar o sırada bu farklara odaklanmaz, Araplaşma sürecinde kentlerin öneminin altını çizer.

Sonuçta, Araplar ilerleyişleri sırasında Tunus'ta Kayrevan (7.yüzyıl), Fas'ta Fes (8. yüzyıl) gibi kentler kurar ya da Cezayir'de Tilimsan (7.yüzyıl), daha sonraysa Marakeş (11.yüzyıl) gibi kentleri ele geçirirler. Keza, genel olarak konu ister Fransızcanın Fransa'daki, örneğin Langedok ya da Bretonya'daki, isterse sömürgeci dillerinin Afrika ülkelerindeki ilerleyişi olsun; işgalcinin, dilini dayatması daima kentlerden başlar. Sözkonusu olan genel bir durumdur, Marçais kendi yaşadığı dönemdeki Cezayir'in durumdan hareketle şöyle betimler:

Günümüzde toplumsal ve ekonomik gerekliliklerin Cezayir'in bazı kentlerinde, en mütevazı kişiler de dahil olmak üzere yerli veya yabancı halkın tamamına Fransızca bilmeyi nasıl dayattığını deneyimlerimden biliyorum. Ağlebilerin Kayrevan'ında, Berberilerin, Afrika Romalılarının, Horasanlıların durumunun da farklı olacağını düşünmüyorum. Aralarına yayılabilmek, efendilerinin yayılmasına katılabilmek için Arapça konuşmaları şart olsa gerek.⁹

Ardından sözlerine devam eder: "8. yüzyılda Kayrevan gibi bir kentte, bir Afrikalının, sınıf atlamak, daha fazla saygınlık kazanmak, saygın çevrelere dahil olmak için Araplaşması gerekir."¹⁰

Yani Arapçanın kentlerde iletişim için gerekli bir dil olarak öne çıktığı iddia edilmektedir, dünyada buna benzer pek çok durum görmek mümkündür. Marçais, ikinci konferansında taşranın Araplaşmasına geçer ve Mağrip'te kent Arapçası ile taşra Arapçası olmak üzere iki Arapça biçimi olduğundan söz eder:

Kuzey Afrika'da konuşulan Arapça biçimleri üzerine çalışan herkes iki genel tür görür: Kayrevan'dan Tunus'a, Tilimsan'a ve Fes'e eski kentlerde rastlanan ve fonetik, biçimbilim ve sözcük dağarcığı açısından aynı özelliklere sahip bir tür; Bedevilerin ve taşralıların konuştuğu diğer bir tür.¹¹

Kent ve taşra arasındaki bu dil farkının altını çizer:

9. Age, s. 14.

10. Age, s. 15-16.

11. W. Marçais, "Comment l'Afrique du Nord a été arabisée. 2. L'arabisation des campagnes", *Annales de l'institut d'études orientales*, cilt XIV, yıl 1956, s. 6.

Bu dil ikiliği karşısında Arap dilinin Kuzey Afrika Yerlileri arasında çeşitli yollarla, tarihlerinin farklı dönemlerinde yaygınlaştığı kanısına varmak mümkündür: Kentlerde konuşulan dil, eski, şehirli *lingua franca*’dan gelir; tarihi ilk fethe, 7, 8 ve 9. yüzyıldakilere ve Arap kentlerinin kuruluşuna dek uzanır (...); buna karşılık taşrada ve bozkırda konuşulan dil, 11. yüzyılda göçebe işgalcilerin, Hilâl ve Süleym kabilelerinin getirdiği modele dayanır.¹²

Sonuçta bir yandan, ilk Arap istila dalgasıyla, 7. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamış şehirli bir *lingua franca* vardır; diğer yandan üç yüzyıl sonra, Yukarı Mısır’dan geçerek gelen (muhtemelen Kıpti diliyle temas etmiş olan) ve Mağrip’in henüz Araplaşmamış ovalarını istila eden Arap kabilelerinin konuştuğu ağız vardır; bu durum kent Arapçası ile taşra Arapçası arasındaki farkın açıklanması olabilir. Üstelik bu senaryo, Mağrip’in o dönemki tarihine dair bildiklerimizle örtüşmektedir. Ancak Marçais buna ek olarak bazı noktalardaki (Tunus’un Sahel Bölgesi,¹³ Konstantin’in kuzeyindeki kıyı şeridi, Tilimsan ve Fes bölgelerinde) taşra topluluklarında şehirli konuşma biçimlerine rastlandığına dikkat çeker:

Bu üç alanın ortak bir özelliği vardır. Üçü de hem arkaik Arapça unsurlar hem de Berbericeden çok sayıda ödünçleme içerir; benzer şekilde, Mağrip’te istisnai olan fonetik değişikliklere, başka yerlerde bilinmeyen ve Berberice alt katmanın etkisinin göze çarptığı, Arapçaya yabancı sözdizim şekillerine sahiptir.¹⁴

Marçais, bu durumu Bani Hilâl ve Bani Süleym kabilelerinin 11. yüzyılda gelişinden önce taşrada Arap mevcudiyetinin olmamasıyla, ancak kentlerin çevresinde bazı yerleşimler bulunmasıyla açıklar: “Oralarda konuşulan dil, ilkel bir Arapça olarak kalmıştır. Kentlerde konuşulan *lingua franca*’nın Berberi köylüler tarafından bozulmasıyla ortaya çıkmıştır.”¹⁵

Bu cümlede, Arapçanın aksine bir kültür dili olmadığını düşündüğü Berbericeyi ne kadar küçümsediğini; ancak daha da önemlisi, Mağrip’te Arapçanın ya da *tek bir* Arapçanın değil, Arapçaların, yani farklı dil biçimlerinin dayatılmış olduğu kuramını tekrar görürüz.

12. Age, s. 7.

13. Kıyı şeridinin Hammamet ve Şebba arasında yer alan Tunus’un nüfus yoğunluğu yüksek bölgelerinden biri. (ç.n.)

14. Age.

15. Age, s. 8.

Ne var ki, Arapçanın “lehçeleri” sürekli tartışma konusudur ve bu da genellikle bilimden ziyade ideolojinin başrolde olduğu bir tartışmadır: “Lehçeler” tek bir dilin, yani “Klasik Arapçanın” (Arapçada al-luga al-fuṣḥâ¹⁶) farklı biçimleri midir yoksa fetihler döneminde zaten var olan Arapça lehçelerinin bir devamı mıdır? Arap diline ilişkin durumlar genellikle tek bir dilin iki biçiminin aynı anda var olduğu *ikidillilik* durumları olarak açıklanır. Buna göre “yüksek dil” (“Klasik” Arapça), bir de ondan kaynaklanan “alt dil” vardır; bu, Charles Ferguson’ın, kavramı tanımladığı dönemde kullandığı çığır açmış dört örnekten biridir.¹⁷ İddiaya göre, Arapça konuşulan bölgelerin her birinde, Klasik Arapça ile doğrudan ondan kaynaklanan bir Arap lehçesi bulunur. Ancak bu, elbette neden bahsettiğimizi bilmemizi ve Klasik Arapça kavramına açıklık getirmemizi gerektirir. Pierre Larcher *fushâ* [fasih Arapça] konusunda çok ayrıntılı bir makale yazmıştır. Terim, 10. yüzyılda Muhammed’in Mekke’deki kabilesinin adından dolayı “Kureyşlerin dili” olarak tanımlanmış, ardından da Kuran’ın dili olarak saptanmış ve modern çağda, Arap ulusunu bir araya getirip birleştirecek dil olarak Klasik Arapçayı adlandırmak için tekrar kullanılmıştır.¹⁸ Larcher, bu noktada, “Kureyşlerin dili” tanımının ampirik bir doğru olmadığını, Kuran metinlerinden hareketle ulaşılmış dini bir sonuç olduğunu belirtir. Ayrıca, Kuran’daki Arapçayı “Klasik” Arapçayla bir tutan veya onun, Mekke şivesinin (Kureyş dili) şiirsel bir geçer dile aktarılmış hali olduğunu öne süren Arapça uzmanlarından farklı bir konum benimser. Böylece, bu yaklaşımın bir dil ideolojisinin ürünü, yani “dil idealine” hizmet eden bir durum olarak görülmesi gerektiği sonucuna varır. Mağrip’te dilin az önce betimlediğimiz hali, bu bölgelerde, farklı zamanlarda gelmiş birden fazla Arapça biçiminin var olduğunu ve günümüzdeki “lehçelerinin” bunların devamı niteliğinde olduğunu gösterir gibidir. Başka bir deyişle, sözkonusu olan, işgalcilerin getirdiği “Klasik” Arapça ya da “Kuran” Arapçası değil, halihazırda değişik biçimlerdir.

16. Arapça yazımıyla اللغة العربية الفصحى. (ç.n.)

17. C.A. Ferguson, *Diglossia*. Word, 15, 1959, s. 325–340.

18. P. Larcher, “Al-lugha al-fushâ: archéologie d’un concept ‘idéolinguistique’”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* içinde, No. 124, 2008, s. 263–278 (çevrimiçi yayın tarihi 16 Ocak 2009, erişim tarihi 3 Temmuz 2014. URL: <https://journals.openedition.org/remmm/6035>).

Moritanya'da konuşulan Hasaniye Arapçasını ve (hemen hemen Mısır'ın İskenderiye bölgesine kadar konuşulan) Libya Arapçasını da eklemek gereken bu uzunca takdimle, şimdilik genelleyici bir yaklaşım benimseyerek, Mağrip Arapçası veya Mağrip Arapçaları başlığı altında toplayabileceğimiz farklı biçimler ortaya koymuş bulunuyoruz. Ancak Arapların batıya ve kuzeye yayılması diğer yandan başka lehçe türlerinin doğmasına da neden olmuştur, Mısır Arapçaları (Delta Arapçası, Kahire Arapçası, Orta ve Yukarı Mısır Arapçaları) ile Pers ve Bizans imparatorluklarına doğru ilerlemenin sonucu olarak ortaya çıkan Irak Arapçası, Kuzey Mezopotamya Arapçası ve Levant Arapçası (Suriye-Lübnan ya da Suriye-Lübnan-Filistin Arapçası). Genel olarak *Doğu* Arapçaları adı verilen bu diller de elbette kendi içinde farklılıklar gösterir. Her bölgede, kendi iç dinamikleri ile dış etkenlerden kaynaklı farklı bir gelişim göstermişlerdir. Mağrip şivelerinin Berberice bir alt katmana sahip olması gibi, Mısır Arapçasında Kıptice bir alt katman, Levant Arapçasında Fenike dilinde bir alt katman, Irak Arapçasında Aramice bir alt katman ve hemen her bölgede Akadca, Aramice, Yunanca, Kürtçe, Türkçe, İtalyanca eski ödünçlemeler ile Fransızca ve İngilizce daha yeni ödünçlemeler bulunmaktadır.

Arap lehçebilimi ayrıca Mezopotamya lehçelerini, Klasik Arapçada *qultu* ("dedim") biçiminin farklı söylenişine göre iki ayrı gruba ayırır: Kuzeyde *qeltu*, güneydeyse *gilit* denmektedir. Üstelik bu ayrım sadece coğrafi değildir: Haïm Blanc'ın bir çalışması, Bağdat'ta çoğunlukla Müslümanların *gilit*, Hristiyanların ve Yahudilerin ise *qeltu* Arapçası konuştuğunu göstermiştir.¹⁹

Her halükârda günümüzdeki durum ortaya çok daha farklı meseleler koyar: Mağrip ve Maşrik ülkelerinde ulusal Arapçalara doğru mu ilerlenmektedir (Tunusça, Cezayirce, Fasça, Mısırcı...), Fas'ta Berbericenin kabul edildiği gibi, günün birinde halkların gerçekten konuştuğu dillerin tanınması mümkün müdür veya medya kuruluşları günün birinde "Modern" ya da "Orta" Arapça yayın yapacak güce sahip olur mu ve bu Arapça bir gün egemen dil olur mu? Bu meseleler önemlidir; zira kimlik, milliyet, tedrisat başarısı, gelişme vb. konularına bağlıdır (ki hepsi "ulusal" bir çözüme katkıda bulunur) fakat aynı zamanda dini, siyasi, ideolojik sorunlarla, duruma göre

19. H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Harvard University Press, 1964.

“Arap ulusu” veya “Müslüman ulusu” olarak anlaşılabilecek *ümme*t fikriyle de ilişkilidir.

Başka bir deyişle, kutsal bir dil gibi değil, herhangi başka bir dil gibi, yani bilimsel bir gözle (ve ek olarak gereksiz olsa da laik bir yaklaşımla) değerlendirilirse Latincenin Romen dillerini “doğurması”yla veya daha yakın bir dönem örneğiyle İspanyolcanın ya da Portekizcenin Latin Amerika’da farklı şekillerde konuşulmasıyla aynı gelişimi gösterir mi? Bugün meseleye çok çeşitli ve çok sayıda faktör dahil olduğundan, bu konuda fikir beyan etmek elbette güçtür. Geniş bir alana yayılan her dil çeşitlenme, lehçeleşme eğilimi gösterir, ancak bu lehçelerin akıbeti onu farklı yönlere çekebilecek toplumdilbilimsel ve siyasal etkenlere bağlıdır. Arapça şüphesiz güçlü bir lehçeleşme yaşamıştır ancak bu lehçelerin neye dönüşeceğini öngörebilmemiz imkânsızdır. Örneğin Fenike dilinin yayılışı eski bir meseledir, konusu kapanmıştır, oysa Arapçanın yayılışı devam etmekte, geleceğe uzanmaktadır ve akıbetine ilişkin ancak tahminlerde bulunulabilir.

“ÇEVRE” ARAPÇALARI: KIBRIS VE MALTA

Önceden gördüğümüz üzere, Arapçanın yayılışı Akdeniz kıyılarında, gerek Mağrip’e gerekse Levant’a (günümüzde Suriye ve Lübnan) doğru esasen karayoluyla gerçekleşmiştir. Ancak bu dilin izdüşümü iki adaya, Kıbrıs ve Malta’ya ulaşmıştır ve böylece günümüzde Arap ülkesi olmayan ülkelerde Arapça biçimlerine rastlanmasına olanak vermiştir. Bu biçimlerden söz etmek için (sadece Maltaca ve Kıbrıs Arapçası için değil, aynı zamanda Anadolu, Orta Afrika ve Orta Asya Arapçaları için) “çevre” Arapçalar terimi kullanılır. Bu kavram ilginç olduğu kadar tartışmaya açıktır. Tartışmaya açıktır çünkü Arap lehçe ve şivelerinin tamamının merkezi Arapça diye, tam anlamıyla ne olduğuna karar verilemeyen tekil bir bütünlük oluşturduğunu ima eder (tabii çevre sözcüğüyle sadece coğrafi bir durum kastedilmiyorsa). İlginçtir çünkü bir dizi ortak unsur bünyesinde barındıran Arapça biçimlerini aynı grup altında toplamaktadır. Alexander Borg bunları tanımlamak için üç kriter önermiştir: Arap ülkelerine kıyasla coğrafi ve kültürel bir yalıtılmışlık; bu konuşma dillerinin ortaçağ profillerini temelden değiştirecek ve böylelikle dili, anadili Modern Arapça olan kişilerce anlaşılmaz kılacak bir tarih ve son olarak Arapçanın ikidillilik modelinin yerini sabit bir çiftdilliliğin (veya çokdilliliğin)

alması, yani yerel bir Arapçanın yanı sıra Arapça olmayan bir veya birkaç dil konuşulması.²⁰ Gördüğümüz üzere, Charles Ferguson'dan bu yana, *ikidillilik* konusunda bir dilin iki biçiminin aynı anda var olmasından söz edilir (burada standart Arapça ile Arapça bir "lehçe" sözkonusudur), kullanımları da işlevlerine göre değişiklik gösterir; "yüksek" dil yazı dilinde, siyasi söylemlerde, ibadetlerde vb.; alt dilse gündelik yaşamda, aile içi konuşmalarda, halk edebiyatında vb. kullanılır. Dolayısıyla "Arap olmayan" ikidillilik durumlarında, konuşulan dilin gelişimi Arapça olmayan başka bir dilden etkilenir. Bizi ilgilendiren kısma odaklanacak olursak, Akdenizli çevre "Arapça" dilleri, yüksek dili İtalyanca ve ardından da İngilizce olan Maltaca ile yüksek dili Yunanca olan Kıbrıs Arapçasıdır.

Karmaşık bir siyasi tarihi olan Kıbrıs'la başlayalım. Yunanlar adaya ilk kez MÖ 1200 civarında ayak basar. Ada daha sonra peş peşe Asur, Mısır, Pers istilasını yaşar; Büyük İskender döneminde yeniden Yunan işgali görür, onu Roma ve 395–647 arasında Bizans işgali izler, ardından 7. yüzyılda Araplar tarafından işgal edilir ve 10. yüzyıla kadar onların elinde kalır. 1191 yılında adayı Aslan Yürekli Richard ele geçirir ve derhal Kudüs Kralı Lüzinyanlı Guy'e satar. Bunu üç yüzyıl sürecek "Lüzinyan Hanedanı" takip eder. 12 ile 13. yüzyıl arasındaki dönemde, kuşkusuz aslen Kudüs'ten gelen ve Arapça konuşan Maruniler (kimileri gelişlerini 8. yüzyıl olarak yazar²¹ ancak bu iddia çok bir şey değiştirmeyecektir), Suriye ve Lübnan'ı terk ederek adaya yerleşir. 20. yüzyılda esasen adanın kuzeyindeki dört köyde yaşarlar (Kormatiki, Asomotos, Aghia Marina ve Karpasha²²) ancak Türk ordusunun adanın bu bölgesine çıkartma yapması ve ardından bölgeyi işgal etmesi sonucunda bu nüfusun büyük çoğunluğu güney kesimine, Lefkoşa, Larnaka ve Limasol'a geçmiştir. Günümüzde Kormatiki'de 100 civarında Maruni kaldığı tahmin edilmektedir. 5000 Kıbrıs Marunisi'nin sadece 1000'den azı hâlâ "dilimiz" anlamına gelen *sanna* (Arapça *li-sanna* sözcüğünden) veya Yunanca *arapika* (Arapçada *p* harfi bulunmaz) denen Arap lehçesinde konuşmaktadır.

20. A. Borg, "Some evolutionary parallels and divergences in Cypriot, Arabic and Maltese", *Mediterranean Language Review*, 8, 1994, s. 42–43.

21. G. Hourani, *A Reading in the History of the Maronites of Cyprus from the Eighth Century to the Beginning of British Rule*, (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.519.5939&rep=rep1&type=pdf>).

22. 1974 sonrası isimleriyle Koruçam, Özhan, 1974 öncesi ve sonrası isimleriyle Gürpınar, Karpasha köyleri. (ç.n.)

Ada üzerindeki sekiz yüzyıllık varlıkları boyunca yalnızca sözlü olarak kullanılmış dilleri, hem fonetik hem de sözdağarcığı açısından etkisinde kaldığı Kıbrıs Yunancasıyla sürekli temas halinde olmuştur.²³ Alexander Borg²⁴ bu sözdağarcığını sözlüğüne yazdığı uzun giriş yazısında betimler. Borg'a göre Kıbrıs Arapçasının özellikleri iki lehçe bölgesinin özellikleriyle benzeşmektedir: Büyük Suriye bölgesi ile Aramice bir alt katmanla sunduğu *qeltu*²⁵ grubu bölgesi. Sonuçta sözkonusu olan, Kıbrıs Yunancası üst katmanlı bir Levant Arapçasıdır. Öyle ki Borg, Kıbrıs Arapçasında mevcut Yunanca ödünçlemelerden söz ettiği sırada Bergsträsser'in Çağdaş İbraniceye dair söylediği "*eine europäische Sprache in durchsichtiger hebräischer Verkleidung*"²⁶ [İbranice kılığında bir Avrupa dili] tabirini araştırma konusuna uyarlayarak Kıbrıs Arapçasının "*Greek in transparent Arabic garb*" [Arapça kılığına girmiş Yunanca] olduğunu söyler.²⁷

Aramice alt katmana gelince, dil ile din arasındaki bağdan bağımsız olmayan bazı dil tezahürlerine neden olmuştur: Kıbrıs Arapçası konuşanlar dillerinin sıklıkla Aramicenin Galile lehçesinden, yani İsa'nın konuştuğu dilden geldiğini öne sürer.²⁸ Son olarak Kıbrıs, 2008 yılında Avrupa Bölgesel Diller ve Azınlık Dillerini Koruma Antlaşmasını imzalamış ve Kıbrıs Arapçası bir azınlık dili olarak tanınmıştır.

Doğu Akdeniz ile Batı Akdeniz arasında stratejik bir nokta olan Malta ise Fenikeliler, Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar, günümüzde Tunus'un olduğu bölgeden gelmiş Araplar (870 ve 1048), Normanlar, Sicilyalılar ve ardından Kudüs Aziz Yuhanna Şövalyeleri tarafından işgal edildikten sonra, önce kısa süreliğine Fransız (1798–1800), ardından da Britanya sömürgesi (1800–1964) olur. Malta'da, *Malti* (Maltaca) denen Sami dili konuşulur. Ulusal dil ve İngilizceyle birlikte ülkenin resmi dili olan Maltaca, dili konuşanlar tarafından, bilimsel nedenlerden ziyade ideolojik nedenlerle genelde Fenike kökenli sayılır,

23. Bu konuda bakınız A. Roth, "Le parler arabe maronite de Chypre: observations à propos d'un contact linguistique pluriséculaire", *International Journal of the Sociology of Language* içinde, 2004, 168, s. 55–76.

24. A. Borg, *Comparative Glossary of Cypriot Maronite (Arabic-English)*, Brill, Leiden, 2004.

25. Age, s. 24

26. G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen: Sprachproblem und grammatische Skizzen*, Münih, Max Hueber, 1928, s. 47.

27. A. Borg, age, s. 64–65.

28. Age, s. 50 vd.

ancak Kees Versteegh bu dili Mağrip lehçelerinden biri olarak sınıflandırır.²⁹ Joseph Brincat'ın daha sonra tekrar sözünü edeceğimiz eseri *Il-Malti, Elf sena ta storja*³⁰ da bu bakış açısını benimser. Başlık, "Maltaca, binyıllık tarih" anlamındadır, "tarih" sözcüğü İtalyancadan, kalan sözcüklerse Arapçadan gelir. Maltacanın sözdizimi Tunus Arapçasına çok yakındır, fonetiği ve sözdağarcığıyla Sicilyacadan, İtalyancadan³¹ ve biraz da Fransızcadan büyük ölçüde etkilenmiştir, daha yeni dönemdeki İngilizce etkisi ise özgün anlambilim yapılarına neden olabilmektedir. Örneğin İtalyanca kökenli sözcükler, aynı kökten İngilizce sözcüklerin etkisiyle değişim gösterebilir. Tek bir örneği ele alalım, *figura* (İtalyanca *figura* sözcüğünden "biçim", "görünüş") İngilizcedeki *figure* sözcüğünün etkisiyle "sayı" anlamı kazanmış. Sonuçta Malta dili, sözdağarcığı İtalyanca, Sicilyaca, Fransızca ve İngilizce ile baştan düzenlenmiş bir Mağrip lehçesidir.

Bununla birlikte, az önce bahsettiğimiz farklı medeniyetlerin egemenlikleri, Malta'da Pön dilinden, Yunancadan veya Latince den en azından alt katman olarak ya da yer adlarında bazı dil izleri bırakmış olmalıdır. Ne var ki durum öyle değildir; bu izlerin yokluğu uzunca bir süre gizemini korumuştur, ta ki Joseph Brincat³² Arap coğrafyacı Himyerî'nin bir eserinde bu duruma açıklama bulana kadar. Açıklamaya göre ada sakinleri Arap fethi sırasında, 870 yılında tahliye edilmiş, yaklaşık iki yüzyıl sonra adaya yeniden insan getirilmiştir. Brincat, bu iddiayı 2006 yılında şu şekilde dile getirir:

Himyerî, Malta'daki Arap dönemiyle ilgili çok önemli iki olayın en uzun ve en ayrıntılı anlatısında, 870 yılında adayı harabeye çeviren şiddetli bir saldırıdan ve görece terk edilmişliğin ardından 1048–1049 arasında, Müslümanlar (400 savaşçı ve aileleri) ve onların çok sayıda kölesinden oluşan karışık bir güruhun yeniden adaya getirilmesinden söz eder. Ayrıca kentin baştan inşa edildiğini ve daha da göz kamaştırıcı olduğunu söyler. Dilbilimsel açıdan bunlar çok önemli olaylardır.³³

29. K. Versteegh, "Les Dialectes arabes", *Dictionnaire des langues*, Paris, PUF, 2011, s. 336–346.

30. J. Brincat, *Il-Malti, Elf sena ta storja*, Malte, PIN, 2000.

31. A. Borg, 2004, s. XIX, 150 yıllık Britanya sömürgeleştirmesine rağmen, Malta'da standart İtalyancanın İkinci Dünya Savaşı'na dek kültür dili olduğunun altını çizer.

32. J. Brincat, *Malta 870–1054, Al-Himayari's Account*, Sait International, Malta, 1991.

33. J. Brincat, "Languages in Malta and the Maltese Language", *Education et Sociétés plurilingues*, No. 20, Haziran 2006, s. 8 (ç.n: yazarın çevirisinden alınmıştır).

Bu, Malta'nın dil açısından bir *tabula rasa*'ya dönmüş olduğu ve ikinci Arap fethiyle "yeniden inşa" edildiği anlamına gelir. Arap lehçebilimi uzmanı Martine Vanhove, bu buluşa dayanarak şöyle yazmaktadır:

Himyerî'nin anlatısı, dilbilgiciler arasında Malta dilinin Fenike, Pön dili ya da "Kenan" kökenine dair 19. yüzyıla kadar süren tahminlerine ve günümüzde halen, bu Katolik ülkede İslam diniyle bağlantılı olabilecek her şeye karşı büyük bir önyargıyla yaklaşan Malta halkının büyük bir kısmının iddialarına son noktayı koymuştur.³⁴

Bundan üç yıl sonra *Le Monde diplomatique*'te yayımlanan bir makalede düşüncelerini daha da açık ifade eder:³⁵

Malta takımadasında Fenikelilerin MÖ 800 civarında var olduğu saptanmıştır. Zaten Fenike dilini çözümlemeye olanak veren Yunanca ve Fenike dilinde, ikidilli belge de bu Akdeniz adalarında bulunmuştur. Hasılı bu dilin en azından iki yüzyıl sonra Yunanların gelişine kadar konuşulmuş olması muhtemeldir. Yunanların yerini MÖ 5. yüzyılda, MÖ 218'e kadar orada kalacak Kartacalılar alır, ta ki Roma gelip (MÖ 218'den 870'e kadar) hâkimiyet kurana dek. Tarihçiler, binyıllık hâkimiyete rağmen Malta'nın tamamen Romalılaşıp Romalılaşmadığı konusunda kararsızdır. (...) Emin oldukları tek şey, Sicilya Kontu I. Ruggero'nun 1090'da Malta'yı Hristiyanlık adına ele geçirdiğinde Maltalıların bir çeşit Arapça konuştuğudur. (...)

15. yüzyılda yaşamış Arap coğrafyacıardan Himyerî, Müslüman hâkimiyetinin son döneminde yaşamış başka bir Arap coğrafyacı olan Bekri'nin (1020–1094) kaybolan eserlerini inceleyerek, adaların Arap fethinin ardından tahliye edildiğini ve sonrasında adaya ancak 1048–1049'dan itibaren, tekrardan Sicilya'dan gelen Müslümanlar ile Hristiyan kölelerinin yerleştirdiğini belirtir. Bazı ada sakinlerinin muhtemel katliamlardan ya da sürgünlerden kurtulmuş olması da mümkündür. Eğer doğrulanırsa bu iddia, Müslümanların takımadada üzerinde sadece 42 yıl hüküm sürdüğü (1048–1090) anlamına gelir. Malta adalarının muhtemel tahliyesi, arkeoloji ve dil sırlarına açıklik getirebilir.

Sonuçta pek benzeri olmayan bu senaryo, M. Vanhove'un "dil kavşağı" adını verdiği bir dille sonuçlanmıştır; bu dil biçimiyle iki kültürün, iki dinin, iki dil ailesinin karşılaşmasına işaret eder; aynı

34. M. Vanhove, "La Langue maltaise: un carrefour linguistique", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 2004, No. 71, s. 167.

35. M. Vanhove, "A Malte, une langue inscrite dans l'histoire", *Le Monde diplomatique*, Ekim 2007.

zamanda coğrafi bir kavşakta, Akdeniz'in doğusu ile batısının, güneyi ile (Tunus) kuzeyinin (Sicilya) karşılaştığı noktada gelişmiştir.

Ancak Maltacanın tarihi, onu Kıbrıs Arapçasına yaklaştıran ilgi çekici başka bir özelliğe daha sahiptir. Gerçi ilk bakışta bu iki tarihin pek bir ortak özelliği yok gibidir, ne de olsa biri Kıbrıs'ta bir grup din mensubunun, Arapça konuşan Marunilerin göçüyle, diğeryse Malta'da bir işgalle başlar; dillerden biri Kıbrıs'ta son derece küçük bir topluluğun azınlık diliyken, Malta'da çoğunluğun dilidir.

Ancak Arapça çıkışlı bu iki dilin ortak yönü, İslam dininden kopuk ve özellikle standart Arapçanın kural baskısı olmadan, günümüzde Arap ülkelerinin tamamında süregelen ikidillilik durumundan uzak gelişebilmiş olmasıdır. Ayrıca Sami dili olmayan dillerin etkisiyle gelişmişlerdir: Biri Yunancanın, diğeryse İtalyancanın ve Sicilyacanın etkisiyle gelişmiş ve onlarla sürekli bir arada var olmuştur. Her iki durumda da bu diller birer örnek teşkil eder, diller tarihi üzerine düşünmemize olanak verir, lehçelerin akıbetine dair karşılaştırmalar yapmamızı mümkün kılar. Mağrip'te ve Maşrik'ta bir referans biçimiyle sürekli temas halinde kalınmış, dil maddeleşmiş, ideolojik nedenlerle idealleştirilmiş, diğer durumlardaysa bu bağ kurulmamıştır. Borg'a³⁶ göre çevre Arapçalar, Saussure'ün artsüremlilik ve eşsüremlilik ayrımı yapan ikiliğin doğruluğunu sorgulatır ve kendi deyimiyle "bütünsel bir yöntem yaklaşımını", yani dil olgularını kendi bütünlükleri içinde, betim ve tarih arasında bir kesinti olmaksızın inceleyen bir yaklaşımı gerekli kılar. Sözünü ettiğimiz Malta ve Kıbrıs örneklerinde açıkça çarpıcı olsa da sözkonusu yaklaşımın, aslında bütün dil durumlarına uygulanması gerektiğini ve toplumdilbilimin ilkelerinden birini oluşturduğunu yadsımak mümkün değildir.

İBER YARIMADASI'NDA ARAPÇA

Üçüncü bir senaryo daha vardır, o da Arapçanın İber Yarımadası'ndaki senaryosudur. Yarımada, gördüğümüz gibi, MÖ 3. yüzyıl civarında çeşitli dil bölgelerine ayrılmıştır; Akdeniz kıyıları boyunca İberce; güneyde, Aşağı Guadalquivir Vadisi'nde Turdetani, merkezde Kelt-İberce, kuzeyde Erken Baskça vb. konuşulur. Roma öncesinden bu alt katman, daha sonra Kastilyacaya dönüşecek dilin fonetiğinde ve sözdağarcığında bazı izler bırakmıştır: örneğin Portekizcede,

36. A. Borg, age, s. 25.

Baskçada, Katalancada, Gaskoncada, Langedokçada hafifçe değişik biçimlerde bulduğumuz *izquierda* ("sol") sözcüğü. 3. Bölüm'de gördüğümüz üzere, Kartaca işgalleri yer adlarında izler bırakmıştır ancak bu Romen dilinin oluşumunda esas iz bırakacak olan Arapçadır. Yarımada, 7. yüzyıldaki Arap fethinden uzun zaman önce Romalılaştırmıştır (bkz. 6. Bölüm), fetih aslen büyük ölçüde Araplaşmış Berberi birliklerin imzasını taşır: örneğin, 711'de Emevi Ordusu'nu yöneten, adını Cebelitarık'a verecek olan (Cebel Tarık "Tarık'ın dağı") Tarık bin Ziyad Berberi'dir.

İşgal, önce yarımadanın tamamında, daha sonraysa sadece güney bölümünde yedi yüzyıldan uzun (711-1492) sürecek ve dili derinden etkileyecektir. İspanyolcaya Arapçadan ödünçleme yoluyla binlerce kelime geçmiştir, bu sözcükleri köke yapışan *al* artikelinden kolayca tanımak mümkündür. İspanyolca bir sözlüğün A harfini açmak, durumun farkına varmak için yeterlidir: *Acebuche* (Arapça *a(l)*-*zebbuj* sözcüğünden "yabani zeytin"), *aceite* (Arapça *a(l)*-*ziyt* sözcüğünden "yağ"), *aduan* (Arapça *a(l)*-*diwan* sözcüğünden "güm-rük"), *abañil* (Arapça *al*-*banni* sözcüğünden "işçi"), *albaricoque* (Arapça *al*-*barqûq* sözcüğünden "kayısı"), *alcade* (Arapça *al*-*qâdi* sözcüğünden "belediye başkanı"), *alfombra* (Arapça *al*-*hûmra* sözcüğünden "halı"), *algodon* (Arapça *al*-*qutn* sözcüğünden "pamuk"), *almacen* (Arapça *al*-*mahzan* sözcüğünden "mağaza"), *alubia* (Arapça *al*-*lubia* sözcüğünden "fasulye"), *alquimia* (Arapça *al*-*kimiyâ* sözcüğünden "kimya"), *arroz* (Arapça *a(l)*-*ruzz* sözcüğünden "pirinç") vb. Bu örnek listesine³⁷ devam etmek can sıkıcı olur, ayrıca bazı sözcükler, sözcüğe yapışık başında bir *a* ile Fransızcaya da geçmiştir. Bu sözcüklere (Portekizcede de *oxala* şeklinde bulduğumuz) *ojalâ* (Arapça *inşâllah* sözünden), *fulano* (Arapça *fulân* sözünden "biri") ve bir dilbilgisi terimi olan *hasta* (Arapça *hatta* sözcüğünden "kadar") gibi bazı deyimler de eklenir.

Aynı şekilde, İspanya'da Arapça kökenli pek çok yer adı da vardır, bunlara nehir isimleri örnek gösterilebilir: *Guadalupe* (*oued al lub*, "kara taşlı nehir"), *Guadalquivir* (*oued al kebir*, "büyük nehir" ya da "büyük vadi"), *Guadarrama* (*oued a(r)*-*ramal*, "kumlu nehir"). Bu yer adları, zaman zaman daha eski bir ismin Arapça dönüşümüyle

37. Bu konuda bakınız J. Corominas, *Breve diccionario de la lengua castellana*, Madrid, Editorial Gredos, 1983.

oluşmuştur. Örneğin Romalıların *flumen anas*, yani “ördekli nehir” adını verdiği nehir, Arapça *oued anas* olarak adlandırılır ve sonunda günümüzde *Guadania*’ya dönüşür.

Ancak bu alanda en ilginç, Arapçada *al-andalus* olarak adlandırılan Endülüs’ün (*Andalucía*) ismidir. Sözcük pek çok tartışmaya konu olmuştur, zira *andalus* sözcüğünün Arapçada hiçbir anlamı yoktur. Bu konuda öne sürülen en son iddia en ikna edici olandır. Heinz Halm’ın³⁸ iddiasına göre, Vizigotlar fethedilen bölgeleri kura çekerek dağıtmaktadır ve İspanya’nın adını *landa-hlauts* “kura çekilmiş arazi” koyarlar, yani bu bölge parsellere ayrılmış, kurayla dağıtılan bir alandır. Halm, Arapların gelişinden sonra gerçekleşmiş bir fonetik değişiklik olduğunu öne sürer, *landa-hlauts* zamanla *landa-lauts*, ardından da *landa-luts* ve son olarak *landa-lus* olur, bu biçimi Araplar *al-andalus*’a çevirir ve sözcük İspanyolcada *Andalucía*’ya dönüşür.

Sonuçta İspanya’nın ve İspanyolcanın her köşesinde Arapçanın izlerini görmek mümkündür; bunlar, uzun süren bir işgalin, bir Romen dili ile bir Sami dilinin uzun süre birlikte yaşamasının neredeyse arkeolojik hatıraları gibidir.

Bütün bunlar bize, Arapçanın ya da daha doğrusu Arapların yayılışının Akdeniz’de farklı yansımaları olduğunu gösterir. Öncelikle kıyı boyunca Levant’ta ve Mağrip’te bir lehçeleşme yaşanmış, Arap-Müslüman ülkelerde yerel biçimler ortaya çıkmış, *fusha* adı verilen ve ideolojik bir yapı olduğunu gördüğümüz Klasik Arapça ile bu diller arasında ikidilli durumlar yaşanmıştır. Ardından, Arapçanın Kıbrıs’ta ve Malta’da, 3. Bölüm’de tanımladığımız haliyle iklime uyum sağlaması sözkonusudur. Son olarak da İspanyolcada derin izler bulmak mümkündür. Ancak bütün bunlar bize, bilim ve çeviri konusunda, 16. Bölüm’de göreceğimiz önemli ilişkiler sunacaktır.

38. “Al-Andalus und Gothica Sors”, *Welt des Orient* içinde, s. 66, 1989.

HAÇLI SEFERLERİ VE DİLLER

11 ile 13. yüzyıllar arasında binlerce Haçlı, dalgalar halinde Filistin'e yönelir ve bölgede aslen egemen üç dilin, Grekçe, Türkçe ve Arapçanın ilişkileriyle şekillenen sistemde ekodilbilim *sapması* olarak adlandırabileceğimiz bir duruma neden olur. Dar anlamıyla Haçlı Seferleri 1095'ten 1291'e dek, Papa II. Urbanus'un Hristiyan asillerini, Hristiyan hacıların Kudüs'e geçişine izin vermeyen Türklere karşı savaşımaya çağırdığı Clermont Konsili'nden Akra'nın Araplar tarafından alınışına dek sürer. Önce sadece karadan yapılan bu seyahatler daha sonra denizden ve karadan devam etmiştir; Avrupa'nın farklı bölgelerinden gelen binlerce insanın bizi ilgilendirme nedeni, Haçlıların kendi aralarında nece konuştuklarını ve Yakındoğudaki diller üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduklarını keşfetmektir.

Bu soruların birinci bölümüne yanıt aramak için nereden geldiklerine bakmak mümkündür. Amacı Kudüs'ü hacılara açmak olan ilk Haçlı Seferini ele alalım (1096–1099). Kudüs'ün 1099'da alınmasıyla ve Doğu Latin (veya Frenk) Haçlı devletlerinin kuruluşuyla sonuçlanacaktır: Edessa Kontluğu (Urfa, 1098), Antakya Prenslığı (Antakya, 1098), Kudüs Krallığı (1099) ve Trablus Kontluğu (1102). Seferlerin, ikisi

kuzeybatıdan ve Fransa'nın kuzeyinden, üçüncüsüye güneybatıdan toplam üç hareketten oluştuğunu, Konstantinopolis'te buluştuklarını ve kuşkusuz aralarında, katedilen ülkelerden gelen insanlar da olduğunu biliyoruz. Haçlı Seferlerinin başlıca önderleri Toulouse Kontu IV. Raymond'un, Normandiya Dükü II. Robert'in ve Godefroy de Bouillon'un yaşamöyküsüne bakacak olursak coğrafi kökenlerinin çok çeşitli olduğunu görebiliriz. Toulouse Kontu IV. Raymond (1042-1105), kısa süreliğine (1102-1105) Trablus Kontu I. Raymond olmadan önce edindiği unvanlar belirsizliğe yer bırakmaz: Saint-Gilles Kontu, Narbonne Dükü, Rouergue Kontu, Provans Markisi, Toulouse Kontu. Toulouse doğumlu Raymond, "kariyerini" Fransa'nın güneyinde, Oc Bölgesi'nde geçirirken 11. yüzyılda bu bölgede konuşulan Romen dilleriyle temas etmiştir. Robert Curthose olarak da bilinen Normandiyalı II. Robert (1051-1134) ise Maine Kontu, Normandiya Dükü, bir süre İngiltere tahtı adayı, I. William'ın (kendisi de Normandır) oğlu, lakabını kısa boyuna borçludur (*curthose* Anglo-Norman dilinde "kısa bot" demektir). Godefroy de Bouillon (1058-1100) ise ya Lorraine Bölgesi'nin (günümüzde Belçika'da bulunan) Baisy kentinde ya da Boulogne-sur-Mer'de dünyaya gelmiştir. Sonuçta, 6. Bölüm'de gördüğümüz gibi farklı dil biçimlerinin konuşulduğu bir dönemde üç farklı köken sözkonusudur. Bu da Haçlıların (kuzeybatı, kuzey, güneybatı) ve önderlerinin kökenini değerlendirdiğimizde, Haçlıların bir kısmının bir Oc dili, bir kısmının Anglo-Norman dili ya da Valonca konuştuğunu, nadir olmakla beraber bazılarının da Latince anlaştığını söylemek mümkündür.

Aynı inceleme yaklaşımıyla birbirini izleyen Haçlı Seferlerine bakalım. Paris'te doğan ve Paris'te ölen VII. Louis'nin önderliğindeki ikinci sefer (1147-1150) Metz kentinden yola çıkar, Tuna Vadisi'nden geçişleri sırasında Hauhenstaufen Hanedanı'ndan III. Konrad'ın Alman birlikleri de onlara katılır. Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192), tıpkı birincisi gibi, Konstantinopolis'e yönelen üç ana kola sahiptir. Bunlardan birincisinin başında Paris doğumlu II. Philippe, ikincisinde Akitanya'da yetişen Aslan Yürekli Richard, üçüncüsündeyse Friedrich Barbarossa (I. Friedrich) vardır. II. Philippe ancak bir Öl dili konuşabilir. Richard, İngiltere kralı olmasına rağmen hiç İngilizce bilmemektedir. Barbarossa ise bir çeşit Germen dili konuşuyor olsa gerektir. Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204) denizyoluyla yapılır ve Venedik'ten hareket eder. Champagne'lı ve Venedikli birlikler, İtalyan

I. Bonifacio del Monferrato tarafından yönetilir. Mısır'a varması hedeflenirken Venedikliler tarafından Konstantinopolis'e yönlendirilir. Beşinci Haçlı Seferi ise şüphe yok ki "Fransızların" az temsil edildiği bir seferdir (kuzey birlikleri Katharlara karşı bir Haçlı Seferi yapmakla meşguldür), esasen Avusturyalı ve Macaristanlı birliklerle düzenlenir. Çok kısa süren altıncı sefer, (1228–1229) İtalya doğumlu olan ve iddialara göre Latince, Yunanca, Sicilyaca, Normanca, Almanca ve Arapça bilen II. Friedrich önderliğinde yapılır. Son iki Haçlı Seferi (1248–1254 ve 1270) Fransa kralı IX. Louis önderliğinde yapılacaktır. Hasılı Haçlı Seferlerinde egemen olan genel olarak bir Romen dil, Oïl dilleri, Oc dilleri ve başta Venedikçe ve Cenevizce olmak üzere İtalyanca lehçeleridir. Keza bu konuda F. Brunot şöyle yazar:

Haçlı Seferlerinde yer alan halkların çeşitliliğine karşın, bu seferlerde Fransa Frenkleri baskın bir rol oynamıştır, öyle ki İtalyanların ülkede koloniler kurmasına ve Venedik donanmasının yarımada ile denizarsı ülkeler arasında kurduğu sürekli ilişkilere rağmen Haçlı yerleşimleri hayatta kalsa dilleri muhtemelen Latinlerin ortak dili olacaktı.¹

Brunot, Fransızcanın Haçlı krallıklarının resmi dili ve hukuk dili olduğunu, Kudüs ve Antioche yasalarının Fransızca yazıldığını söyleyerek devam eder. Ve her ne kadar Haçlıların konuştuğu dillerden zorunlu olarak daha kurallı, yazılı bir biçim sözkonusu olsa ve o dönemde "Fransızca" sözcüğünün anlamı biraz muğlak olsa da, Haçlı topluluğunda Romen dili egemenliği tartışmasız bir durumdur.

Şimdi bakış açılarını değiştirerek Arapların bu işgalcileri nasıl algıladığını anlamaya çalışalım. Arap vakanüvisleri, "Haçlı Seferlerinden" ya da "Haçlılardan" değil; *franji*, *faranji* veya *ifranji* biçimlerini kullanarak "Frenk istilasından" ve "Frenklerden" söz eder. Ve her ne kadar ortaçağda Fransadan söz etmek için "Frenk Krallığı" deyimi kullanılsa da bu isimlendirme hiçbir etnik ya da dil çağrışımına sahip değildir. Bu "Frenk Krallığı"nda Germen dilleri değil, 842 tarihli Strazburg Yemini'nin Romen versiyonunun gösterdiği üzere Latince biçimleri konuşulmaktadır, üstelik bu diller kuzeyde iki yüzyıldan uzun sürede gelişir, Oïl lehçeleri ortaya çıkar ve onlardan biri de Fransızca olur. Araplar o dönemde "Romalı" anlamında kullandıkları ve aslında Yunanlıları, yani Yakındoğudaki Hıristiyan Ortodoksları kastettikleri

1. F. Brunot, *Histoire de la langue française*, cilt I, Paris, 1905, s. 359–360.

rumlar ile “Frenkler” yani Avrupa’dan gelen Katolikler, yani Rumen dilleri konuşan “Frenk İmparatorluğu”ndan ve Venedik ile Cenova başta olmak üzere İtalya’nın kuzeyinden gelenler için kullandıkları *faranja* arasında dönemsel bir ayrım yapar, ancak bu iki bölgeden gelenleri birbirlerinden ayırmaz.

Haçlılar tabii ki lehçe farklarına rağmen kendi aralarında iletişim kurmak zorundadır; daha sonraki bölümde rakipleriyle, yani Yakındoğu Müslümanları Türkler veya Araplarla da nasıl iletişim kurduklarını göreceğiz. Peki hangi dilde anlaşılır? Joseph Michaud, *Histoire des croisades* [Haçlı Seferleri Tarihi] eserinde, Haçlıların yerel dilleri bilmediğini vurgular:

Haçlıların öncelikle Asya dillerine hâkim olmaması yazık olmuştur. Doğulularla ilişkilerinden daha büyük avantajlar elde etmeleri mümkün olabilirdi. Mağlupların cansız bedenleri arasında ilk defa gördükleri kitaplara dair papazları, *şeytani* harflerle yazılmış ve ancak şeytanın eseri olabilecek şeyler olduğunu söyler.²

Bununla birlikte, gerçekten de Kudüs doğumlu olan Surlu Vilyam’ın “yerel tarihçilerden hareketle Müslüman hanedanlarının tarihini yazdığı” ve “Üçüncü Haçlı Seferi vakayinamelerinin Selahaddin’le doğuluların dilinde konuşan Saydalı Reginald diye birinden bahsettiği” doğrudur.³ Ferdinand Brunot da çok benzer bir şey söyler: 1192’de Tebninli Onfroy, İngiltereli Richard ile I. Adil’in Yafa’da yaptıkları görüşmelerde “doğulucayı Romen diline çevirir”; benzer şekilde İbelinli Balian, Mısır’daki esareti sırasında IX. Louis’nin tercümanlığını üstlenir. Ona göre var olan dillerle ilişkiler Frenklerin yararına değildir:

Dil konusunda, benzer durumlarda sürekli yaşanan şey gerçekleşir; egemenliğini diğerine dayatan daha medeni taraf olur. Daha medeni taraf da su götürmez şekilde doğulular, özellikle de Araplar ve Yunanlardı. Araplar, Türkler ve Persler arasında, resmi tercümanlar dışında Frenklerin dilini öğrenme zahmetine giren kişi sayısı epey az gibidir. Aksine, Haçlılar, neredeyse Filistin’e gelir gelmez yerel dilleri öğrenmeye girişmiştir.⁴

Brunot’ya göre, Haçlıların Müslümanlarla temasları, Arap felsefesinin, matematiğinin, kimyasının, astronomisinin keşfi ve Avrupa’ya

2. J. Michaud, *Histoire des croisades*, 4. baskı, Paris, 1829, sayı VI, s. 374.

3. Age, s. 374–375.

4. *Histoire de la langue française*, 1. cilt, s. 361.

ithaliyle sonuçlanır; buna karşılık Arap dili, Frenk dillerinden ancak özellikle asalet unvanları olan birkaç sözcük alır. Brunot, bu kapsamda *inbirur* (emperor “imparator”), *brinz* (prince “prens”), *kund* (comte “kont”), *biskond* (vicomte “vikont”) sözcüklerini sıralar... Ve kimilerinin hayal edeceğinin aksi yönünde bir sonuca varır:

Arap bir yazarın deyimiyle “Fransız taşkını” hiçbir şeyi sular altında bırakmaz, kendisi suya karışır ve Frenklerden geriye kalanlar Arapça öğrenir. Rahip Jacques Vitry, 13. yüzyılın başında Trablus’ta, din daşlarıyla artık Romen dilleri konuşmamaktadır, ülkede doğu dili konuşulduğundan, günah çıkarmaları tercüman aracılığıyla dinlemeye mecbur olur.⁵

LEVANT BÖLGESİNDE FRANSIZCA

Görünen o ki Akdeniz’in bu kısmında Haçlıların dil üzerinde çok zayıf bir etkisi olmuştur, buna karşılık bölgede kalanlar sonunda hem Arapça öğrenmiş hem de kendi dillerinin değişip uyum sağladığına şahit olmuştur. Cyril Aslanov’un *Le français au Levant, jadis et naguère*⁶ [Vaktiyle ve Geçenlerde Levant’ta Fransızca] adlı eseri bu konuda kıymetli veriler içerir. Aslanov, “Haçlıların Fransızca konuşmasının kalıntıları” olarak adlandırdığı şeyi betimlerken öncelikle döneme ait metinlerin çoğunun Latince olduğunu ancak Fransızca izlerine de rastlandığını belirtir ve Fransızcadan “Haçlı toplumu içinde egemen sınıfın dili”⁷ diye söz eder. Bu Fransızca metinlerde, Kudüs Krallığı’ndan ve daha geniş kapsamda Suriye kıyılarından ve Kıbrıs’tan söz etmek için, Sicilya’dan başlayarak ötesi, batı, yani şematik olarak Avrupa için kullanılan *outré-mer* “denizaşırı” deyiminin zıddı *desa mer* “denizin altı/berisi” deyimini kullanılır. *Desa mer* ile *outré-mer* arasındaki zıtlık ve referans sisteminin bu şekilde ters dönmesi, Aslanov’a göre, “Haçlı devletlerindeki Frenklerin kendilerini geçici olarak doğuda yaşayan kişiler” gibi görmediğinin; kendilerini, Avrupa’nın oluşturduğu bir merkeze nazaran çeperde hissetmekten ziyade, o anki konumlarına kıyasla atalarının topraklarının uzak, denizaşırı diyarlar gibi gözüktüğü bir referans noktası olarak gördüklerinin kanıtıdır.”⁸

5. Age, s. 364.

6. C. Aslanov, *Le français au Levant, jadis et naguère*, Paris, Champion, 2006.

7. Age, s. 33.

8. Age, s. 35.

Söylediğimiz gibi, Haçlılar arasında Romen dillerinin egemenliği tartışma götürmez ancak aynı zamanda, kuzeyden gelen toplulukların çeşitli hareketlerinin çıkış noktasına göre Normancadan Oc dillerine uzanan bir çeşitliliğe sahiptir. Aslanov, bu konuşma biçimlerinde hem yerel Arapçadan hem de “İtalyan deniz cumhuriyetlerinde denizcilerin ve tüccarların kullandığı İtalo-Romen ağızlarından”⁹ izler bulur. Edebi ve edebi olmayan bir dizi metin ile Fransızca-Arapça bir sözlüğe dayanarak Kudüs Krallığı’nda konuşulan Fransızca’yı, “Oöl konuşulan bölgenin kuzeydoğusundaki konuşma biçimlerinden Picard Dili, Valonca, Lorrain dili arasında bir orta yol”¹⁰ oluşturan Levanten bir geçer dil olarak betimler ve bölümün başında yaptığımız üzere, bu dil özelliklerini Haçlıların coğrafi kökenleriyle ilişkilendirir. Ancak bu geçer dil ya da yerel Fransızca, aynı zamanda bir yandan Arapçadan diğeryandan İtalo-Romen dillerinden etkilenmiştir: “Oöl bölgesinin çeşitli lehçelerinin uyuşması sonucunda ortaya çıkan sentez, Levant bölgesinde kullanımda olan diğerkonuşma biçimlerine temas etmiştir: Bu diller arasında sadece Arapça değil; Provensal, Languedoc, Katalonya veya İtalya’dan gelen Haçlıların konuştuğu diller de vardır.”¹¹

Hasılı Levant Fransızcası çoğunlukla Haçlıların geldiği bölgelerde konuşulan Oöl dilleri arasında ortalama bir biçim değildir yalnızca, bir şekilde Doğululaşmıştır da. Sözlükbilimsel birkaç örnek olarak elbette Arapça *chubbâk* “pencere” sözcüğünden devşirilmiş *lac-hubbec* ya da *chubbec* “çatı penceresi/lumboz” ya da *karak* “müstahkem mevki” sözcüğünden devşirilmiş “*Krak des chevaliers*” veya “*Crac de Montréal*” sözlerinde görülen *crac* verilebilir. İtalya lehçelerinden gelmiş biçimlere ilişkin olarak İspanya için *Spagna*, mahmuz sözcüğü için *speron* kullanılması örneği vb. verilebilir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki Oöl dili o dönemde İtalya ve Sicilya saraylarında kültür dili işlevine sahiptir, dolayısıyla bu temaslar veya ödünçlemeler İtalo-Romen konuşma biçimlerinin ve Fransızcanın salt Levant bölgesinde bir arada bulunmasının meyvesi sayılamaz.

Genel hatlarıyla özetlediğim bütün bu unsurlar, Aslanov’a Levant Fransızcasının “zamanından önce var olmuş bir Francitan dili” olup olmayacağını sorgulatır; *Francitan* tabiri günümüzde Marsilya’dan

9. Age, s. 38.

10. Age, s. 75.

11. Age, s. 77.

Bordeaux'ya Güney Fransa'da konuşulan Fransızcanın Oc dillerinden etkilenmiş biçimi için kullanılır. Kesin olan, bu noktada bir çeşit ayna oyunuyla karşı karşıya kalmamızdır. Yukarıda, Arapların Haçlıları birbirinden ayrılmayan, belirsiz bir bütün olarak *faranja* "Frenkler" olarak algıladığından söz etmiştik. Bir sonraki bölümdeyse, aralarında fark algılamadıkları konuşma biçimlerinin tamamından *lisan al faranj* "Frenk dili" olarak söz ettiklerini göreceğiz. Bununla birlikte Haçlıların da dil açısından, algılandıkları gibi davranma eğiliminde oldukları izlenimine kapılırız. Ancak bu diyalektik ilişki dahilinde hangisinin tetikleyici öge olduğunu söylemek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, Araplar Frenkleri dil konusunda bir bütün olarak görmekte haklı mıdır, yoksa Haçlılar, Arapları haklı çıkarma niyetleri olmaksızın, kendilerini zamanla birleşmiş tek bir dil biçimiyle ifade etmeye mi başlamıştır? Ancak, Hospitalier Şövalyeleri örneğinde göreceğimiz üzere Haçlılar, dillerinden bazıları arasında kusursuz bir şekilde ayırım yapabilmektedir.

ŞÖVALYELER VE DİLLER

Aslında Haçlı Seferleri bir dizi dini-askeri tarikatın doğumuna yol açmıştır (Tapınak Şövalyeleri, Töton Şövalyeleri, Akkalı Aziz Thomas Tarikatı, Hospitalier Şövalyeleri...). Hospitalier Şövalyeleri, farklı badiyeler atlattıktan sonra Malta Şövalyeleri'ne dönüşür ve ilerleyen kısımlarda göreceğimiz üzere özel bir öneme sahip olur.

Kudüs'te, 1048 yılında kurulan Aziz Yuhanna Şövalyeleri, sonuçta her şeyden önce bir hasta bakımı (*hospitalier*) tarikatıdır (üyeleri, 11. yüzyılda kutsal şehir Kudüs'te hacıları kabul ve tedavi eden bir kilise ve bir hastane inşa eder). Tarikat, Tapınak Şövalyeleri gibi, hızla bir askeri tarikata da dönüşür. Akkalı Aziz Yuhanna'nın 1291'deki dönüşünün ardından tarikat Kıbrıs'a çekilerek Limasol kentinde yeni bir hastane inşa eder. Bu arada hastane tarikatı aynı zamanda Müslümanların saldırılarına karşı Hristiyan hacıların koruyucusu durumuna gelir ve kısa süre içinde önemli bir donanmaya sahip olur. 1310 yılında Rodos'a yerleşirler ve Kanuni Sultan Süleyman adayı 1523'te alana dek orada kalırlar, ardından da 1530'da Şarılken'in kendilerine bıraktığı Malta'ya yerleşirler. 1798'de Napolyon tarafından yerlerinden edilinceye dek orada kalırlar. Bu savruluşlar, günümüzde *Aziz Yuhanna Kudüs*, *Rodos* ve *Malta Egemen Askeriye ve Hasta Bakımı Tarikatı* resmi adını taşıyan kurumun tarih boyunca

farklı isimlere sahip oluşunu açıklar: *Aziz Yuhanna Hasta Bakımı Tarikatı, Hasta Bakımı Şövalyeleri, Aziz Yuhanna Şövalyeleri, Rodos Şövalyeleri* ve son olarak da *Malta Şövalyeleri*.

Ancak burada ilgileneceğimiz konu, tarikatın 1319 yılında, 14. yüzyılın başında, özgün bir yapı kazanmış olmasıdır. Bu tarihten itibaren şövalyeler artık coğrafi ya da ulusal kökenleri uyarınca değil, dil kökenleri uyarınca gruplanır: “Dillere” göre düzenlenirler. Yani günümüzde sanılabileceği gibi “uluslarına” ya da “halklarına” göre değil, dil bölgelerine göre ayrılırlar. Böylece yedi “dil” saptanır (Provans dili, Auvergne dili, Fransa dili, İtalya dili, Aragon dili, İngiltere dili, Almanya dili) ve 1462’de bu dillere “Kastilya dili” eklenir.

Histoire de l'ordre de Malte [Malta Tarikatı’nın Tarihi] eserinin yazarı Bertrand Galimard Flavigny’ye göre, bu “hepsi Latince bilmeyen, farklı uluslara mensup şövalyelerin yol açabileceği anlaşmazlıkları engellemenin bir yoludur.”¹² Hiyerarşik olarak, belki de tarikatın kurucusu Gérard, Provans kökenli olduğundan (bazı kaynaklara göre Martigues’lidir) birinci sırayı Provans dili işgal eder, onu Auvergne ve Fransa dilleri izler. Bertrand Galimard Flavigny, Fransızların kendi aralarında birbirlerini anlamadığını, “kuzeylilerin Oïl, güneybatıların Oc ve son olarak güneylilerin Provans dili”¹³ konuştuğuna dikkat çeker. Ardından İtalya dili, 1462’de iki alt bölüme ayrılan Aragon dili (Katalonya ve Navarre dilleri) ve Kastilya dili (Portekiz dili de buna dahildir), İngiltere dili ve Almanya dili gelir.

Hasılı bu “diller” hiyerarşileri, armaları, kuralları, toplantı yerleri, küçük dini toplulukları, kendi yetki alanları ve yöneticileriyle idari birer bölüm oluşturur. Örneğin, bu “dillerden” her biri, Rodos’ta ve sonra da Malta’da, şövalyelerin yemeklerini birlikte yediği birer “han”a sahiptir. Günümüzde halen bu düzenin elle tutulur izlerini görmek mümkündür: Örneğin Rodos’un tarihi kent merkezinde bulunan “Şövalyeler Sokağı”nda “İspanya dili”, “Provans dili”, “Fransa dili” hanları birbirini izler. Malta’daysa 16. yüzyılın sonunda şövalyelerce inşa edilmiş Saint-Jean de La Valette’te her biri bu “dillerden” birinin ismini taşıyan sekiz şapel bulunur.

Bu örgütlenme biçimi bize, Latincenin Akdeniz’de elbette bir geçer dil olduğunu ancak bunun belirli bir toplumsal düzeyle sınırlı

12. B. Galimard Flavigny, *Histoire de l'ordre de Malte*, Paris, Perrin, 2006, yeniden basım 2020, s. 55.

13. Age, s. 56.

kaldığını ve bu işleve ancak... dili konuşabilenler için sahip olduğunu, dili konuşabilenlerin de mutlaka sayıca çoğunluk olmadıklarını gösterir. Böylece 12. yüzyılın başında, tarikatın “yasası” Papa III. Eugenius tarafından onaylanır ve “öncelikle Latince yazılır, ardından da ortaçağ Fransızcasına tercüme edilir.”¹⁴

Daha sonra, 1357 yılında tarikatın tüzüğü yine Latince kaleme alındığında Büyük Üstat Roger des Pins onu Fransızcaya çevirtir:

Yasa ve onu izleyen tüzük maddeleri, yani yasanın yorumları, öncelikle Latince yazılmıştır; ancak 12. yüzyılın sonunda, kaleminden çok kılıç sallamaya alışık şövalyelerin bu dile hâkimiyeti öyle nadirdir ki Büyük Üstat Fernando Afonso de Portugal (1201 civarında) imtiyazların ve tüzüğün halk diline çevrilmesini emreder; bu kullanım daha sonra da devam eder ve yapılan birkaç Latinceye dönüş girişiminden aynı nedenlerle hızla vazgeçilir.¹⁵

Ve yazar, aynı makalede bir dipnot vererek 1489’da yeni tüzüklerin Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca versiyonlarına atıfta bulunur.

Az önce bahsettiğimiz bir “Levant Fransızcası”nın varlığı ile şövalyelerin bu “dillere” bölünmüşlüğü arasında bir çelişki görmek yanlış olur. Birincisinde, Levant’ın “Hristiyan krallıkları”nda bir asır ya da daha uzun süre konaklayanlara has hem geçer hem de yerel bir biçimin toplumsal alışkanlıklar içinde *in vivo* bir şekilde üretilmesi sözkonusudur, biraz daha zaman geçse özgül bir Romen dili oluşturabilecektir. İkinci durumdaysa, Haçlı Seferlerinden çok sonra, Levant’ta yaşamayan ancak Avrupa’dan gelerek düzenli olarak tarikata katılan şövalye örgütlenmesi sözkonusudur. Ancak “dillere” ilişkin bu düzenleme bize, Kıbrıs’tan ya da Rodos’tan bu yana sahip olunan “Avrupa dilleri” ve Akdeniz sözkonusu olduğunda günümüzde İtalya, İspanya ve Fransa’nın var olduğu topraklara bakış açısı hakkında bilgi verir.

Bu düzenlemeyi biri “dilbilimsel”, diğeryse ideolojik iki bakış açısıyla incelememiz gerekir. Öncelikle “dillerin” listesi, o dönemde Avrupa dillerinin durumunu ortaya koyar, ancak bunu hem yaşadığı hem de algılandığı şekliyle ya da “gerçek” ve “hayali” şekliyle yapar. Bu da günümüzde üçe bölünmüş bir Fransa’ya (Provans, Auvergne, Fransa) tekabül eder, her ne kadar 6. Bölüm’de Provans ve Provensal

14. B. Galimard Flavigny, age, s. 25.

15. J. Delaville Le Roulx, “Les Statuts de l’ordre de l’Hôpital Saint-Jean de Jérusalem”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, 1887, sayı XLVIII, s. 344.

terimlerinin muğlaklığı üzerinde durmuş, bu üç dilin coğrafi dağılımının pek açık olmadığını belirtmiş olsak da günümüzde birden fazla Oc dili olduğunu savunanların elini biraz güçlendirir. Günümüzde İber Yarımadası'na denk gelen kısım (İspanya dili), öncelikle dilsel tek bir bütündür, daha sonra günümüz İspanyası'nın ve Portekiz'in bir kısmını kapsayan "Kastilya dili" ile "Aragon dili" (Katalonya ve Navarre) arasında bölünür; bu durum, "*Reconquista*" sırasında yarımada dilin ve siyasetin evrilme biçimini yansıtır (bkz. 6. Bölüm). Sonuçta bütün bunlar bize dönemin dilsel iletişim sistemlerine dair sahip olunan bilgi ya da algı konusunda bir fikir verir, gerçi bazı şeyler yine de görece muğlaktır: Örneğin Slav şövalyeler "Alman diline" tabidir. Bu "diller" ve atfedildikleri bölgeler ne ince işlenmiş bir coğrafi dilbilgisine ne de siyasi veya ulusal gerçeklere dayanır. Ancak göreceğimiz üzere, durum değişecek ve Malta Tarikatı 19. yüzyılda ulusal temeller üzerinde yeniden düzenlenecektir.

Bundan söz etmeden evvel öncelikle Malta Şövalyeleri'nin macerasının sonuna, Napolyon Fransası onları yerinden etmeden hemen önceki, 1530–1798 arasındaki, Akdeniz'in bir bölümündeki dil durumunun gelişimine dair büyük önem taşıyan döneme bakalım. Bir adadan diğerine dolaştıkları sırada, 13. yüzyılın sonunda Kıbrıs'ta, ardından 14. yüzyılın başında Rodos'ta ve son olarak 16. yüzyılda Maltada şövalyeler farklı dil çevreleriyle karşılaşmıştır. Kıbrıs'ta ve Rodos'ta Yunan dili hâkimdir; Maltada, 7. Bölüm'de sözünü ettiğimiz gibi halk bir Sami dili olan Maltaca konuşurken iktidar kendini Sicilyaca ve Fransızca ifade etmektedir.

Noël Caruna-Dingli'ye ve Anthony Anquilina'ya göre, şövalyelerin Malta döneminin sonunda, 1875'te adaya uğrayan gemilerin %62'si, 1880'deyse %65'i Fransız gemileridir; yazarlar ayrıca şunu ekler: "Bu bağlamda çokdillilik önemli bir role sahip sayılırdı. Dolayısıyla, Fransız patronları karaya ayak bastıklarında (*Barrière de la Quarantaine*'de) Fransız konsülü önünde beyanatlarını Provensal dilinde yapardı. Konsül, sözleri kâğıda Fransızca aktarırken yerel idareden bir memur da İtalyanca versiyonunu kaleme alırdı."¹⁶

16. N. Caruna-Dingli ve A. Aquilina, "La langue française à l'époque des chevaliers et pendant la domination napoléonienne: les années 1780–1800", *Colloque de la Société Internationale pour l'Histoire du Français Langue Étrangère et Seconde (SIHFLES)* içinde, Utrecht Üniversitesi, 9–10–11 Aralık 1999, Sweelinckzaal, Drift 21, Utrecht, Hollanda, s. 54.

Bu bize hem adanın kültür dilinin İtalyanca olduğunu hem de Provensal dilin canlı olduğunu gösterir. Ancak, her ne kadar Provensal halk arasında kullanılsa da idari düzeyde egemen dil Fransızcadır:

Tarikatın üç Fransız *dilindeki tartışma* tutanakları (Fransa, Auvergne ve Provans) bütünüyle Fransızca kaleme alınıyordu. Bu *dille-
rin* aynı zamanda Fransızca bilen kâtipleri vardı (...) Büyük üsta-
dın dahi Fransızca bilen bir kâtibi vardı. Daha doğrusu, *Kusursuz
Majesteleri'nin* üç kâtibi vardı: Biri Fransızca ve Latince yazışmalar,
diğer ikisiyse İtalyanca ve İspanyolca yazışmalar içindi.¹⁷

Buna ek olarak “Fransız” döneminde (1798–1800), Bonaparte resmi belgeleri sistematik olarak Fransızca ve İtalyanca yayımlatmıştır ve “genel olarak o dönemin resmi yazışmalarında Fransızca veya İtalyanca kullanımı, hedeflenen şeye, kuruluşlara, gönderene ve ilgili alıcılara göre değişiklik göstermektedir.”¹⁸ Tarikatın dil konusundaki iç işleyişi, betimlediğimiz üzere, 14. yüzyılda sabitlenmiştir ve şövalyelerin Malta Adası’nı kaybedip dağıldığı 1798’e kadar hemen hemen aynı kalır. Ardından büyük üstat Roma’ya yerleşir (1834) ve ulusal dernekler kurulur: Alman (1859), İngiliz (1875), İtalyan (1877) vb. Bu uzun dönem boyunca, Avrupâda dillerin durumu ve siyasi sınırlar sağlamlaşır ve sözkonusu kronoloji dil temelli düzenlemeden ülke ya da ulus temelli düzenlemelere geçildiğine veya başka bir deyişle, dil aracılığıyla karşılıklı anlaşmaya dayanan bir düzenden ulusal aidiyete dayanan bir düzene geçişe işaret eder.

Bu bölümün başında, Haçlı Seferlerinin Doğu Akdeniz’de ne gibi dilsel etkileri olabileceğini, Levant dilleri üzerinde ne gibi etkilere sahip olduklarını sormuştuk. Sonuçta bu etkinin hemen hemen sıfır olduğunu veya Türkçenin ve Arapçanın Haçlı dillerinin izini çok az taşıdığını görmüş olduk. Buna karşılık Haçlı dilleri, Öl, Oc, veya İtalo-Romen dilleri değişikliğe uğrayarak bir geçer dil biçimi sayılabilecek Levant Fransızcasını oluşturmuşlardır; bu dilin izlerine günümüzde Suriye’de, Lübnan’da, Mısır’da veya İsrail’de rastlamak hâlâ mümkündür. Zira Cyril Aslanov’un tabiriyle, “zamanından önce var olmuş Francitan dili” bu kitabın üçüncü kısmında göreceğimiz üzere Levant bölgesindeki Fransız mandası döneminde kıs-
men canlandırılmıştır. Buna paralel olarak, Malta şövalyelerinin

17. Age, s. 58.

18. Age, s. 62.

“dillere” göre örgütlenmesi bizlere dini-askeri bu tarikatın ulusal dil durumlarına dair nasıl küçük bir evren modeli oluşturduğunu gösterdi. Haçlı Seferlerinin başlangıcında, 11. yüzyılda, ne İspanya, ne İtalya ne de Fransa dil birliğine sahiptir, Haçlıların dil kökenlerinin çeşitliliği de bize bunu gösterir: Her ne kadar bazıları diğerlerinden daha prestijli olsa da pek çok lehçe biçimi vardır. Bundan üç asır sonra, 14. yüzyılda, tarikat dil ayrımına geçtiğinde durumlar hemen hemen istikrar kazanmış sayılır; dillerin isimlerine bakılacak olursa, her ne kadar bu algı yaklaşık ve hatta yer yer hatalı olsa da üç ülke sırasıyla tekdilli (İtalya), üç dilli (Fransa) ve daha fazla dilli (İber Yarımadası) olarak algılanmaktadır. Son olarak tarikat Malta’ya sürüldükten sonra 19. yüzyılın ortasında yeniden örgütlenir ve bu kez örgütlenme ulus temellidir. Sekiz asırlık süreç sonunda Batı Akdeniz’e kıyısı olan başlıca ülkelerde dilsel durum sabitlenmiş ve birkaç istisnasıyla resmi bir tekdillilik eğilimi gözlenmiştir.

9. BÖLÜM

LİNGUA FRANCA¹ GEÇER DİLİ

Umberto Eco, *Gülün Adı* romanında Salvatore adlı bir karakter çizer, bu karakter tuhaf bir “jargonla” konuşur; aşağıda çevirisini veriyorum:

Penitenziagite! Ruhunu kemirmek için venturus canavarı kolla! Ölüm super nos! Dua et. Ermiş papa gelip bizi todas günahların kötülüğünden korusun! Ah ah, Domini Nostri Iesu Christi büyüsü hoşunuza gidiyor! Et anco jois m'es dols et plazer m'es dolores... Şeytan'dan cave Semper üstüme atılmak için bir köşede pusu kurmuş. Ama Salvatore non est insipien! Bonum monasterium. Burada yiyip için dua edilir dominum nostrum. Gerisi incir çekirdeği doldurmaz. Amin. Değil mi?²

William de Baskerville'i izleyen ve maceralarını anlatan keşiş adayı Adso şöyle der:

(...) çünkü ne tür bir dil konuştuğunu o zaman da hiç anlamamıştım, şimdi de bilmiyorum. (...) Daha sonra, serüvenlerle dolu yaşamı ve hiçbirinde kök salmaksızın yaşadığı çeşitli yerlere ilişkin bilgi edinince, Salvatore'nin tüm dilleri konuştuğunu ama hiçbir dili bilmediğini

1. Zaman zaman doğrudan geçer dil anlamında da kullanılan *lingua franca*, ortaçağda Romen dillerinin karışımıyla oluşmuş bir ortak iletişim dilidir. (ç.n.)
2. Umberto Eco, *Gülün Adı*, Can Yayınları, çev. Şadan Karadeniz, s. 67.

anladım. Ya da işittiği dillerin parçacıklarından yararlanarak, başlı başına bir dil icat etmişti kendine (...).³

Sözkonusu olan tabii ki edebiyattır. Ancak Umberto Eco'nun Salvatore'nin konuşma biçimini yaratırken “bütün dillere” değil, Latince de dahil olmak üzere Romen dillerine başvurmuş olduğunu hatırla tutalım. Üstelik bu dil “parçaları” lingua franca'yı çağrıştırıyor, ondan tek bir farkı olsa da bu önemli bir farktır: Salvatore bu konuşma biçimini kullanan tekkîşi, yani sözkonusu dil geçer dilden ziyade şizofrenik bir dil olarak karşımıza çıkar; bu noktada annesinin onunla konuşurken kullandığı İngilizceyi yıkmak, dönüştürmek, geçersiz kılmak veya değiştirmek için (bu tabirlerin tamamı Wolfson'a aittir) göstereni Fransızca, İbranice, Rusça, Almanca vb. farklı dillerden ödünçleme olan ve salt kendisinin anladığı bir dil yaratan Louis Wolfson'u anımsarız.⁴

Bu noktada, lingua franca'nın bu kapalılığının tam zıddındayızdır. Bu konuşma biçimi daha önce herkesin kulağına çalınmıştır, örneğin bu biçim Molière'in *Kibarlık Budalası*'nda (1670: *Si ti sabir ti respondir, se non sabir tazir...*) veya Goldoni'nin *İzmir İmprezaryosu*'nda (1759: *Andar diavolo! Sesser presso di me! Non mi romper tesra...*) “turqueries”⁵ olarak karşımıza çıkar. Hasılı Avrupalıların hayalinde Türkler Araptır ve kullandıkları geçer dil de *lingua franca*'dır. Jean-Jacques Rousseau, *İtiraflar*'ın birinci cildinde (1782), İsviçre'de, Kudüs'ten Avrupa'ya “Kutsal Kabrin onarımı” için para toplamaya gelmiş manastır başrahibiyle karşılaşmasını anlatır. Başrahip, sadece “neredeyse anlaşılmaz bir dil” konuşmaktadır, ancak konuştuğu “diğer her şeyden çok İtalyancayı andırır.” Rousseau'ysa İtalyanca konuşur ve rahip onu anlar; başrahip kendini tanıtır, Almanya'da çok zorlandığından bahseder, “bir kelime Almanca, Latince, Fransızca bilmediği ve işi Rumca, Türkçe ve bir de Şark'ta konuşulan Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca harmanı bir Frenkçeye kaldığı için inanılmaz zorluklarla karşılaşmıştır.”⁶ Bu tanıklığa bakılırsa “Frenkçe” (veya lingua franca) ile İtalyanca karşılıklı konuşulduğunda iki tarafında da diğerini anlaması mümkündür. Ancak 18. yüzyıldayızdır ve lingua franca

3. Age, s. 67.

4. L. Wolfson, *Le Schizo et les Langues*, Paris, Gallimard, 1970.

5. Batı Avrupalıların, özellikle de Fransızların 16.–18. yüzyıllar arasında Doğu sanatına ve kültürüne öykünerek benzer eserler ortaya koyma modası. (ç.n.)

6. Jean-Jacques Rousseau, *İtiraflar I*, MEB Yayınları, 1991, çev. Reşat N. Güntekin, s. 215.

en azından 15. yüzyıldan 19. yüzyıla dek kullanılmıştır, bu süre zarfında makul bir gelişim göstermiş olması beklenir. Hugo Schuchardt ise şöyle bir tanım yapar: “Lingua franca, ortaçağda önce Latinler ve Araplar, ardından da Türkler arasında gelişmiş, Romen sözcüğü ile oluşmuş bir iletişim dilidir (aus romanischen Wortstoff gebildete Vermittlungssprache).”⁷

Sonuçta Schuchardt’a göre, bir yanda Haçlıların kendi aralarında iletişimi, diğeryandaysa Haçlılar ile Müslümanların iletişimi olacak şekilde bir önceki bölümde sunduğumuz Haçlı Seferlerinin dil izleriyle aynı hatta ilerleriz. Aslında işlerin daha karmaşık olduğunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

KRİSTOF KOLOMB’LA FARKLI BİR YÖNE SAPIŞ

*Pour une écologie des langues du monde*⁸ adlı eserimde, Kristof Kolomb’un yazı dilinin konuştuğu dilin göstergesi kabul edilen günlük ve mektup⁹ metinlerine dayanarak bir incelemede bulunmuş-tum. Kolomb’un “kendini hiçbir dilde iyi ifade etmeyi başaramadan bin dil gevelemeye alışık”¹⁰ olduğunu söyleyen Juan Gil bu konuya son derece olumlu yaklaşır.

Kolomb’un yaşamöyküsü bu durumu kısmen açıklar. 1451’de doğduğu Cenova’da yaklaşık 20 yıl geçirir, daha sonra 1473–1476 yılları arasında ticari mümessil olarak Akdeniz’de seyahatler yapar, ardından 1485’te Portekiz’e yerleşir, 1492 ve 1504 arasında “Hint Adaları”na dört seyahat gerçekleştirir ve 1506’da Kastilya’da ölür. Böylece anadili Ceneviz dilini, ticari Latinceyi, onu takiben J. Gil’e göre “Levant’a ve daha genel olarak Akdeniz’e özgü, Levant dili adı verilen uğraş dilini” ve son olarak da Portekizceyi ve Lizbon’da ibadet dili olan İspanyolcayı da yerinde öğrenmiştir. Yazıları, bu dil dalgalanmalarını ya da dillerin bu şekilde üst üste yığılmasını kanıtlar. Kendini Portekizce etkisiyle dolu bir İspanyolca kullanarak ifade eder (*detener* yerine *deter*, *huir* yerine *fuir* vb.), yazısı da Portekizce telaffuzu ele verir: *ue* ikizünlüsü yerine *oe* (örneğin *puerto* yerine *poerto*),

7. Hugo Schuchardt, “Die Lingua franca”, *Zeitschrift für romanische Philologie* 33 içinde, s. 441.

8. L.-J. Calvet, *Pour une écologie des langues du monde*, Paris, Plon, 1999, s. 113–128.

9. C. Colon, *Textos y documentos completos*, C. Varela ve J. Gil (ed.), Madrid, Alianza Universidad, 1982.

10. Age, s. 31 [Yazarın çevirisinin Türkçe çevirisi (ç.n.).]

sondaki -o yerine -u (örneğin *deseo* yerine *deseu*) ve hatta sondaki -n yerine -m (*un* yerine *um*) yazar. Ancak ben, J. Gil'in atıfta bulunduğu ve Kolomb'un "genel olarak Akdeniz'e hâkim olan, Akdeniz'de yaptığı deniz yolculukları sırasında öğrendiği varsayılan sözkonusu uğraş dilinin" hangisi olduğunu sormak istemiştım. Zira ben, *lingua franca* olabileceğini düşünmüştüm. Buna karşılık Gil'in tanımında da Schuchardt'ın tanımında olduğu gibi belirsiz bir şey kalıyor; o da *lingua franca*'nın coğrafi yayılımı. Ancak bu soruya yanıt bulmaya çalışmadan önce bu biçimin dil özelliklerine odaklanalım.

Elimizdeki kaynaklar arasında 1612 tarihli bir metin, sözdağarcığı farklı İtalyanca lehçelerinden, İspanyolcadan ve Provensal dilinden oluşan ama Türkçe ya da Arapça tek bir sözcük içermeyen, sözdizimi sadeleştirilmiş, fiillerin kişi zamirlerinde çekilmeyip çoğunlukla mastar halde kullanıldığı bir dil biçimi görmemizi sağlar:

*Mirar cane como hazer malato, mirar como mi esrar barbero bono, y saber curer si estar malato, y correr bono. Si cane dezir doler cabeça, tener febre no poder trabajar mi saber como curar, a Fé de Dios abrusar vivo; trabajar, no parlar que estar malato.*¹¹

Standart Fransızcada şöyle olur:

*Regarde, chien, comme tu fais le malade, regarde comme je suis un bon médecin et comme je vais te soigner. Si tu es malade, tu courras bien. Chien, si tu dis que tu as mal à la tête, que tu as de la fièvre et que tu ne peux pas travailler, je sais comment te soigner, par la foi de Dieu je te brûle vif. Travaille, ne dis pas que tu es malade.*¹²

Buna karşılık, başlangıçtaki metne daha yakın durabilmek için diğer Romen dillerinden gelmiş sözcükleri metinde tutarak şu şekilde çevirebiliriz:

Mirar, cane, comment (toi) faire malato. Mirar comment moi être bon barbier et saber (te) curer si être malato et (toi) courir bono. Cane, si decir souffrir tête, tener fièvre, pas pouvoir trabajar, moi savoir comment te soigner, à foi de Dieu (te) abrusar vif. Trabajar, pas decir que être malato.

11. F. Diego de Haedo, *Topografia e historia general de Argel*, Valladolid, 1612, alıntılayan H. Schuchardt.

12. Bana bak köpek, madem hasta numarası yapıyorsun, bak nasıl da iyi bir doktorum ve seni nasıl tedavi edeceğim. Hastaysan iyi koşarsın. Köpek, başının ağrıdığını, ateşin olduğunu, çalışmadığını söylüyorsan seni nasıl tedavi edeceğimi biliyorum, Tanrının inancıyla seni canlı canlı yakarım. Çalış, hasta olduğunu söyleme. (ç.n.)

Zira, bu “Akdenizli dilde olduğu gibi”, Umberto Eco’dan alınan yukarıdaki pasajda da en vurucu olan, Romen dili olmayan diğer dillerden sözcüklerin bulunmamasıdır. Günümüzde aynı yönde pek çok yorum mevcuttur: “Frenkçe” karışık bir dildir, Romen dillerinden oluşmuş karma bir uluslararası dil, bir Tarzancadır ve Türkçe ile Arapçanın bu dile katkıları çok zayıftır; Jocelyne Dakhli’a göre Müslümanlar bu dili Hristiyanların dili olarak algılar.¹³ Abderazak Bannour¹⁴ ise “tarihte, insanlığın günümüzde sahip olduğumuz imkânlarla sahip olmadığı bir anda, değiş tokuşun (görece Akdeniz’de) küreselleşmesine iletişim araçlarının kendiliğinden, doğallıkla verdiği bir yanıt”tan söz eder. Her ne kadar küreselleşmeye yaptığı atıf anakronik olsa da, tanımı kabul edilebilir. Ben bu tanımı şu şekilde baştan almayı tercih ederim: “*Ortaçağ ve ortaçağ sonrası Akdeniz’in oluşturduğu dil ekosistemi dahilindeki iletişim sorunlarının in vivo yönetimi.*” Peki ama söz konusu olan hangi Akdeniz’dir? Ve hangi lingua franca’dır?

Sadece haritaya bakarak coğrafi açıdan, Tunus ve Sicilya arasındaki dar geçitle ayrılan iki Akdeniz olduğundan söz edebiliriz; biri, gördüğümüz üzere, geçer dili uzun süre Yunanca olmuş olan Doğu Akdeniz, diğeryse Batı Akdeniz’dir. Bu ayrım, Kartacalıların Sur ve Biblos’tan yayıldığı, Doğu Akdeniz’den Batı Akdeniz’e uzandığı Fenikeliler döneminde bile mevcuttur. Buna karşılık Cyril Aslanov’un çalışmaları, lingua franca kavramının bu iki bölgede aynı anlamda kullanılmayabileceğini, aynı dil alışkanlıklarına işaret etmeyebileceğini düşündürür.

Aslanov, 2002’de yayımlanan bir makalede “uzaktan bakıldığında”; yani Avrupadaki konuşma biçimlerinin ulusal dillere evrilmesinden önce, Arapça ve Türkçe konuşanların gözünden bakıldığında, Akdeniz kıyılarında konuşulan Romen dilleri, muazzam bir devamlılık, tek bir “dil”, bir bütün oluşturmaktadır.¹⁵ Bundan hareketle “Levant’ın Frenk krallıkları bağlamında Oïl dili, Oc dili ve ile İtalyanca lehçeleri

13. Örneğin bakınız, J. Dakhli, “La lingua franca méditerranéenne: langue de contact ou langue de creuset?”, Kairouan, 16–20 Haziran 2004, <http://www.strabon.org/edit/article12.html>.

14. “Brève mise au point sur la lingua franca en Méditerranée”, Kairouan, 16–20 Haziran 2004, <http://www.strabon.org/edit/article13.html>.

15. C. Aslanov, “Quand les langues romanes se confondent... La Romania vue d’ailleurs”, *Langage et société* içinde, sayı 99, Mart 2002.

arasındaki veya Doğu Akdeniz'deki Sefarad topluluklarında Yahudi İspanyolcası ile Fransızca arasındaki alaca karışım"dan söz eder. Dillerin rengi olduğu izlenimi uyandıran *alaca karışım* sözünün seçilmesi garip gelebilir, ancak rengârenk, karışık bir şeye gönderme yapan bu imge, önceki bölümde sözünü ettiğimiz Oïl lehçeleri, Oc dilleri, Katalanca, Ceneviz veya Venedik dili arasında bir sentezi yansıtarak kesinlikle çok şey anlatır. Sonuçta lingua franca, farklı dil konuşanlarca, "diğerlerinin", şu "Frenkler" denen az tanımlanmış diğerlerinin dilidir. Ayrıca Aslanov, 2006 tarihli çalışmasında daha net bir ifade kullanarak aynı terime iki farklı tanım önerir: "Batı Akdeniz'in leventleriyle diğer korsanlarının temaslarında kullandığı geçer dil sözkonusu olduğunda, son derece meşru olan bu adlandırma, hatalı olarak Haçlılar tarafından kurulmuş devletlerde kullanılan Fransızca veya diğer Romen dilleri için de kullanılmıştır."¹⁶

Doğrusu Levant Fransızcası ile Frenkçe arasında bir karışıklık vardır, bu durum, genel olarak batılılar anlamına gelen *franc* sözcüğünden ve Arapça biçimiyle *lisan al-faranj*'in batılıların konuştuğu bu "alacalı" Romen dilleri karışımını ifade etmesinden kaynaklanmıştır. Bundan sonra lingua franca adı Arapça bir deyim kopyasına dönüşmüş, her şeyden önce Levant Fransızcası anlamı taşımaya başlamıştır. Kristof Kolomb'a dönecek olursak; sonuçta her şey, Juan Gil'in, Kolomb'un konuştuğunu öne sürdüğü "Levant'ta ve daha genel olarak Akdeniz'e özgü, Levant dili adını verdiğimiz uğraş dilin" kesinlikle Aslanov'un betimlediği Levant Fransızcası olmadığına işaret etmektedir.

Sonuçta aslında sözkonusu olan Akdeniz'in batısında konuşulan bir konuşma biçimidir ve bu konuşma biçiminin Doğu Akdeniz'de de var olması ancak bir "kuruntu" olabilir. Yani iki şey arasında bir karışıklık yaşanmıştır: Batı Akdeniz'de geçer dil olan lingua franca ile Doğu Akdeniz'de sadece Haçlıların konuştuğu Romen dillerine verilen isim olan lingua franca karışmıştır. Ve Levant'ta konuşulan bu lingua franca, duruma göre sadece kötü konuşulan bir Fransızcadan, kötü konuşulan bir İtalyancadan (Rousseau'nun bahsi geçen alıntısı da bu durumu destekler) veya Romen dillerinin bir karışımından; kısacası işgalcilerin dil(ler)inden ibarettir. Buna, Akdeniz'in batısı konusunda, lingua franca'nın az sayıda

16. C. Aslanov, *Le français au Levant, jadis et naguère*, Paris, Champion, 2006, s. 16.

Arapça sözcük içerdiğini onayladıktan sonra bu sıfatı farklı bir şekilde açıklayan André Lanly'nin görüşünü ekleyelim: "Frenk dili ismi kuşku yok ki Afrika'da bu dili konuşan Yahudilerin Livorno göçmeni 'Frenkler' olmalarından; yani İtalya, İspanya ve Portekiz kökenli olmalarından kaynaklanmaktadır."¹⁷

Bu da bize açıklamaların da en az adlandırmalar (lingua franca, Frenk dili, Sabir) kadar çeşitli olduğunu gösterir.

Sonuçta lingua franca, sadece dönemin dil temsilleri ve algıları açısından değil ("Frenklerin" "Frenk dili" konuştuğuna dair hatalı, indirgemeci kanıtlar gibi), sözünü ettiğimiz gibi biri doğuda, diğeryise batıda yer alan farklı dil profillerine sahip iki Akdeniz'in varlığı açısından da bir gösterge işlevi görür. Bu konuya kitabın sonunda, ulusal dillerin sabit, istikrarlı ve tanımlanabilir olduğu 21. yüzyılda Akdeniz'in dil dengesini inceleyeceğimiz bölümde yeniden değineceğiz.

LİNGUA FRANCA'YA İLİŞKİN FARKLI GÖRÜŞLER

2004 yılında yayımlanmış kolektif bir eserde,¹⁸ lingua franca'ya dair farklı görüşler öne süren bir dizi katkı yapılmıştır. Örneğin, Cezayir, Tunus ve Trablus limanlarıyla ilgilenen Natividad Planas, onu "temelde İspanyolcadan, İtalyancadan, Portekizceden ve Fransızcadan ödünç alınmış terimlerden oluşan sözlü bir iletişim dili"¹⁹ olarak tanımlar. Planas, Diego de Haëdo'nun sözlerini alıntılar: "Bu uğraş dilinin kullanım alanı öyle geneldir ki bütün işler; Türkler, Araplar ve Hristiyanlar arasındaki bütün ilişkiler için öyle çok kullanılır, bu ilişkiler de sayıca öyle çoktur ki kadınlar ve çocuklar arasında bile bu dili akıcı olarak bilmeyen ve Hristiyanlarla anlaşılamayan Türk ya da Arap mevcut değildir."

Aynı şekilde, Cezayir'de esir düşmüş olan Felemenk Emmanuel Aranda'nın sözlerini de aktarır: "Esirler ile Türklerin olduğu gibi, farklı uluslardan esirlerin de aralarındaki ortak dil, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca ve Portekizce karışımı bir dildir; aksi takdirde esirlerine söz geçirmeleri imkânsız olur, zira bizim Hamam'daki 500 kişi 22 farklı dil konuşuyordu."

17. A. Lanly, *Le français d'Afrique du Nord*, Paris, PUF, 1962, s. 38.

18. J. Dakhli (ed.), *Trames de langues, usages et métissages linguistiques dans l'histoire du Maghreb*, Paris, Maisonneuve&Larose, 2004.

19. Age, N. Planas, "L'usage des langues en Méditerranée occidentale à l'époque moderne", s. 241.

Ancak bu klasik kaynaklara Mayorka'daki Engizisyon Mahkemesinden gelen belgeler de ekler: "Örneğin dönnek Francisco Galvan, kendini İslam'a dönmeye iten nedenleri sıralarken, efendisinin bazı sözlerini lingua franca'da aktarır."²⁰ Buna ek olarak çok farklı örnek sunar, örneğin karantinaya alınmış mürettebatla ilgilenen Doktor Antonio Serra, karantina alanında bir sanığı şu şekilde sorguladığını anlatır: "*Que tener, Turco?*" (Neyin var, Türk?) "*Señor tener calendura*" (Ateşim var, beyim).²¹ Ve "hiçbir yere ait" bu dilin, genelde varsayılandan daha geniş bir coğrafi alanda, farklı uluslardan bireylerin iletişimi için önemli bir taşıyıcı olduğu, ancak bu işleve sahip tek dil olmadığı sonucuna varır: İspanyolca ve İtalyanca da aynı rolü oynayabilmektedir. Ancak mesele açıktır: Lingua franca var olmuştur, pek çok kişi bu dille karşılaşmış, bu dili konuşmuş ve bu dilden söz etmiştir.

Buna karşılık aynı eserde, Nora Lafi çok farklı bir inceleme yapar.²² Ona göre lingua franca'nın varlığını kanıtlayan güvenilir kaynak yoktur, üstelik sözkonusu olan "gerçek bir dil" değildir: "Sırf ismi lingua franca (Frenk dili) diye lingua franca dilbilimsel açıdan bir dil sayılamaz."²³ Ardından, Sabir'e (lingua franca'nın bir diğer adlandırılış biçimi) geçer ve onun, 1830'da Marsilya Ticaret Odası'nın yayımladığı bir eserdeki haline odaklanır:²⁴ "[Eser,] farklı dillerden alınmış birkaç deste sözcükle gümrük, liman, otel ve kentin ticaret durakları arasında başımızın çaresine bakabileceğimizi öğretmektedir. Bunun dışında Kuzey Afrika toplumlarının dil alışkanlıklarına dair hiçbir şey öğretmemektedir."²⁵

En muhtemel varsayımın lingua franca'nın "Ticari yaşamda ve liman yaşamında yer alan ve her biri farklı bir dile sahip olan insanların asgari çalışma dili" olduğunu açıklar ve lingua franca'nın "başlı başına bir dil" olmadığıнын altını çizer. Ardından Trablus'taki duruma odaklanarak 19. yüzyılda kentte herkesin Arapça konuştuğunu

20. Age, s. 244.

21. Age, s. 246.

22. N. Lafi, "La langue des marchands de Tripoli au XIXe siècle: langue franque et langue arabe dans un port méditerranéen."

23. Age, s. 215.

24. *Dictionnaire de la langue franque ou petit mauresque, suivi de quelques dialogues familiers et d'un vocabulaire de mots arabes les plus usuels à l'usage des Français en Afrique*, Marsilya, 1830.

25. Age, s. 217.

anlatır, dilde İtalyanca başta olmak üzere bazı Romen dillerinden ödünçlemeler vardır ancak herkes Arapça konuşur ve kimse bu durumu yadsımaz. Ve şu sonuca varır: “1830’dan itibaren bazı limanlarda, 1180’den itibaren de Tunus’ta sömürgecilik, dil alışkanlıkları üzerinde büyük etkiye sahip olmuştur. Ancak bu etkinin, olası bir lingua franca’yla ilişkilendirilerek değerlendirilmesi güçtür.”²⁶

Genel olarak Lafi, lingua franca’nın en azından “dilbilimsel açıdan bir dil” olarak varlığından bile şüphe eder. Bununla birlikte gerekçelendirmesinde tartışılabilir pek çok nokta vardır. Öncelikle Trablus’ta Arapça konuşulduğunu söylemek, farklı dillere sahip kölelerin ve esirlerin mevcut dillerin karışımından oluşan bir geçer dil biçimi kullanmadığını hiçbir şekilde kanıtlamaz. Cezayir’de elbette Türkçe ve Arapça konuşulmaktadır, ancak bu aynı zamanda bir geçer dil kullanılmasını engellemez; Natividad Planas’ın verdiği örnekler bu açıdan güçlkle çürütülebilir görünmektedir. Öte yandan, lingua franca’nın “dilbilimsel açıdan bir dil” olup olmadığını tartışmak pek anlamlı değildir. Herkesin hemfikir olduğu bir dil tanımı yoktur: Kimileri dili bir gösterge sistemi sayarken, kimileri bir üretim ve dönüşüm kuralları bütünü olduğunu, kimileriye çeşitli uygulamalar olduğunu öne sürer. Bendeniz de “dilin” dilbilimcilerin bir icadı olduğunu, yapısal dilbilimin yaptığı bir somutlaştırma olduğunu ve bu somutlaştırmanın günümüzde çokça tartışıldığını iddia etmiştim. Einar Haugen, daha 1972’de dil kavramını “dilbilimin gelişiminde faydalı bir yapıntı”²⁷ olarak tanımlamış, dilin belirli bir dilbilim söyleminin kurulması için araçsallaştırılmasının ve karanlıkta bıraktıklarının altını çizmiştir. Sonuç olarak Nora Lafi’nin “gerçek diller” atfında, bir çeşit düzgüsellik veya dogmatizm görmek mümkündür. Diğer yandan, lingua franca tabirini, özellikle İngilizcede sahip olduğu “geçer dil” anlamıyla kullanmak, hiçbir şekilde önceden ne olduğuna dair bir duruş benimsemek anlamına gelmez. Yapılmış sayısız adlandırma, yani lingua franca gibi *Sabir*, *Franco*, *Petit Mauresque*, *Patatouète*, sonuçta bunun ardında standartsız, salt sözlü alışkanlıklar sözkonusu olması veya yazılı tanıklıkların nadir olmasından dolayı bütünüyle incelenmesi güç, ancak varlığı reddedilemez bir gönderme olduğunu gösterir.

26. Age, s. 221.

27. E. Haugen, *The Ecology of Language*, Stanford University Press, 1972, s. 335.

Ancak bu lingua franca ve diğer varyasyonları, farklı yaklaşımlar gerektiren farklı sorular ortaya koyar. Yine aynı eserde, Jocelyne Dakhlia, öncekilerden çok farklı ve ayrıca özgün bir bakış açısı benimser. Frenk dilinin “Bölgeye ve döneme göre değişiklik gösteren çeşitli oranlarda Fransızcanın, Provensal dilinin, Portekizcenin, Yunancanın ve daha az ölçüde Arapçanın ve Türkçenin katkısıyla şekillenmiş; Romen dilleri temelli, bütün lehçe farklılıklarıyla İtalyanca ve İspanyolca temelli, uluslararası bir dil”²⁸ olduğunu; farklı toplumsal düzeylerde, sarayda olduğu gibi sokakta, zindanlarda olduğu kadar dükkânlarda da konuşulduğunu belirttikten sonra, bellekte bıraktığı iz ya da daha doğrusu bellek kaybıyla yok oluşu üzerinde durur. “Marsilya’da olduğu gibi, Akdeniz’in güney kıyılarında da kulağa çalınan, müşterek, paylaşılan bu dil” Dakhlia’ya göre unutulmuş, anlaşılmamış, bazı melez dil uzmanlarınca üstünkörü incelenmiştir. Oysa, diye devam eder Dakhlia, elimizdeki çeşitli tanıklıklar hem toplumsal hem de coğrafi açıdan bize söylenenden çok daha geniş bir alana yayılmış olduğunu göstermektedir. Ancak, Arapçaya karşı Fransızca ya da Berbericeye karşı Arapça gibi ikili üstünlük ilişkilerinin kurulmasına neden olan sömürge olgusu yüzünden bu ara dil parçalanmıştır. Fransızca kadar Arapçanın da standartlaşmış biçimlerine bir eğilim başlamış, lingua franca yavaş yavaş komik bir Tarzanca olarak algılanmaya başlanmıştır. Buna karşılık Mağrip dillerinde hâlâ mevcudiyete sahiptir ancak varlığı duyulmaz çünkü duyulması istenmez, çünkü Akdeniz’in iki yakasında melezleşmenin payı reddedilir. Sonuçta Mağrip Arapçalarında ve Berbericede bir çeşit Romenlik sözkonusudur ama bu Romenlik yine karanlıkta kalmıştır:

Kuşku yok ki paylaşılan bir Romenlik, günümüzde Akdeniz’in iki yakasındaki bütün köktenci kimlik savunularına dil çıkarır ancak günümüzde dille kurduğumuz siyasi ilişki geçmişin bu gerçekliğini anlaşılmaz kılar: Bunu kabullenmek Mağrip’te sömürgecilik öncesi dönemde bir kültürsüzleşme, bir kulluk durumu yaratacaktır.²⁹

Ve Dakhlia, sonuç bölümünde, hafif bir söz oyunuyla, “*Sabir* kelimesinin tam anlamıyla gerçekten bir *saber* (bilgi) sayılır, sabir kendini bilmektir,” der, bu sözler farklı çağrışımlara da sahiptir, zira lingua

28. J. Dakhlia, “No man’s langue: une rétraction coloniale”, s. 260.

29. Age, s. 267.

franca'ya dair bir söylemin sadece onun ne olduğunu reddetmekle kalmayıp kendimize ve tarihimize dair gösterdiklerini de görmezden gelmek anlamına geldiği sonucuna varabiliriz.

LİNGUA FRANCA NEYİN SONUCUDUR?

Lingua franca'nın nötr ya da nötrleşmiş;³⁰ karma, mutabakata dayalı, hatta uzlaştırıcı; Arapların gözünde Hristiyanların dili olduğunu, hiç kimseye ait olmadığını, paylaşılmış; hatta "sahipsiz bir dil" olduğunu söylemiştik. General Faidherbée göreyse, "asker bu dili kullanınca Arapça konuştuğuna inanır, Arap ise Fransızca konuştuğuna inanır."³¹ Kısacası, bilimsanlarının biraz hor gördüğü ve biraz unuttuğu ve kimilerinin varlığını bile reddettiği bir biçime dair pek çok şey söyledik. Ancak üzerinde ısrar etmemiz gereken iki nokta olduğunu düşünüyorum, zira bu noktalar daha kuramsal birkaç soru sormamıza olanak verecek. Biryandan, her ne kadar bu izlenim kısmen sürekli emir kipi kullanmamızdan kaynaklanıyorsa da, elimizde bulunan ve örnek olarak sürekli kullandığımız metinler genelde ihtilafli ilişkiler, güç ve itaat ilişkileri ortaya koyar gibidir. Diğer yandan, dilin temellerinin Romen dilleri, yani Akdeniz'in kuzey kıyılarından diller olduğu, dilde güney dillerinden, Arapçadan veya Berbericeden hemen hiçbir sözcük bulunmadığı kesindir. Yani, lingua franca bize doğu/batı ayrımı sırasında ortaya koyduğuna (lingua franca'ya karşılık Levant Fransızcası) bir de kuzey/güney ayrımı ekler. Güç ilişkileri illa kuzeyden güneye uzanmaz, bazen efendiyi köleyle, korsanı esirleriyle karşı karşıya getirir, ancak Faidherbe ne derse desin, kendilerini Arapçaya benzetilmesi güç bir dil biçimi kullanarak ifade ederler. *Batı Akdeniz'in bu geçer dili kuzey bölgelerin dillerinin bir karışımıdır.*

Tarihçi Fernand Braudel, André Sayous'un³² eserine dair 1930 tarihli bir yazısında "Türklerin yeniden geçtiği ele geçirdiği 1574 yılının hemen ardından Tunus'un geçirdiği ani dönüşümden ve Levant bölgesinde Fransız etkisinde yaşanan dönüşüme benzerliğinden"³³

30. J. Dakhli, "La lingua franca méditerranéenne et la question de la médiation", D. Londei ve L. Santone (ed.), *Entre linguistique et anthropologie* içinde, Berne, Peter Lang, 2013.

31. Louis Faidherbe, "L'alliance française pour la propagation de la langue française dans les colonies et les pays étrangers", *Revue scientifique* içinde, 3. Seri, No. 7, 1884.

32. A. Sayous, *La Commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle jusqu'à la fin du XVIe*, Paris 1929.

33. F. Braudel, "Les Européens à Tunis (XIIe-XVIe siècles)", *Revue Africaine* içinde, 1930.

söz etmiştir. O dönemde altın dinarların ve gümüş dirhemlerin yerine İspanya parasının kullanıldığını hatırlatır ve Sayous'un gündelik dilde "kredili satışlar için *binasi atin* tabiri yerine malların çoğunlukla '*credito*' verildiğini söylerler" yazdığını aktarır; sarraf için eskiden kullanılan *sarraf* sözcüğünün yerini "*banker*" alır, *awala* sözcüğünün yerineyse "*kambiala*" kullanılır...

Belirli ticari bir bağlamda lingua franca'nın birkaç yansıması, yayılan her dilin ya da ortaya çıkan geçer dil biçiminin toplumsal, siyasi ya da ekonomik bir olgunun dilbilimsel uzantısı olduğunu hatırlatır. İngilizcenin, Arapçanın, Fransızcanın ya da Portekizcenin Afrika'da yayılmasına sebep olan sömürgeciliktir. İbranicenin 4. Bölüm'de betimlediğimiz yeniden doğuşu, Siyonizm'den ve İsrail devletinin kurulmasından bağımsız düşünülemez. Bunun tam aksine, son derece iyi niyetli Esperanto projesinin asla başarıya ulaşmamasının nedeni toplumsal, siyasi ya da ekonomik hiçbir kapsamlı harekete dayanmamasıdır. Peki bu açıdan lingua franca neyin göstergesi ya da neyin sonucudur?

Tunus kentinin yukarıda bahsi geçen 16. yüzyıldaki durumu bize, lingua franca'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'ya sunduğu ticari olanakların ("kapitülasyonların") sonucu olduğunu gösterir: Ekonomik ve parasal bir değişim dilde de değişime yol açmıştır. Cezayir kentinde ticaret, korsanlık, kölelik, farklı dil topluluklarından insanlar arasında bir iletişim aracı gerektiren belirleyici faktörler olmuştur. Karavelaların, kadirgaların, fırkateynlerin, guletlerin cirit attığı Akdeniz'in tamamında deniz ticareti, korsanlık ve haraç âdettendir.

Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı tezinin "İspanyol paraları tarafından istila edilen Akdeniz" adlı açıklayıcı altbaşlığında, 16. yüzyılda, Atlas gidiş gelişlerinin azalması kapsamında "Akdeniz dünya para dolaşımının büyük bir bölümünü kendi tarafına döndürmüştü" ve hatta "Akdeniz, hazinelerini okyanustan geri almıştır."³⁴ Daha ileriki bölümlerde,³⁵ aynı dönemde Akdeniz'de (ister Müslümanlar, ister Hristiyanlar tarafından yapıyor olsun) korsanlığın ve deniz haydutluğunun önemi konusunda

34. F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, cilt 2, Paris, Armand Colin, 1990, s. 171 ve 238 [F. Braudel, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (ilk basım 1949), İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2019.).

35. Age, s. 616 vd.

uzunca durur. Hıristiyanlar tarafında, “1574’ün hemen öncesinden itibaren Sicilya’dan bir dolu korsan Levant’a doğru saldırıya geçer.” Müslümanlar tarafındaysa, “Denizin diğer yakasında, Müslüman korsanlığının da ondan aşağı kalıryanı yoktur, üstelik durum uzun zamandır böyledir. Pek çok merkezleri olmakla birlikte başarıları Cezayir kentinin olağanüstü gelişimiyle özetlenebilir.”³⁶

Batı Akdeniz artık ticari ilişkiler ve vurgunculuk açısından kapalı bir havuz sayılır, zira ticaret ve korsanlık at başı gider. Sonuçta 16. yüzyılın son otuz yılının bir barış dönemi olduğunu söylemek hata olur. İnebahtı Deniz Muharebesi’nde (1571) Maltalılar ve Cenevizlilerin destek verdiği İspanyol ve Venedik donanmaları karşısında Osmanlı deniz kuvvetleri kesin bir hezimete uğrar. Buna karşılık Türkler, 1574’te Tunus kentini İspanyollardan alınca istikrar sağlanmış, askeri sükûnet oluşmuş görünür. Ancak yine Braudel’in yazdığı gibi, “bir savaş bir diğerini izler.” Latin atasözü *bellum omnium pater*, “savaş her şeyi yeniler” sözünü anar; bu noktada biz, farklı savaş biçimleri doğurduğunu söyleyebiliriz. Lingua franca kısmen 16. yüzyıldan önce başlasa da bu yüzyılda gelişen gemi çarpışmalarıyla, top atışlarıyla, saldırılarla, fidyelerle, tutsak ve köle almakla, her türlü çatışmayla sürekli kaynayan ortamın bir sonucudur.

Zira lingua franca gibi sonunda geçer dil anlamını taşıyan bir deyme dönüşecek geçer bir dil ya da geçer bir biçim, kendi aralarında iletişim kurmak isteyen toplulukların kullanacağı barışçıl bir araç değildir; tarafsız bir dil değildir; bir sevgi beyanı hiç değildir. İşlevsel açıdan, sözünü ettiğimiz hareketli bağlamda var olan iletişim gereksiniminin cevabıdır. Biçimsel açıdansa, aynı bağlamda, Romen dillerinin egemen olduğunun kanıtıdır.

36. Age, s. 634 ve 636.

2. KISIM

SÖZCÜKLERİN TARİHİ

AKDENİZLİ SÖZCÜKLER

Bu kitabın 1. Bölümünde gördüğümüz üzere, Akdeniz çevresinde çok sayıda dil konuşulur: Arapçanın farklı formları, Fransızca, İbranice, İspanyolca, İtalyanca, Katalanca, Korsikaca, Maltaca, Türkçe, Yunanca... Her birinin kendi tarihi vardır, Romen dilleri ya da Sami dilleri gibi bazılarının arasında genetik ilişkiler vardır, bazıları ya-
lıtılmıştır ama hepsinin ortak bir tarihi vardır. Ve bu ortak tarih sa-
dece güç ve egemenlik ilişkilerinden oluşmaz, hem anlambilimsel
hem de sözlükbilimsel değiş tokuşlara sahne olur ve pek çok seyyah
sözcük, kıyı dillerinin tamamında ya da büyük bölümünde “Akdenizli
sözcükler” olarak var olur.

Dillere hiç akıl yormayan Fernand Braudel, dilleri de ilgilendi-
ren önemli bir noktaya parmak basmıştır:

Akdeniz, ancak insanların hareketleriyle, bunların gerektirdiği bağ-
lantılarla, onları bir yere ulaştıran yollarla birliğe sahip olabilmek-
tedir. Lucien Febvre, “Akdeniz, yollardır” diye yazmaktaydı; kara ve
denizyolları, nehir ve ırmak yolları, muazzam bir arazi ve düzenli
bağlantılar ağı, hayatın sürekli dağılımı, adeta organik bir dolaşım.
(...) Önemli olan böylesine bir ağın ne ölçüde yaklaşma, tutarlı bir

tarih gerektirdiğini; gemilerin, yük hayvanlarının, arabaların, bizzat insanların hareketlerinin Akdeniz'i bir ve yerel direnmelerine rağmen tekdüze kıldığını görebilmektir.¹

Sonuçta Akdeniz, her yönden gelen ve her yöne giden gemilerce katedilmiş, kıyılarıysa dört bir yandan gelen birliklerin uğrak yeri olmuştur. Dönüşümlü olarak yaşanan ticari ve askeri seyahatler, bu kitabın 1. Bölüm'ünde betimlediğimiz dil yayılmalarına neden olmuştur. Ancak bununla birlikte sözcüklerin seyahatine de yol açmıştır. Örneğin Antoine Meillet, "banka, aslen İtalyan kökenli bir kurumdur, Avrupa'nın tamamına bu modeli sunan da Lombardiyalılar olmuştur. Fransızcadaki *banque* ve İspanyolcadaki *banco* sözcükleri, İtalyanca *banca* sözcüğünden ödünçlemedir. Fransızcadaki *crédit* ve İspanyolcadaki *credito* sözcükleri de İtalyanca *credito* sözcüğünden alınmıştır."²

Predrag Matvejevitch ise şunu hatırlatır: "Venedik, Arapçadan *arsenal* sözcüğünü alır ve lagünün ünlü binasına bu ismi verir; Genova Limanı yakınında, eski tersanenin yanında bulunan *darsena* ve IV. Henri'nin Toulon'da yaptırdığı *vieille darse* da aynı kökenden gelir."³ Ardından, Akdeniz'in dünyanın tamamına isim tedarik ettiğinin altını çizer: "Her ulustan Hristiyanlar kutsal kitaptan isimler seçmiş, Müslümanlar Doğu'dan Batı'ya aynı kökten pek çok isim iletmıştır: Abraham veya İbrahim, David veya Davud, Salomon veya Süleyman, Joseph veya Yusuf, Marie, Myriam veya Meryem (...) insanların taşıdığı isimlerin çoğunun kaynağı Akdeniz'dir."⁴

Ancak bu noktada yalıtık olgular sözkonusudur, sayıca pek çok olsalar da ödünçlenen terimlerin, seyyah sözcüklerin zaman zaman bir sınıflandırma yapmayı da hedefleyen (Pierre Guiraud⁵) listeleri daima natamamdır (Henriette Walter,⁶ Alain Rey⁷). Benzer şekilde, bu ödünçlemelerin izini sürebilir, bu dolaşımların güzergâhını

1. F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Birinci Cilt*, Eren Yay. 1989, İstanbul, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, s. 181.
2. "Sur le sens linguistique de l'unité latine", 1916, alıntılıandığı yer *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion, 1965, s. 321.
3. P. Matvejevitch, *Bréviaire méditerranéen*, Paris, Payot, 1987, s. 135.
4. Age, s. 204.
5. P. Guiraud, *Les Mots étrangers*, Paris, PUF, Que Sais-Je?, 1965.
6. H. Walter, *L'Aventure des mots français venus d'ailleurs*, Paris, Laffont, 1998, H. Walterve B. Baraké, *Aranesques, l'aventure de la langue arabe en Occident*, Paris, Laffont, 2006.
7. A. Rey, *Le Voyage des mots de l'Orient arabe et persan vers la langue française*, Paris, Guy Trédaniel ed., 2013.

saptayabiliriz. Örneğin Arapça ya da Farsça sözcükler, Avrupa'nın tamamına benim "iki döner plaka" (*plaques tournantes*) tabir ettiğim doğuda Türkiye'den ve batıdaysa İspanya'dan geçerek yayılır. Türkiye bir ödünçleme tedarikçisi, Arapça ve Farsça sözcüklerin gelip başka yerlere gönderilmeden önce depolandığı bir ayrıştırma merkezi gibidir; bu durum elbette Asya ve Avrupa, Doğu ve Batı arasındaki coğrafi konumuyla ve diğer yandan tarihiyle, yani Osmanlı İmparatorluğu'yla açıklanabilir. İspanya da ödünçleme tedarikçisi olan ikinci bir döner plaka, ikinci bir ayrıştırma merkezidir, Arapça sözcüklerin Fransızcaya ve ardından diğer dillere geçtiği bir yoldur, bu durumu da aynı şekilde tarihle, 7. Bölüm'de değindiğimiz üzere, İspanya Yarımadası'nın uzun süre Arap işgali altında kalmasıyla açıklamak mümkündür.

Örneğin, bu şekilde, *café* (kahve) sözcüğünün Türkiye'den ya da *abricot* (kayısı) sözcüğünün İspanya'dan geçerek izlediği dil yolunu takip edebiliriz. Bir yanda Türkçede Arapça *qahwa* sözcüğünden ödünçlenen kahve sözcüğü, ardından farklı Avrupa dillerine gönderilmiş, deyim yerindeyse "sevk edilmiştir". Diğer yandan Endülüs Arapçasındaki *al-barquq* sözcüğü, İspanyolcada *albaricoque* sözcüğüne dönüşmüş; önce *abricot* olarak Fransızcaya, ardından *apricot* olarak İngilizceye ve *Aprikose* olarak Almancaya geçmiştir. Ancak aslında durum biraz daha karmaşıktır, zira *al-barquq* aslen Arapça değil, Latince kökenli bir sözcüktür ve *praecoquum* "erkenci (meyve)" sözcüğünden gelir. Bu geçiş silsilesi, ödünçleme ve etimoloji (kökenbilim) arasındaki farkı gösterir: Fransızca *abricot* sözcüğü İspanyolcadan ya da İspanyolca aracılığıyla Arapçadan ödünçlemedir ama etimolojik açıdan sözcük kökü Latinedir. Matruşka bebekler misali iç içe geçmiş bu ödünçlemeler, Akdeniz'in tarihinin bir parçası olan bu "dil güzergâhlarının" bazıları, Arapça bir sözcüğün önce İtalyancaya, sonraysa Fransızcaya geçtiğinde (örneğin *amiral* sözcüğünde) olduğu gibi "iki aktarma noktasıyla" yapılan bir yolculukken bazıları (kayısı-*abricot* sözcüğünde olduğu gibi) Latineden Arapçaya, ardından İspanyolcaya, Fransızcaya, İngilizceye vb. yapılan sık aktarmalar ve "sözcük teslimatları" şeklinde gerçekleşen bir 'omnibüs' yolculuğunu andırır.

Ancak, bu alıntıların ve izledikleri güzergâhların, yani kahvenin (*café*) Türkçeden, amiralin (*amiral*) İtalyancadan ya da kayısının (*abricot*) İspanyolcadan geçmiş olmasının ötesinde, bu kitabın

2. Bölüm'ünde farklı bir bakış açısı benimseyeceğiz, Akdeniz anlam-bilim evreninin bazı unsurlarına, sıkça karşılaşılan ve illa genetik ilişkisi olmayan bir dizi dile aynı damgayı vuran unsurlara ışık tutmayı deneyeceğiz. Örneğin Arapça, Fransızca ve Yunanca deney sonuçlarını aynı şekilde incelediğinde, fonetik açıdan farklı olsa da anlambilim açısından aynı şekilde ifade ettiğinde, karşımızda ortak bir tarihin ve ekolojinin ortak mahsulü, müşterek bir evren buluruz.

Akdenizli olarak tabir edebileceğimiz bir anlambilim biçimini örnek olarak alalım. Kökenbilim sözlükleri genelde *capital* (bu yazılışıyla İngilizce, İspanyolca ya da Fransızca; benzer yazılışlarıylaysa Almanca, İtalyanca, Türkçe vb. olabilecek) sözcüğünün Latince *capitalis* sözcüğünden geldiğini ve onun da *caput*, yani “baş” sözcüğüyle ilişkili olduğunu yazar. Bu noktada Fransızcada *chef* (şef), *cheptel* (sürü), *capitale* (başkent), *capital* (anapara), *capitalisme* (anaparacılık), *peine capitale* (idam cezası) vb. Ancak bu köken araştırmasından ve bu ödünçlemelerden çok daha eski zamanlara gitmek mümkün. Edward Yechezkel Kutscher⁸ Akadca “baş” anlamına gelen *qaqqadu* sözcüğünün aynı zamanda finans alanındaki “kapital” anlamına da sahip olduğunu, bu ikili anlamın İbraniceye de geçtiğini ve *roş* (baş) sözcüğünün aynı zamanda “anapara” anlamına geldiğini ifade eder. Bu noktada bir biçim ödünçleme değil (*qaqqadu* ve *roş* sözcükleri arasında hiçbir biçimsel ilişki yoktur) ancak çeviri ya da kopyalama aracılığıyla bir ödünçleme söz konusudur ve bu süreç, öncelikle Fenike dilinden Eski Yunancaya (her iki anlama da gelen *kephalaion* sözcüğüyle), ardından Latinceye, sonra da Romen dillerine ve diğer dillere doğru devam edecektir. Benzer şekilde Arapçada “anapara” *ra's māl* deyimidir ve kelimesi kelimesine çevrildiğinde anlamı “bana ait olanın başı”dır. Bu tabir Türkçeye *resülmal* olarak geçmiştir, daha sonra (15. Bölüm'de) değişeneceğimiz Atatürk'ün benimsediği dil politikasıyla tamamen Türkçe köklere dayanan *anapara* sözcüğü türetilmiş ve onun yerini almıştır. Yani “baş” ve “anapara” arasındaki, Latincedeki *capitalis* ve *caput* arasındaki ilişki, sadece Romen dillerine has değildir; Akdenizlidir, Akadlardan miras veya belki de daha eski olan ve içdenizimizin kıyılarında konuşulan diller arasında doğrudan ödünçleme ya da kopyalama yoluyla dolaşıma girmiş ve ardından başka dillere yayılmış bir tasvirdir.

8. E.Y. Kutscher, “Words and their history”, *Ariel*, vol. XXV, 1969, s. 64–74.

Başka durumlardaysa dolaşımda olan, anlamları yakın sayılabilecek biçimlerdir. Örneğin dilbilgiciler, genellikle Arapçadaki *mis-kîn* (zavallı) sözcüğünün *istakâna* fiiliyle ilişkili olduğunu öne sürer. Pierre Larcher⁹ terimin kökeninin Arapça değil, Akadca *mušknu* (tâbi, zavallı, köle) sözcüğü olduğunu öne sürmüştür. Kesin bir şey varsa, o da günümüzde Arapçadaki *miskîn*! sözcüğünün hem şefkatli (aşağı yukarı “yazık!” anlamında kullanıldığından) hem de mütevazı şartlara sahip gibi toplumsal bir anlam taşır, buna karşılık *faqîr* sözcüğü, zengin sözcüğünün karşıtıdır ve maddi olarak yoksul kişiyi ifade eder. Buna karşılık, bu sözcüğe Akdeniz’in pek çok ülkesinde rastlanır: İspanyolca *mezquino* (fakir, düşkün), İtalyanca *meschino* (yoksul, cılız), Portekizce *mesquinho* (cimri, pinti), Türkçede *miskin* (tasasız, uyuşuk, tembel), Provensal dilinde *mesquin* (sefil, yoksul, cılız) ve Fransızcada *mesquin* (cimri, soysuz, bayağı). Terim, Arapçanın seyahat güzergâhlarını izleyerek Akdeniz’den öteye de yolculuk etmiştir: Azericede sefil anlamında, Endonezyacada ve Wolof dilindeyse yoksul anlamında kullanılır. Başlangıçtaki Arapçadaki anlamdan, az önce saydığımız diğer dillere doğru gelişim, zaman zaman dolambaçlı, terimin katettiği yolsa çok çeşitli olur. Örneğin Fransızcadaki *mesquin* sözcüğü doğrudan Arapçadan gelmemiş, İspanyolcada veya İtalyancada, hatta farklı dönemlerde her iki dilde birden farklı anlamlarda duraklamıştır. Ve her ne kadar genel anlamda olumsuz ya da aşağılayıcı anlamlara sahip olsa da, Fransızca *mesquin*, Türkçe *miskin* ve İtalyanca *meschino* sözcükleri arasında basit bir nüans-tan çok daha fazlası vardır.

Başka bir örnek olarak *chameau* (deve) sözcüğünü ele alalım. Fernand Braudel, Akdeniz bölgesinde, 7. yüzyıldan ve 11. yüzyıldan itibaren biri sıcak çöllerden diğeryse soğuk çöllerden gelen Arapların ve Türklerin güneye ve doğuya gerçekleştirdiği iki büyük istilanın tek ve çift hörgüçlü develerin yayılmasını da beraberinde getirdiğini söyler. Bu iki hayvan birbirine benzemekle birlikte sundukları kullanım olanakları açısından dikkate değer ölçüde farklıdır. Çift hörgüçlü deve soğuğa ve dağlara, tek hörgüçlü deveyse sıcağa ve çöle uyumludur. Braudel şöyle ekler: “Arap fethi Anadolu’da başarısız ol-duysa ve Pers Bölgesi’nde asla rahat hareket edemediyse, suçlusu

9. P. Larcher, “Un cas de tératologie dérivationnelle en arabe? Le verbe *istakâna*”, *Romano-arabica*, XII, Bükreş, 2012.

büyük ölçüde tek hörgüçlü deve dir.”¹⁰ Bir fetih salt askeri, ekonomik ve siyasi sonuçlar doğurmaz, aynı zamanda dilbilimsel yansımaları da sahiptir ve Arap yarımadası kökenli tek hörgüçlü devenin yayılması Arap emperyalizmine bağlıysa, Arap dilinin yayılması da tek hörgüçlü deveye bağlıdır diyebiliriz. O halde bu noktada, *Pour une écologie des langues du monde* adlı kitabımda Hint-Avrupalıların¹¹ birbirini itmesine benzettiğim Lorenz’in “kelebek etkisi” yeniden ortaya çıkar. Gerçekten de ön-Hint-Avrupalılar atı evcilleştirmeleri sayesinde doğudan batıya, steplerden okyanusa uzanmıştır, uzun vadede Avrupa’nın dilbilimsel çehresini şekillendiren de bu olmuştur. Aynı şekilde, tek hörgüçlü devenin evcilleştirildikten sonra yayılmasının Arap dilinin yayılmasını takip etmekle ve ona eşlik etmekle kalmayıp onu kolaylaştırdığı savını öne sürebiliriz.

Önceki paragrafta görünüşe göre aynı hayvanı tabir etmek için kullanılan iki farklı sözcük kullandım (tek hörgüçlü deve *dromadaire* ve çift hörgüçlü deve *chameau*). Gustave Flaubert, *Doğu Seyahati* adlı eserinde, İskenderiye’ye varır varmaz dört bir yanda gördüğü develerden *chameau* sözcüğünü kullanarak bahseder. Beytullahim’e varışında “*chameaux* üstünde bir grup Bedeviyle karşılaştığını”, beş satır aşağıda “genç bir *dromadaire* sürüsünden” birkaç sayfa ilerideyse “bir *dromadaire* kervanı”¹² gördüğünden söz eder. Fransızcada ayrı iki anlama sahip bu sözcükler birbirinin yerine de sıkça kullanılır. İlk görüşte çelişkili olmakla birlikte dilde daha çok birinci sözcük olan ve çift hörgüçlü deve anlamına gelen *chameau* kullanılırken daha çok tek hörgüçlü deve olan hayvan *dromadaire* tanınır, bunun nedeni elbette Kuzey Afrika’da bu hayvana daha çok rastlanmasıdır. Şimdi bu ikiliği anlamaya çalışalım. Latince, Asya kökenli, iki hörgüçlü Baktriya devesi *camelus bactrianus* ile sadece tek hörgüce sahip Arabistan devesi *camelus dromadarius* (ikinci terimin anlamını daha ileride göreceğiz) arasında bir ayrım yapar. Aynı aileden bu iki geviş getiren hayvan birbirinden çok farklı ekolojik nişlerde yaşar. Gobi Çölü’nde hâlâ yabani olarak varlığını sürdüren çift hörgüçlü deve (*chameau*) soğuk iklimlere alışık, Asyalı bir hayvandır; buna karşılık Arap Yarımadası kökenli tek hörgüçlü

10. F. Braudel, age, cilt 1, 2010, s. 109–110.

11. Paris, Plon, 1999, s. 65–69.

12. G. Flaubert, *Voyage en Orient*, Lausanne, Éditions Rencontre, 1964, s. 224 ve 247. (*Doğu Seyahati*, Çev. Z. Canan Özatalay, İletişim Yayınları, 2018.)

deve (*dromadaire*) sıcak iklimlere uyumludur. İşleri basitleştirmek ve açıklamak için, bir yanda soğuk iklimlerden gelen iki hörgüçlü bir hayvanın, diğer yandaysa Afrika'ya uyumlu tek hörgüçlü bir hayvanın var olduğunu söyleyelim.

Gelelim onlara verilen adlara. Fransızcadaki *chameau*, İtalyancadaki *cammello*, İspanyolcadaki *camello*, buna ek olarak Almandaki *Kamel* ve İngilizcedeki *camel*, dosdoğru Fenike dilindeki *gamal* sözcüğünün Yunanca *kamelos* sözcüğüne ve Latince *camelus* sözcüğüne dönüşmesiyle oluşmuştur. Bu noktada elimizde etimolojik açıdan hoş bir geçiş, örnek bir düzen vardır. Sıkıntı şu ki, kesin konuşmak istersek, bu farklı sözcükler günümüzde *dromadaire* anlamında kullanılmaktadır. Mısır'da, Fa'sta ya da Tunus'ta bir *chamelier* (deveci) elinden deve kiralayan turistler aslında bir *dromadaire*'e biner. *Chameau*'nun tüm deve türlerini kapsayan jenerik bir isim olduğunu düşünelim; *dromadaire*, yani Afrika devesi, "Baktriya devesinden" sadece hörgüç sayısıyla ayrılmaz, aynı zamanda yarış için kullanılan bir binek hayvanıdır; oysa Asyalı kuzeni semer vurulan bir yük hayvanıdır (birincisi saatte 50 kilometre hıza ulaşabiliyorken ikincisi 20 kilometreyi alamaz). Yunanlar ona bunun için "koşan deve", yani *dromas kamelos* demiştir, *dromadaire* sözcüğü de buradan gelir. Fransızcada *chameau* 11. yüzyıldan itibaren kullanılır, *dromadaire* ise dile daha sonra dahil olur, bu da birinci sözcüğün ikincinin önüne geçmesini açıklar. Ancak Fransızcada ikisi arasında bir ayırım yapmak mümkündür, oysa Sami dillerinde (İbranice *gamal*, Arapça *jamal*¹³) sadece tek bir terim vardır. İlgi alanımızı oluşturan diller arasında sadece Türkçe, Fenikeli kökü almamıştır, deve ya da *hecin* sözcüğünü kullanır. Bunlara ek olarak 2. Bölüm'de gördüğümüz bir konuyu hatırlayalım: Sami dillerindeki deve (tek veya çift hörgüçlü) sözcüğü alfabedeki bir harfe isim vermiştir; Yunancadaki *gamma*, İbranicedeki *gimel*, Arapçadaki *jim*...

Deve ve *miskin* tabii ki anlam açısından hiçbir ortak yana sahip değildir, ayrıca *anaparayla* da ortak bir yönleri yoktur. Ancak bu sözcükler, öne sürdüğüm "Akdenizli sözcükler" kavramını ve Akdeniz'in sözcüklerin ve anlamların bir yerden diğerine geçtiği bir alan olduğunu kanıtlamaya yarar. Fenike dilinde kullanılan *gimel* sözcüğü,

13. Esasen *jamal* erkek deveyi (tek veya çift hörgüçlü) tanımlarken dişi deve için *nâqa* kullanılır.

Yunanca ve Latince'den geçerek Akdeniz dillerinin çoğunun, hatta İngilizce ve Almanca gibi başka Avrupa dillerinin kökeninde yer alır. *Miskîn*, Akad dilinden modern dillere Arapçadan geçip farklı güzergâhlarla Akdeniz dillerine ve ötesine uzanmıştır.

Bu Akdeniz sözdağarcığı ile çevre arasındaki ilişkilerin altını çizmemizi mümkün kılacak son bir örnek ele alalım, öyle açık bir örnek ki indirgemeci bile görünebilir. Romen dilleri, kabuklu bir hayvana aynı şekilde veya en azından Latince aynı kökü, *locusta* kökünü kullanarak isim verir; Fransızcada *langouste*,¹⁴ İspanyolcada ve Provensal dilinde *langosta*, Katalancada *lagosta*, İtalyancada *aragosta*... Buna karşılık başka bir kabuklu olan ıstakoz, İspanyolcada *bogavante* veya *lobagante*, İtalyancada *astice* olarak adlandırılır, Fransızcada kullanılan *homard* sözcüğüyse İskandinav dillerinden gelmektedir (Almancada *hummer* sözcüğü kullanılır), *astice* sözcüğü Yunanca *astakos* sözcüğünün Latinceye *astacum* olarak geçmesiyle oluşmuş, *lobogante* sözcüğüyse Yunanca *lykopanther* sözcüğünden gelmiştir. Yani *langouste* sözcüğü konusunda dilsel bir yakınsama sözkonusuyken *homard* konusunda bir ıraksama vardır; bu fark *langust*'un Akdeniz'de sıkça rastlanan bir hayvan olması, *homard*'ın bilinmemesiyle kolayca açıklanır. Akdeniz'in güneyinde, Klasik Arapçada (*Fusha*) Latince'den bir kopyalama görülür (Latince'de *locusta* hem çekirge hem de langust anlamına gelir): *jarâd al bahar*, kelimesi kelimesine tercümesiyle deniz çekirgesi. Ancak *langust* için Tunus Arapçasında, İtalyancadaki *aragosta* sözcüğünün etkisini taşıyan *aragusta* kullanılır, Mısır Arapçasında kullanılan *estakoza* sözcüğündeyse Yunancadaki *αστακός* kökü bulunur, aynı kök Türkçede de (ıstakoz) bulunur ve hem ıstakoz hem de langust için kullanılır. Lübnan Arapçasında langust için kökeni bilinmeyen *karakand* sözcüğü, Arap Yarımadası'nda *oum el roubiane* "karideslerin anası" kullanılır. İbraniceyse sadece ödünçleme sözcükler kullanılır, ıstakoz için *lobster*, langust için *langoustine*: Kabuklu deniz hayvanlarının tüketilmesi, kaşeruta¹⁵ göre yasaktır ve isimlendirilmemiştir, sadece yengeç için kullanılan *sartan* sözcüğü gerçekten İbranicedir (ancak o da öncelikle burca verilen isimdir).

14. Türkçede *böcek* veya *langust* olarak adlandırılır. (ç.n.)

15. Yahudiliğe göre yenmesinde ve kullanılmasında dinen bir sakınca bulunmayan helal ürünleri belirleyen kurallara kaşerut ya da kaşrut kuralları adı verilir. (ç.n.)

Bu örnek bize birçok şey gösterir: Öncelikle burada da, langust isimleri için kuzey/güney ayrımı mevcuttur, bir tarafta langustun Latince ya da Yunanca adları kullanılırken diğer yanda kuzey dillerinden ödünçlemeler (Tunus ya da Mısır Arapçasında olduğu gibi) ya da bu dillerden anlam kopyalamaları (Klasik Arapça) yapılmıştır; ayrıca Arap dili balık isimleri konusunda çok gelişmiş bir sözcük dağarcığına sahip değildir: Aslen bir çöl dilidir; üstelik Akdeniz'in her yerinde bulunan kabuklu bir canlıyı aynı şekilde adlandırmak, soğuk denizlerden gelmiş bir diğerine kıyasla çok daha kolaydır.

Bu Akdenizli sözcükler sayıca fazladır, onları listelemek için özel bir sözcük gerekir. Bu ikinci bölümde, ya Akdeniz'de ekolojik ve kültürel olgulara örnek teşkil ettikleri için ya da tarihe tanıklık etmemizi sağladıkları için seçtiğimiz birkaçını ele almakla yetineceğiz. Bir sonraki bölümde sunacağımız yağ ve zeytin arasındaki ilişkiler öncelikle ekolojiyle bağlantılı. 13. Bölüm'de sözünü edeceğimiz kent isimleri gibi 12. Bölüm'e konu olacak tercüman, *truchement* veya *drogman* sözcükleri tarihle ilgili, *madrague* sözcüğüyse (yine 13. Bölüm) her ikisiyle de bağlantılı. Ve bu durumların tamamında Akdeniz, yer adı ya da anlambilim aracılığıyla yine bir bütün oluşturur; Braudel'in deyiimiyle "Akdeniz tektir ve yerel direnmelere rağmen tektir."

11. BÖLÜM

ZEYTİN, YAĞ, PETROL...

YAĞ VE ZEYTİN

Predrag Matvejevitch, yağın Akdeniz'in her köşesindeki varlığından söz eder:

Dinler yağı ritüellerine dahil etmiş, sonsuz yaşam umuduyla yaşamın sonunda bedeni yağlamışlar. Filistin'de menoraların ateşinde, İskenderiye Feneri'nin tepesinde ısıldamış. Bedenler onunla tedavi edilmiş, yüzler onunla güzelleşmiş, atletler vücutlarını ona bulamış, fahişeler uyluklarını onunla ovalamış. Amfora ve küpler yüklü küçük kayıklar ya da büyük kalyonlarla bir uçtan diğerine taşınmış.¹

Peki sözkonusu olan hangi yağdır? Matvejevitch, kitabının ilerleyen sayfalarında, Kuran'da (Tin suresi) “zeytin ve incir üzerine yemin” edildiğini,² İncil'in pek çok bölümünde özellikle yağla ovalamadan ve yağdan söz edildiğini hatırlatır. Yağla ovalamada kullanılan bu yağ hangisidir? Mısır'dan Çıkış kitabında “tarifi” yazar: “Şu nadide baharatı al: 500 şekel sıvı mür, yarısı kadar, yani 250 şer şekel güzel kokulu tarçın ve kamış, 500 kutsal yerin şekeli hıyarşembe, bir hin de zeytinyağı.”³

1. P. Matvejevitch, *Bréviaire méditerranéen*, Paris, Payot, 1987, s. 67.

2. Age, s.207.

3. Mısır'dan Çıkış, 30: 23–24. Hin, aynı isimli kabın alabileceği kadar sıvıyı anlatmakta kullanılan bir hacim birimidir.

Aynı şekilde Hakimler bölümünde de şöyle yazar: “Zeytin ağacı, ilahları ve insanları onurlandırmak için kullanılan yağını bırakıp ağaçlar üzerinde sallanmaya mı gideyim?’ diye yanıtladı.”⁴

Yani yağlanmak için kullanılan yağ, zeytin ağacının meyvesinden yapılmaktadır, az sonra göreceğimiz üzere bu hiç şaşırtıcı değildir. Dünyada yaklaşık 800 milyon zeytin ağacı vardır, bunlardan 700 milyonu Akdeniz havzası çevresinde yetişir. Bu nesnel veri iklimsel nedenlerle açıklanabilir (zeytin ılıman iklim ağacıdır) ve ekonomiden mutfak sanatlarına ve az sonra göreceğimiz üzere dilbilime değin pek çok etkiye sahiptir. Ekonomik açıdan aşağıdaki tablo epey açıklayıcı olacaktır.⁵

İspanya	1.615.000
İtalya	399.200
Yunanistan	294.600
Fas	120.000
Türkiye	191.000
Tunus	182.000
Suriye	198.000
Cezayir	39.500
Portekiz	76.200
Ürdün	19.500
Arjantin	32.000
Libya	15.000
Lübnan	14.000
Hırvatistan	4.000
Fransa	3.200

2011-2012 yılları arası zeytinyağı üretimi (ton).

Ürdün ve Arjantin’i hariç tutarsak zeytinyağı üretiminin Akdenizli ülkelerin elinden çıktığını görebiliriz. Bu gerçeğin, *paella*’dan *aioli*’ye mutfak gelenekleri üzerindeki etkisini es geçip diller üzerindeki bota odaklanacağım. Zeytin, tabii ki Akdeniz dillerinde, Ugarit dilinde, Akad dilinde, Yunancada, Latince, ardından Arapçada bir isme sahip olmuş ve bu dillerde zeytinden elde edilen yağ da aynı kökten bir isme sahip olmuş: Fransızcadaki *huile* (yağ) ve *olive* (zeytin)

4. Hakimler, 9: 9.

5. Kaynak: Wikipedia, erişim tarihi: 15 Aralık 2015.

sözcükleri kökenbilimsel olarak birbirine bağlıdır. Yunancada zeytin ağacı için ἐλαίς (*elais*), zeytin için ἐλαιῶν (*elaiwa*), yağ için ἔλαιον (*elaion*) sözcükleri kullanılıyordu; Latince de benzer şekilde *oliva* (zeytin ağacı), *olea* (zeytin) ve *oleum* (yağ) sözcükleri vardı; İtalyancada (yağ için *olio*, zeytin için *oliva*) ve nispeten “Latin” kalmış diğer dil olan Fransızca da bu sözcükleri görürüz. Buna karşılık İspanyolca, Arapçadan ödünçleme yapmıştır (yağ için *aceite*, zeytin için *aceituna*), aynı bağa Arapçada (yağ için *ziyt*, zeytin için *ziytun*) ve Modern Yunancada da (yağ için λάδι, zeytin için ελιά) rastlarız. Bunun sonucu olarak Fransızca *huile d'olive* (veya İtalyanca *olio di oliva*, Arapça *ziyt ziytun*) kullanımları tam bir totoloji sayılır, zira bu ekodilbilim nişinde yağ ancak zeytinin olabilir. Ancak kullanıcılar kökenbilimin ve türemelerin ayırdına nadiren varır; örneğin bir Fransız, *huile* derken zeytinin yağını kastettiğinin muhakkak bilincinde değildir, benzer şekilde Arapça konuşan bir insan da mutlaka *ziyt* ve *ziytun* arasındaki bağı görmez. Bütün bunları aşağıdaki tabloyla daha görünür kılmak mümkün.

ἔλαιον	ἐλαιῶν
<i>oleum</i>	<i>olea</i>
<i>olio</i>	<i>oliva</i>
<i>huile</i>	<i>olive</i>
<i>ziyt</i>	<i>ziytun</i>
<i>aceite</i>	<i>aceituna</i>
<i>vb.</i>	

Buna karşılık bu bağlantı dizisinde bazı düzensizlikler vardır. Örneğin Türkler, 11. yüzyılda Anadolu'ya geldiğinde elbette ne zeytini ne de zeytinyağını tanır; yağ adını verdikleri hayvansal yağlar kullanırlar. Yeni keşfettikleri meyve için Arapçadan *zeytin* sözcüğünü alırlar, yanında yağ sözcüğünü kullanırlar, bu yağ/zeytin ikilisi Akdeniz dillerinde atipiktir. Buna karşılık başka bir Akdeniz dilinde daha, bu kez bir Sami dilinde bununla karşılaştırabileceğimiz bir durum vardır; İbranicede zeytin için *zayit*, yağ içinse *şemen* sözcükleri vardır, bu sözcük aynı zamanda hayvansal yağları anlatmakta da kullanılır ve “yağ” anlamındaki SMN Sami köküne uzanır.

Bu iki istisna dışında, Akdeniz dillerinde yağ ve zeytin çoğunlukla bağlantılıdır. Tüm bunlar iklim şartlarıyla açıklanabilir,

Hint-Avrupalıların geldiği bozkırlarda ve daha sonra yerleştikleri zeytin ağacı yetişen Akdeniz kıyılarında aynı yağları kullanmak mümkün değildir: Kuzeyde hayvansal yağlar, Akdeniz'in çevresindeyse zeytinyağı kullanılır. Antoine Meillet, Latince'deki *olea* ve *oleum* biçimlerini veren Yunanca *ἐλαίφα/ἐλαιον* ikilisinin Hint-Avrupa kökenli olmasının imkânsız olduğunu, bu biçimin Ege medeniyetlerine kadar uzandığını göstermiştir.⁶ Yunanca-Latince bu ikili, zeytin ağacının bilinmediği başka ülkelerde konuşulan dillere de geçmiştir: Örneğin İngilizce *olive* ve *oil*, Almanca *Olive* ve *Öl* ile bu dillere geçen *olive oil* ve *Olivenöl* totolojileri. Başka ülkelerde, zeytin ismi için ödünçleme yapılan sözcük (örneğin Rusça *оливковый* veya Lingala *olive*) yağ için Slav (*масло*) veya Bantuca (*mafúta*) kökenli bir sözcüğe eşlik eder. Bu konuyu noktalamak için, zeytin ve yağ arasındaki, gördüğümüz üzere Akdeniz'in tarihiyle ve ekolojisiyle derin bağlara sahip bu anlam ilişkisinin günümüzde hâlâ canlı ve verimli olduğunu belirtelim. Ekim 2014'te Varzazat'ta (Fas) düzenlenen bir kolokyumda⁷ Najat Oussikoum, "Amazighe dili sözcük dağarcığının oluşma biçimleri" konulu bildirisinde, bu dilde "zeytinyağı" demek için *Zzit tabeldiyt* (kelimesi kelimesine "memleket yağı") ve "sofra yağı" *Zzit tarumit* (kelimesi kelimesine "Romalıların, Rumilerin yağı") yani zeytinden olmayan yağ demektedir; bu saptama, yağ ve zeytin arasındaki köken ilişkisini ve ekolojik kökenini doğrular.

PETROL, ŞARAP, BİRA

Yağ tabii ki bizi petrole götürür. Burada da kökenbilim ilk bakışta göze çarpmaz. O. Bloch ve W. Von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française* [Kökenbilimsel Fransız Dili Sözlüğü] adlı eserlerinde 13. yüzyıldan kalma şu metni alıntılar: "*Por ce la claime l'en petrole que c'est une hile que l'en fait de pierre.*"⁸ [Petrolden söz etmek gerekirse, taştan çıkarılan bir yağdır.] *Petrol* sözcüğü Ortaçağ Latincesinde yağ (*oleum*) ve taş (*petra*) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuş, "yağ taşı" anlamına da gelebilecek *petroleum* sözcüğünden gelir, yazarlar bu noktada "Avrupalılaştırmış sözcük"

6. A. Meillet, "À propos des noms du vin et de l'huile", *The French Quarterly*, 11, 1920, tekrar yayımlanma *Plurilinguismeos*, No. 5, Paris, CERPI, Mart 1993, s. 118-124.

7. "La Méditerranée, textes, discours, TICS/TICES et frontières", *Varzazat*, 20-22 Ekim 2014.

8. Altıncı baskı, Paris, PUF, 1975, s. 480.

eklemesi yaparlar. Bu “taş yağının” elbette artık zeytin ağacıyla bir ilişkisi kalmaz ama petrol sözcüğü çoğu Akdeniz dilinde mevcuttur. İtalyancada *petrolio*, İspanyolcada ve Portekizcede *petroleo*: Romen dilleri Latinceye sadık kalmıştır. Almancadaysa *petroleum*, İngilizcedeki gibi genelde *oil* biçimine indirgenerek kullanılır. Farklı Arapça biçimlerinde, “Avrupalı” terimin *bitrol* veya *betrol* şeklinde çeşitli fonetik uyarlamalarına rastlanır. Buna karşılık Klasik Arapçada *naft* (نفت) sözcüğü vardır ama Arapça kökenli bir sözcük değildir. Mezopotamya’da olduğu gibi Pers topraklarında da arıtmayı öğrenmemizden çok önce petrol, zaman zaman petrol ve kükürt bazlı bir yangın silahı olan “Yunan ateşi” yakmakta kullanılır. Akadlar buna *naptu* der, sözcük Aramiceye *nafta* olarak geçer, Yunancaya aynı şekilde (*νάφτα*) alınır, ardından Latinceye ve son olarak da Arapçaya geçer, hatta *naphte* şekliyle Fransızcada bile bulunur. Bu konuda da Türkçe ve İbranice diğer dillerden ayrılır. İbranicede petrol için *neft* sözcüğü kullanılır. Terime ilk kez 2. yüzyılda, bir sözlü Yahudi geleneği derlemesi olan *Tosefta Şabat*’ta, şabat mumlarını yakmak için kullanılmasına müsaade edilen yakıtlara ilişkin bir tartışmada rastlanır.⁹ Türkçede hem *yakıt* hem de *petrol* sözcüğü kullanılır.¹⁰ Bununla birlikte petrol sözcüğü salt Akdenizli ya da Avrupalı değildir. Rusçada da kadim Akad kökü kullanılır ve *petrole* *neft* denir. Taş yağının ya da yağ taşının (*patroleum*) Latincedeki imgesi, petrolün *şi yu* şeklinde söylendiği ve 石油 biçiminde ilki “taş” ikincisi “yağ” anlamını taşıyan iki karakterle yazıldığı Çinceye kopyalanmıştır. Biri Latinceden, diğeryse Akadcadan gelen, biri Latin diğeri Sami köküne sahip, Akdeniz çıkışlı iki sözcük sadece Akdeniz dillerinin çoğunda değil, Rusça ve Çince gibi coğrafi olarak çok uzak dillerde de petrolü ifade etmeye yarar.

Her ne kadar farklı enlemlerde dikilmiş olsa da asmanın Akdeniz kökenli olduğunu (Fransa’nın, İtalya’nın ve İspanya’nın birlikte dünya şarap üretiminin %50’sini gerçekleştirdiği bilgisini verelim¹¹) hızlıca belirtelim, tıpkı şarap gibi: Yunanca *oinos* (*woinos* yerine) sözcüğü Latince *vinum* sözcüğüne dönüşmüş ve tüm Romen dillerinde (*vin*, *vino*, *vinho*), Almancada (*Wein*), İngilizcede (*wine*) kendine yer

9. Philippe Cassuto, kişisel iletişimden edinilmiş bilgi, 26 Ekim 2014.

10. Türkçede siyaha yakın koyu yeşil rengi tanımlamak için kullanılan “nefti” kelimesi de neft rengi, yani petrol rengi anlamındadır. (ç.n.)

11. FAO verileri.

bulmuştur. Antoine Meillet, “Dil kalıntılarında varlığına rastlanan tek fermente içkinin İngilizcede *mea*, Almancada *met* ve Slav dillerinde (Rusça *méd*) bal şarabı” olduğunu söyler. “Şarapla tanışmış Hint-Avrupa halkları şaraptan söz etmek için bal şarabının eski ismini kullanmıştır; *methy* sözcüğünün “şarap” anlamına gelmesi ve sarhoşluğu tarif eden bazı sözcüklerin kaynağını bu sözcükten alması da bundan kaynaklanır.”¹²

Akdeniz’e has birer hakikat olarak zeytin ağacı, yağ, asma ve şarap, Hint-Avrupa dillerinde doğrudan adlandırılacak değildir ve elbette Hint-Avrupa öncesi dillerden ödünçlenecektir. Buna karşılık bira, Akdenizli değildir. Bira yapımında kullanılan şerbetçiotu en çok Almanya’da (dünya üretiminin %24,89’u), Amerika Birleşik Devletleri’nde (%23,79) ve Etiyopya’da (%21,76) üretilir, üretimde dördüncü yere sahip olan Çin, %8,70’le çok geridedir.¹³ Dolayısıyla biraya verilen isimler bira (Felemenkçe *bier* sözcüğünden) gibi Germen ya da *cervoise* gibi Kelt kökenlidir (İspanyolcadaki *cerveza* ve Portekizcedeki *cerveja* bu köktendir).

Yağ, petrol ve şarap örneklerinde tabii ki ödünçleme vardır ama buna ek olarak terimlerin dolaşımı (petrol, şarap) veya terimler arası ilişkiler (zeytin ve yağ) sözkonusudur. Bu durum, bir dil olgusundan ziyade (her ne kadar incelemeyi diller aracılığıyla yapsak da) kültürel ve ekolojik bir olguya işaret eder. Sonuç olarak, birer anekdot sayılabilecek kökenbilimsel saptamalarımızın ötesinde, burada gördüğümüz şey, önemli bir durumun, diller, çevre, tarih ve toplum arasındaki bağları hatırlamanın önemli olduğunun kanıtıdır. Ekodilbilimsel yaklaşımın sebep olduğu, burada yavaşta ortaya çıkan teorik sorunlara kitabın sonunda yeniden döneceğiz. Şimdilik, bundan sonraki iki bölümde buna benzer örnekleri biriktirmeye devam edelim.

12. A. Meillet, *age*, s. 121.

13. FAO’nun 2007 yılı verileri.

LEVANT ÖLÇEKLERİ, DRAGOMANLAR VE TERCÜMANLAR

Akdeniz bağlamında, bir dil politikasına dair elimizdeki ilk kalıntı (aslında bazı dillerin kullanımına dair bir muhakeme ve bir karar) Fransa Kralı IV. Philippe'in (Yakışıklı Philippe) talebi üzerine, Tapınak Şövalyeleri'nin geleceğini tartışmak üzere V. Clemens'in topladığı Vienne¹ Konsili'nde (1311–1312) alınmıştır. Aslında Fransa kralı, birkaç yıldır şövalyelerden kurtulmak istemektedir: Peşlerine düşer, Engizisyon mahkemelerinde yargılanmalarını sağlar, bunun için Dominiken rahiplerinin desteğini alır, amacıysa şövalyelerin hazinelerini ele geçirmektir. Tarikat dağıtılır, önde gelenleri yargılanır, ancak burada bizi ilgilendiren konsilin gündeminde ikincil görünen başka bir unsurdur.

6. Bölüm'de, ilk kez kendi dilinde (felsefe metinleri, romanlar, şiirler) yazan ama aynı zamanda Latince ve Arapça da yazan (bu özelliği ona *arabicus christianus*, yani "Hristiyan Arap" lakabı kazandıracaktır) Katalan Raymond Llull'dan söz etmiştik. Konsil katılımcılarından biri olan Llull çeşitli önerilerde bulunur: Yeni bir Haçlı Seferi yapmak için para bulma teklifi reddedilir ama misyonerlere

1. Vienne, Fransa'da, Lyon'a 40 kilometre mesafede bir şehir. (ç.n.)

İbranice, Arapça ve diğer Doğu dillerini öğrenecekleri bir eğitim verilmesi önerisi kabul edilir. *Histoire de l'Église gallicane, depuis 1270 jusqu'à l'an 1320* [1270'ten 1320'ye Galikan Kilisesi Tarihi] adlı anıtsal eserin 12. cildinde bu dönem anlatılır.

Konsil, ünlü Raymond Llull'un uzun süredir yaptığı ilim dillerine ilişkin önerileri dinlemiştir. Hatta o sırada bulunduğu Paris'ten Vienne Konsili'ne gittiği ve okulların olanca Hristiyanlığını koruyarak (...) misyonerlerin, imansızlara din değiştirtme uğruna ölmekten korkmamaları ve oralarda kullanımı kolaylaştıracak (...) Doğu dilleri öğretilmesini önerdiği söylenir. Taleplerinin bir kısmı kabul görmüştür. Konsil, Doğu dillerinin öğretilmesini açıkça; İbranice için iki, Arapça için iki, Keldanice için iki hoca atanmasını; bu atamaların Bolonya'ya, Paris'e, Salamancaya, Oxford'da ve Roma Sarayı'nın merkez kentine yapılmasını emreder: Tüm masraflar Papa'ya ve üst düzey rahiplere ait olacaktır ancak IV. Philippe bu girişimin masraflarını, kendisine bu yönde sıkça baskı yapan Raymond Llull hayrına üstlenir.²

Misyonerlere, "imansızların" din değiştirmesini sağlamak için gerekli dil becerilerini kazandırmak: Bu stratejide Hamsin Yortusu'nun (Pentikost) bir yansımasını görmek mümkündür; Aziz Luka'ya³ göre, Kutsal Ruh, elçilere "dil becerisi" verir ve böylece "Partlar, Medler, Elamlılar var. Mezopotamya'da, Yahudiye ve Kapadokya'da, Pontus ve Asya İli'nde, Frikya ve Pamfilya'da, Mısır ve Libya'nın Kirene'ye yakın bölgelerinde yaşayanlar", "Hem Yahudi hem de Yahudiliğe dönen Romalı konuklar, Giritliler ve Araplar"⁴ kendi dillerinde konuşabilir. Ancak tabii Kutsal Ruh, konsil sırasında orada olmadığından, Raymond Llull misyonerlik için yola çıkacaklara dil eğitimi verilmesini önerir.

Bu öneriden akılda esas kalması gereken, dil eğitiminin işlevinin pratik olması, bir işin gerçekleştirilmesini hedeflemesidir. Aslında genel olarak Avrupa'daki Akdeniz ülkelerinde "okul" düzeyinde yaşayan dillerden çok farklı şeyler öğretilmektedir. Örneğin Fransa'da yaşayan dillerin müfredata dahil edilmesi 19. yüzyılın ortalarını bulur. Christian Puren, *Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues* [Dil Eğitimi Metotları Tarihi] adlı eserinde, 7 Ventôse yıl III⁵ (25 Şubat 1795) tarihli Lakanal kararnamesinde "on ikinci sırada, 'sanat

2. *Histoire de l'Église gallicane, depuis 1270 jusqu'à l'an 1320*, c. 12, J. Longueval (devamını getiren P.C. Fontenai, P. Brumoi, G.-F. Berthier, Nîmes), Toulouse, 1782, s. 461-462.

3. Elçilerin işleri, 2:1-13.

4. Elçilerin işleri, 2:1-13.

5. Fransız Cumhuriyet Takvimi'yle verilen tarihler korunmuş, yanlarına miladi takvim karşılıkları parantez içinde yazılmıştır. (e.n.)

ve resim öğretmeni'nden bir üst sırada 'bölgeye en uygun yaşayan dil öğretmeni' yer alır. Onu, 3 Brumaire yıl IV (25 Ekim 1795) tarihli 'vilayet idaresi uygun gördüğünde ve yasama organından bu konuda izin aldıklarında, [görev yapacak] bir yaşayan dil öğretmeni'⁶ öngören Daunou kararnamesi izler.”

Diğer yandan, aynı yıl (10 Germinal yıl III [27 Mart 1795]), Fransız Milli Kütüphanesi kurulumu, *École des jeunes des langues*'⁷ [Gençlik Dil Okulu] (Colbert tarafından 1669'da kurulan) örnek almaktadır. Sözkonusu okul (1914'te yaşayan doğu dilleri ulusal okulu, kısaca *Langues O* adını alacaktır) bir Arapça, bir Türkçe ve Tatarca, bir de Farsça ve Malayca öğreten üç öğretmeniyle “siyaset ve ticaret için kabul görmüş bir fayda” sağlar. Ancak ortaöğretim henüz bu seviyede değildir ve bahsi geçen kararnameler uygulanmaz. İmparator Napolyon'un emriyle gerçekleştirilen lise reformu yaşayan dillere hiç yer vermez. Ortaöğretimde yaşayan dillerin yaygınlaşması ancak X. Charles'ın 1829'daki kararnamesinin yayınlanmasıyla olur (o dönemde bu diller İngilizce ve Almancadır). Aynı şekilde “siyaset ve ticaret” konularında da üstelenir: Sözkonusu eğitim “ticaret, tarım, sanayi ve üretim mesleklerinin ihtiyaçlarına”⁸ yanıt vermelidir. François Monnanteuil⁹ ise bu kararı yorumlarken önemli bir noktanın altını çizer: “Bu ilk adım, uluslararası kaygılar taşıyan iş dünyasının giderek büyüyen etkisinin bir göstergesi olarak algılanabilir.”

O zamanlar seçmeli olan dil eğitimi, Bakan Salvandry'nin 12 Mart 1838 tarihli genelgesiyle zorunlu hale gelir. Genelge şöyledir:

Üniversite, görevini ancak ailelerin kendisine emanet ettiği çocuklar eğitimi, liberal ve güçlü eğitimimizin büyüyen unsurları olan Yunancaya ve Latinceye ek olarak bu dört dilden birini öğrendiğinde gerçekleştirmiş sayılır: Almanca, İtalyanca, İspanyolca veya İngilizce.¹⁰

6. C. Puren, *Histoire des méthodologies de l'Enseignement des langues*, Paris, Nathan, 1988, s. 31.

7. Levant dillerinde tercüman yetiştirmeyi hedefleyen okulda Türkçe, Arapça, Ermenice, Farsça gibi diller öğretilir. Okulun çoğunlukla Yakındoğu'da yaşayan diplomatların ve tüccarların çocuklarından oluşan öğrencileri, öğrenimlerinin bir kısmını İstanbul'da sürdürür. (ç.n.)

8. Puren'den alıntı, age, s. 51.

9. Genel müfettişlerin katılımıyla Paris'te 3 Aralık 2013'te düzenlenen bir konferanstaki konuşmasından alıntıdır.

10. M.-P. Pouly, “La Différenciation spciale de l'enseignement de l'anglais au XIXe siècle”, *Histoire de l'éducation*, 2012, alıntılan F. Monnanteuil, age.

Saptanan dört dilin sınırdaş ülkelerin dilleri olduğu görülmektedir. Zamanla açılan yüksek öğretmenlik sınavlarından (lise öğretmenliği yeterlilik sınavlarından) anlaşılacağı üzere başka dil seçenekleri de sunulacaktır:

- 1848: Almanca, İngilizce
- 1900: İtalyanca, İspanyolca
- 1906: Arapça
- 1945: Rusça
- 1974: Portekizce
- 1977: İbranice
- 1978: Lehçe
- 1986: Japonca
- 1998: Felemenkçe
- 1999: Çince¹¹

Şimdi, bu gelişmenin ışığında, 16. yüzyıla dönelim. 1532’de Rabelais, *Pantagruel* adlı eserinde, Gargantua’nın Paris’e okumaya giden öğrencisine yazdığı mektupta eğitim müfredatına yer verir. Diller konusunda aşağıdaki seçenekler mevcuttur: “Dilleri mükemmel şekilde öğrensin isterim. İlk olarak Quintilianus’un istediği gibi Yunan dilini, ikinci olarak Latinceyi öğrensin; sonra kutsal metinler için İbrani dilini, sonra aynı şekilde Keldani ve Arap dillerini öğrensin; ve Yunancada kendi üslubunu Eflatun’a, Latince Cicero’ya öykünerek oluşturasın...”

Bu pasaj birkaç açıklama gerektirir. Öncelikle günümüzde bu seçim tuhaf ya da geçerliliğini yitirmiş görünebilir: Bir yandan 1838 tarihli Salvandry genelgesinin dört dilinden (Almanca, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca) çok uzaktayızdır; diğer yandan Fransa’da hiçbir 21. yüzyıl öğrencisi velisi çocukları için bu dilleri seçmez, buna karşılık Rabelais’nin aklına ne İspanyolca, ne İngilizce ne de Almanca gelmiştir. Ancak seçimleri, yaşadığı dönemde belirli bir toplumsal sınıftan hangi dilere önem verildiğini gösterir: 1532’de Yunanca, Latince, İbranice, Keldanice (yani İncil’de kullanılan Aramice) ve Arapça; 1838’deyse Almanca, İngilizce, İspanyolca ve İtalyanca. Buna Yunanca, Latince, İbranice, Aramice ve Arapça olmak üzere Rabelais’nin Gargantua aracılığıyla seçtiği beş dilin Akdeniz kıyılarında konuşulan veya

11. F. Monnanteuil, age.

konuşulmuş diller olduğunu ekleyelim, o dönemin bilinen temel kültürlerini yansıtan, sıvı kıtamızın kıyılarında konuşulan diller söz-konusudur. Son olarak bu beş dilin yazılı olduğunun ve “ölü” birer dil olarak kabul edildiğinin altını çizelim: Bu (dil öğrenimi) özellikle metin okumaya ve sonuç olarak Pantagruel’in babasına göre bu diller üzerine çalışmasını ister; buna karşılık üç yüzyıl sonra Salvandry, öğrencilere uluslararası ticarete faydalı olabilecek sözkonusu dilleri konuşturmayı hedefler.

Kitabın yayımlanmasından iki yıl önce, 1530’da, Fransa kralı I. François, danışmanı Guillaume Budé’nin önerisi üzerine, Louvain Üniversitesi’nde 1517’de kurulan Collège des trois langues’ı [Üç Dilli Kolej] (Latince, Yunanca, İbranice) örnek alarak “Collège Royal”i [Kraliyet Koleji] kurar ve okula biri Yunanca, diğeriye Latince için iki “kraliyet okutmanı” atar. Onları on kadar profesör izler (Latince, matematik, tıp için), ardından 1538’de Guillaume Postel (1510–1581) İbranice dışındaki doğu dilleri için “kraliyet okutmanı” olur, zira İbranice için zaten bir okutman mevcuttur. Bu okulun amacı, Paris Üniversitesi’nin yok saydığı disiplinlerde eğitim vermektir, ismi *Collège impérial* [İmparatorluk Koleji] olarak değişir ve 1870’te *Collège de France*’a [Fransa Koleji’ne] dönüşür. Ancak, Rabelais’nin eserinde sözkonusu diller “ölmüş” diller muamelesi görse de Kraliyet Koleji’nin farklı hedefleri olduğu söylenebilir.

Bu noktada, asıl meselenin ne olduğundan, yani zirvedeki günlerini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu’ndan söz etmemiz gerekir. Yavuz Sultan Selim 1517’de Mısır’ı ele geçirir, ardından oğlu Kanuni Sultan Süleyman, ordularıyla Viyana kapılarına dayanır ancak seferden eli boş döner. Türklerin Avrupa’ya yayılması bu noktada dursa da Akdeniz’de ilerlemesi devam eder. Osmanlı İmparatorluğu, başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere Akdeniz’de ticarete egemen olan İtalyan kent devletleriyle rekabet edebilmek için bir donanma kurar. Ve bu girişimi yaparken, asıl ismi Hızır Reis olan ünlü Barbaros’un başı çektiği korsanlardan yardım alır. 1478 civarında Midilli adasında doğmuş olan Hızır Reis, Arnavut Yakup Reis’le Rum-Katalan Katalina’nın dört çocuğundan en küçüğüdür. Hızır, önce babası gibi çömlekçilikle uğraşır, ardından korsan olan en büyük ağabeyine katılır. Hayreddin adını alır. Üç kardeş, önce İspanya’dan kaçan Müslümanlar ile Yahudileri Türkiye’ye taşır, ardından Cezayir ve Tunus kıyılarından başlayarak Hristiyan gemilerine saldırılar

düzenler. Cezayir Beyi ilan edilen Barbaros Hayreddin, Yavuz Sultan Selim'le yakınlaşır, emrine yeniçeri birlikleri verilir. Sonra, Kanuni Sultan Süleyman babasının yerine geçtiğinde, Kaptan-ı Derya ilan edilir. Mağrip kıyılarındaki fetihlerinin yanı sıra Ceneviz, Venedik ve Balear Adaları'na yaptığı saldırılar, onu Müslümanlara karşı Hristiyanları bir Hristiyan İmparatorluğu altında toplamayı hayal eden V. Karl'ın öncelikli düşmanı haline getirir. Hem Martin Luther'in öncülüğünde yaşanan Protestan reformu hem de Fransa'nın karşı çıkması onu bu hayalini gerçekleştirmekten alıkoyar. Bu durum Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir yakınlaşma yaratır: 16. yüzyılın ortasında Akdeniz, V. Karl ve müttefikleri ile Fransa'nın yanaştığı Osmanlı İmparatorluğu arasındaki zıtlığa sahne olur.

Sonuçta 1536 yılında I. François, Kanuni Sultan Süleyman'la bir işbirliği antlaşması imzalar. "Kapitülasyon" adı verilen bu antlaşma, daha önceden Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedikle imzaladığı antlaşmanın devamı; İngiltere'yle (1580), Hollanda'yla (1609) ve Avusturya'yla (1675) imzalayacaklarınsa öncülü niteliğindedir ve ancak 1923'te Lozan Antlaşması'yla son bulacaktır. Kapitülasyonlar yabancıların statüsünü, dini özgürlüklerini belirlemekte, konsoloslara kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözme yetkisi vermekte ve bizi ilgilendirdiği kadarıyla seyahat ve ticaret haklarını düzenlemektedir. Ve kapitülasyonlar doğrudan 17. yüzyılda "*échelles du Levant*" (Doğu'nun Limanları) adı verilecek olan limanlarla ilişkilidir.

Bu noktada küçük bir kökenbilim parantezi açalım. Türkçede *iskele* sözcüğü günümüzde rıhtım, dok anlamına gelir, Latince *scala* "el merdiveni/el iskelesi" sözcüğünden gelir, bu sözcük hem İtalyancaya (*scala*) hem de Fransızcaya (*échelle*) geçmiştir ve sadece inip binmeye yarayan bir iskele olmaktan öte, iskelenin koyulduğu yeri de anlatır. Hasılı "*échelles du Levant*" Doğu'nun limanlarıdır. *Échelle* ve *escale* sözcükleri de bağlantılıdır: İtalyancadaki *fare scala* (uğramak, mola vermek) Fransızcada *escale* sözcüğünü verir; yani *échelle* ve *escale* sözcükleri tamamen aynı kökene sahiptir. "*Échelles du Levant*" da en basitinden uğrak yerleridir: Kapitülasyonlar sayesinde tüccarların bazı haklara sahip olduğu, kontrolü Osmanlı İmparatorluğu'na ait Akdeniz limanlarıdır (başlıca limanlar arasında İstanbul, İzmir, İskenderiye, Kıbrıs, Paros, Trablus, Tunus sayılabilir).

Tabii bu noktada ister ticari olsun ister diplomatik, uluslararası ilişkilerin tamamına özgü bir sorun ortaya çıkar: Bu da ötekiyle, yani

bu örnekte Osmanlı İmparatorluğu'yla nasıl anlaşılacağı meselesidir. Bu açıdan daha önce sözünü ettiğimiz 1669'da Konstantiniye'de ve Paris'te kurulan École des jeunes de langue'i ve I. François'ın Collège Royal'i arasında geriye dönük bir bağ görmek mümkündür. Okulların her ikisi de tercüman yetiştirme işlevine sahiptir. Gargantua'nın mektubuyla Collège Royal kurumunun karşılaştırması bizlere "biri kültürlü, akademik; diğeryse sahadan (diplomatik ve ticari¹²) olmak üzere daima iki farklı oryantalizm olduğunu gösterir."

Drogman ve *truchement* eşil sözcükleri de burada sahneye girer. Alain Rey, *Dictionnaire historique de la langue française* [Fransız Dilinin Tarihi Sözlüğü] adlı eserinde, *truchement* sözcüğünün 15.yüzyıl başında şekil değiştirmiş bir sözcük olduğunu, ondan önce *trucheman* (14.yüzyıl sonu) ve *drugement* (12.yüzyıl sonu) sözcüklerinin geldiğini söyler ve sözcüğün "Haçlı Seferleri sırasında Arapça *tar-guman* [tercüman] sözcüğünden" ödünçlendiğini belirtir. Ardından, *truchement* sözcüğünün yerini *interprète* sözcüğüne bıraktığını ve varlığını sadece "aracı"/"aracılığıyla" anlamında (*par le truchement de...*) sürdürdüğünü yazar. *Interprète* sözcüğüyse 14. yüzyılda ortaya çıkar, Latince *interpre*s sözcüğünden alıntılanmıştır ve Gaffiot sözlüğüne göre iki anlama sahiptir: bir yandan "iki taraf arasındaki unsur, aracı, arabulucu, müzakereci" anlamına gelir, diğer yandan "tercüme eden, izah eden" anlamındadır; *truchement* ise eski anlamlarından birini korumuş, anlambilimsel bir vals yapıp "aracı" anlamında karar kılmıştır. 16. yüzyıla kadar seyyahların yanında bir "*truchement*" bulunurken 18. yüzyılın ortalarında Fougeret de Monbron yanına "*drogu-eman*" şeklinde yazdığı bir "*drogman*" alır: "Şans eseri orada bulunan bir *drogman*'a bu çığlıkların ne anlama geldiğini sordum."¹³

Ve bu terim, 20. yüzyıla dek kullanılacak, turistler için yavaş yavaş rehber anlamı kazanacaktır. Böylece Gustave Flaubert, *Doğu Seyahati*'nde Kudüs'te, Şam'da, Trablus'ta, İzmir'de, Atina'da defaten ve kararlılıkla *drogman*'lardan¹⁴ söz eder, ancak İtalya'ya vardığında

12. P. Larcher, kişisel iletişimden edinilmiş bilgi. Ayrıca bkz. P. Larcher, "Métamorphoses de la linguistique arabe", *La Sémitologie aujourd'hui*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 2000.

13. L.-C. Fougeret de Monbron, *Le Cosmopolite ou le citoyen du monde*, Paris, 1750, tekrar basım Payot-Rivages, 2014, s. 33.

14. Tek bir istisna vardır: Rodos'ta iki kez, paşanın tercümanı için "*interprète*" sözcüğünü kullanır.

sözcük ortadan kaybolur, artık *drogman*'i yoktur; buna karşılık Pompei'de bir *cicerone*'si olur (bir rehber sözkonusudur, mutlaka tercüman olması gerekmez). Madiha Doss,¹⁵ Chateaubriand'ın *Paris-Kudüs Yolculuğu*'nda ve Gérard de Nerval'in *Doğuda Seyahat*'inde dragomanlarından söz ettiklerinin altını çizerek ve Daniel Panzac'ın¹⁶ 19. yüzyılda gezi edebiyatı üzerine bir çalışmasından alıntı yapar (35'i Fransızca, 17'si İngilizce olmak üzere 52 eser incelenmiştir): M. Doss'un daha sonra sözünü edeceğimiz diplomat dragomandan ayrıldığı rehber-dragoman, Doğu yolculuklarının tamamında mevcuttur.

Truchement/drogman [tercüman/dragoman] ikilisinde, birincinin yerini ikincinin alması, *truchement* sözcüğünün genel olarak "aracı" ile aynı anlama gelmesine yol açacaktır. Kalır *drogman* sözcüğü. *Dictionnaire étymologique de la langue française*¹⁷ [*Fransız Dilinin Kökenbilimsel Sözlüğü*] eserlerinde Bloch ve Wartburg, sözcüğün Fransızcaya iki benzer şekilde giriş yaptığını belirtir. Bir yandan Süryanice *targmânâ*'dan Bizans Grekçesine *dragoumanos*, ardından İtalyancaya *dragomanno* ve Fransızcaya *drogman* olarak geçmiş "Sami kökenli bir sözcük"ten söz ederler. Diğer yandan aynı sözcüğün ortaçağda Arapça *tourdjoumân* aracılığıyla dile geçtiğini, 12. yüzyılda *drugement*, 14. yüzyılda *trucheman* olarak kullanıldığını belirtir; İtalyancadaki *turcimanno* ve İspanyolcadaki *truchiman* ve *trujaman* sözüklerine işaret ederler. Joan Corominas ise *Breve Diccionario Etimologico de la Lengua Castellana* [*İspanyol Dilinin Kısa Kökenbilimsel Sözlüğü*] adlı eserinde *truchiman* sözcüğü için "vino directamente del ar. *turyumân*" doğrudan Arapça *turyumân* sözcüğünden gelmiştir demektedir.

Sonuç olarak tercüman ve dragoman eşil sözcüklerdir, aynı kökene sahiptir. Bu farklı biçimlerin kökeninde Aramice bir sözcük olan *targum* vardır. *Targum* dar anlamıyla İncil'in İbranice metninin Aramice tercümesi anlamını taşır, tercümeye yorumlar eşlik eder, yani metin "*interprétée*"¹⁸ (yorumlanmış) olur (4. Bölüm'de İbraniceden söz ederken *targumim* konusuna değinmiştik). Örneğin Kumran'da

15. M. Doss, "Le Parcours du drogman dans l'Espace et le Temps", *Mas-Gellas*, 2006–2010, Nouvelle série, sayı 12.

16. D. Panzac, "Les Drogmans pour voyageurs dans l'Orient du XIXe siècle", *Istanbul et les Langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Varia Turcica, xxxi, Paris, l'Harmattan, 1997.

17. Paris, PUF, 1975, s. 205.

18. Fransızcada *interpréter* hem yorumlamak hem de tercüme etmek anlamına gelir. (ç.n.)

Ölüdeniz'den, *targumim* dediğimiz ve özellikle *Eyüp'ün Kitabı*'ndan elyazmaları bulunmuştur. Pierre Larcher bu analizi doğrular:

Ayrıntısı ne olursa olsun, bu iki terimin tarihi (...), ancak herkes terimin ilk kökeni konusunda hemfikirdir: Arapça *turjumân* sözcüğü. Bu sözcüğün bağlantılı olduğu *tarjama* fiili günümüzde Arapçada hem çevirmek hem de yorumlamak anlamında kullanılır (...). Arapça sözcük de Aramiceden ödünçlemedir. Tarihte Aramice *targum* sözcüğü, İbrani İncili'nin bir *tercümesine* işaret eder, ancak bu çeviri aynı zamanda bir yorumdur. Yani *targum* çeviri ve yorum arasındaki, Yunanca söylemek gerekirse *metafrasis* (μεταφράσεις) ve *parafrasis* (παραφράσεις) arasındaki ayrımı etkisiz kılar.¹⁹

Ve çeviri ile yorumlama arasındaki anlam sınırlarının Sami dillerinde Hint-Avrupa dillerine kıyasla daha az belirgin olduğunun altını çizerek devam eder.

Bu kökenbilimsel açıklamanın ardından, *drogman* terimi üzerinde duracağız. Arapça *turjumân* (ترجمان) sözcüğünden Yunanca δραγομάνος'a, oradan da İtalyanca *dragomano* ve Fransızca *drogman* sözcüklerine geçişini açıkça izleyebiliyoruz, sırada işlevini saptamak var. Gördüğümüz üzere "kapitülasyon" anlaşmaları kapsamında, başta Fransa olmak üzere Akdeniz'in kuzey kıyılarındaki ülkeler ile Bâb-ı Âli arasındaki ticari ilişkiler yoğunlaşacaktır. "Konuşmadan" sürdürülebilir trampa ekonomisi ortadan kalkalı çok olmuştur, para alışverişi bir dil alışverişi gerektirir: Ticaret ve diplomasi, tercüman ya da dragoman dediğimiz çeviri çalışmasını gerektirir. Bu nedenle *dragoman* sözcüğü daha kısıtlı bir anlama kavuşarak doğu dilleri (özellikle Arapça ve Türkçe) ve batı dilleri (Fransızca, İtalyanca vb.) arasında tercüme yapan tercüman veya Doğu'nun limanlarında tercümanlık yapan anlamına gelir ki bu ikincisi de aynı şeyi ifade eder. Herkesin kendi (favori) tercüman(lar)ı olacaktır. Öncelikle Bâb-ı Âli'nin tercümanları vardır, 17. yüzyıldan itibaren Fanaryotlar, yani Haliç'teki Fener semtinden gelen ve çok dil bilen Rumlar siyasi bir önem kazanacaktır: Baştercüman, adeta Osmanlı İmparatorluğu diplomasinin de başı olur. Buna karşılık Fanaryotlar bu görevin tekeli elinde bulundurmaz. 16. yüzyılın başında Mısır'dan Filistin'e seyahat eden Jean Thénault, *Denizasıırı Seyahat* (1512) kitabında,

19. P. Larcher, "Traduire, interpréter: des mots aux actes", *Oasis*, No.10, Aralık 2009, s. 93-94.

Trablus bölgesinde esir alınan ve İskenderiye'ye memluk olarak satılan Languedoc'lu bir tercümanı olduğunu anlatır. Cyril Aslanov, onu alıntılarken dragomanların “kendi arzularıyla ya da zorla İslam'ı kabul eden Batılılar”²⁰ olabildiğini söyler. Batılı diplomatların da kendi tercümanları vardır, önce karşılaşmaların gerçekleşeceği yerlerde işe aldıkları kişiler olmuştur ancak daha sonra tercümanları ilk elden yetiştirmeye karar verirler: Daha önce sözünü ettiğimiz École des jeunes de langue'in işlevi de bu olmuştur. Bu dragoman-diplomatlar yerini yavaş yavaş, Venedik Cumhuriyeti'nde 1551'de, Fransa'daysa 1669'da kurulan École des jeunes de langue benzeri özel okullarda yetiştirilen tercümanlara bırakır. Marsilya Ticaret Odası, gençleri doğu dillerini öğrenmek üzere İstanbul'a göndermektedir, Paris'teki Louis le Grand Lisesi de genç Levantenleri okula kabul etmekte ve eğitmektedir.²¹ Madiha Doss buna ek olarak dragoman-diplomatların sağladığı açık faydaya rağmen çoğunlukla kötü muamele gördüğünü söyler, “dışlanır, suçlanır ve hatta bazen aşağılanırlar, bağılıkları dur durak bilmeden sorgulanır.” Bu konumu şöyle yorumlar: “Önemi su götürmez bir insana karşı bütün bu baskı neden kaynaklanır? Belki özgün iletiye erişimi olan tek insan olması, iletiyi çözebilecek tek insan olması nedeniyle bir güvensizlik ve şüphe kaynağıdır ve bu da hakkında kuşku ve kararsızlık oluşmasına sebep olur.”²²

Ancak akılda tutulması gereken, köklerini uzaklardaki Aramiceden ve İbraniceden alan, Arapça aracılığıyla Yunanistan'a, İspanya'ya, İtalya'ya, Fransa'ya, Akdeniz havzasının tamamına yayılan dragoman ve tercüman eşil sözcüklerinin izlediği güzergâhtır. Bu açıdan, bu küçük örnek bile sözlüksel sabit bir karışıma işaret eder. Başlangıcı 13. yüzyılın sonu, doruk noktasıysa 16. yüzyıl olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar Arapçaya, Fransızcaya ve diğer dillere Türkçe sözcükler geçmiş olsa da dilini dayatmamıştır: Ne Batılı diplomatlar ne de tüccarlar Osmanlı Türkçesi öğrenmiştir. Ancak imparatorluk bir ihtiyaç doğurmuş ve bir görev yaratmıştır, bu da *dragman* ya da *truchement* sözcüklerinin anlattığı tercümanlık görevidir. Bu bölümde yaptığımız kökenbilimsel ve tarihsel açıklamalar imparatorluğun ortaya çıkışı, “kapitülasyon” antlaşmalarının

20. C. Aslanov, *Le français au Levant, jadis et naguère*, Paris, Champion, 2006, s. 144.

21. M. Doss, *age*, s. 11–12.

22. *Age*, s. 24.

doğurduğu ticaret biçimleri ve Doğu'nun limanları ile tercüman veya dragoman aracılığıyla yapılan ve bir geçer dilin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan iki çeşit iletişim biçimi arasında bir bağlantı olduğunu gösterir. Jean-Baptiste Lamark, "İşlev, organı yaratır," demiştir; bu noktada da durumun (bir ticaret biçimi) bir işlev gerektirdiğini (bir iletişim yardımcısı) ve bunun iki şekilde yanıt bulduğunu söylemek uygun olacaktır.

Bernard Spolsky'nin "bir toplumdilbilim ekosistemi"²³ adını verdiği ortamda Akdeniz'in çokdilliliğinin yol açtığı iletişim sorunlarına birbirini izleyen farklı yanıtlar verilmiştir. *Drogman* biçimiyle tercümanlık bu yanıtlardan biri, idari veya resmi bir yanıt olmakla birlikte esasen bir dönemin, bölgeye Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen olduğu dönemin yanıtı. Diğer dönemlerin farklı yanıtlar getirdiğini ve bu yanıtların iki ana gruba ayrıldığını biliyoruz: Bir tarafta "İmparatorluk dili": Örneğini 5. ve 6. Bölümlerde Yunancadan ve Latineden söz ederken gördüğümüz üzere diğer bütün dillere karşı mevcut bir dilin dayatılması. Diğer taraftaysa Akdeniz'in batı yarısında gördüğümüz lingua franca (bkz. 9. Bölüm) ve ilerleyen bölümlerde göreceğimiz günümüz İngilizcesi gibi bir geçer dilin varlığı.

23. B. Spolsky, "The Mediterranean as Sociolinguistic Ecosystem, içinde M. Karyolemou ve P. Pavlou (ed.), *Language Policy and Planning in the Mediterranean World*, Cambridge Scholars Publishing, 2013.

13. BÖLÜM

COĞRAFYADAKİ TARİHE DAİR

YER ADLARININ SÖYLEMİ

1. Bölüm’de sözünü ettiğimiz haritabilim ve yer adları, Akdeniz bölgesine toponimi açısından şekil veren Akdeniz tarihinin farklı anlamlarının, birbirini izleyen Fenike, Yunan, ardından Roma ve Arap egemenliklerinin iki ifadesidir. Sonuç olarak bu içdeniz, birbiri ardına kentlere, limanlara isim veren, zaman zaman başka halkların verdiği isimleri değiştiren denizci halkların egemenliğine girmiştir. Ve birbirini izleyen yer adları, tıpkı soğanın katmanları gibi bize tarihten söz eder. Akdeniz kıyısında yaşayan tüm halkların coğrafi çevresini etkileyen sadece iki örneği ele alacağım: Yunanların kurduğu kentler ile tonbalığı avlanan dalyanlar.

“YENİ KENT” VEYA “KENT YENİ” VE “İSKENDERİYE”LER

Kentlere nasıl isim verilir? Mısır’daki İskenderiye (Alexandrie) gibi bazı kentler, kurucularının ismini taşır. Bu durumda farklı dillerde “X’in kenti” deyişi kullanılır. Bir dizi son ek, kent isimleri yaratmamıza olanak verir: Fransızcada -ville, İngilizcede -town (veya -ton) ve -borough, Rusçada -grad (veya -gorod), Almandada -stadt ve -burg, Yunancada -polis vb. Bu son ekler *Leningrad*, *Philippeville*, *Konstantinopolis*, *Charleston*, yani sırasıyla Lenin’in, Philippe’in,

Konstantin'in ve Charles'in kentlerinin anlamına vakıf olmamızı sağlar. Bazı kentlerse basitçe "yeni şehir" veya "yeni kent" adını taşır; İngilizcedeki *Newton*, Almandadaki *Neustadt*, Fransızcadaki *Neuville* veya *Villeneuve*, Rusçadaki *Novgrad* veya Arapçadaki *El Jadida* gibi. Sonuçta Fransızcada altı kentin ismi *Villeneuve*, 68 kentin ismi *Villeneuve* ve ardından bir sözcük (*Villeneuve-d'Allier*, *Villeneuve-d'Ascq*, *Villeneuve-sur-Lot* vb.), iki *Neuville*, 40 *Neuville* ve ardından bir sözcük (*Neuville-sur-Oise*, *Neuville-lès-Decise* vb.) şeklindedir; bu kentlere *Neubourg*, *Neufbosc*, *Neuf-Marché*, *Neuf-Neufchâteau*, *Neufmaison*, *Neufmoulins* ve benzerlerini eklemek gerekir. Bu iki rakip biçim, *Villeneuve* ve *Neuville* farklı iki biçimde inşa edilmiştir, biri Germen (*Neuville*) diğeriye Romen (*Villeneuve*) yapılıdır. Henriette Walter, *Neuville*'lerin kuzeyde, *Villeneuve*'lerinin güneyde bulunduğunu açıkça gösteren bir harita yapmıştır ve bu durumu şöyle yorumlar: "Tüm Germen tipli yer adları (sıfatın önde bulunduğu) ülkenin, Frenk yerleşiminin daha uzun süreli olduğu kuzey bölümünde yer alır (...), buna karşılık sıfatın arkadan geldiği yer adları Fransa'nın güneyinde bulunur."¹

Hasılı coğrafya, Romen veya Germen etkisi altında kurulmuş kentlerle bize tarihten bahseder. Peki Akdeniz'de durum nasıldır? Fenikeliler yine Akdeniz'in güneyindedir, bu arada Fokaia'lılar kuzeye çeşitli ticaret merkezleri kurmaya koyulur ve tabii hepsinin ismi Yunancadır: MÖ 600 civarında Marsilya (*Massalia*), 4. yüzyılda Antibes (*Antipolis*), MÖ 250 civarında Nice (*Nikaia*) ya da doğuya doğru, Anadolu'da daha sonra Nicea olacak ve günümüzde İznik olarak adlandırılan başka bir Nikaia... Ancak yer adı konusunda Helenistik izler iki dikkate değer örnekle kendini gösterir, bu örnekler "yeni kentler" ve "İskenderiye"lerdir.

Zira Yunanlar kendilerini pek yormaz, kurdukları kentlere çoğunlukla "yeni kent" veya "kentyeni", Yunanca *neapolis* (νεάπολις) adını vermiştir, bu yer adı zamanla yerel dillerin seslerine göre farklı biçimler alır. Örneğin Nabil (Tunus), Napoli (İtalya) ve Nablus (Filistin) adları ses varyasyonlarına sahip olmakla birlikte köken olarak Yunanca *neapolis* sözcüğümüze uzanır. Üstelik yalnız değildir, Fransa'da iki Napoule (biri Marsilya'nın 7. Bölgesinde, diğeriye Cannes yakınlarında, Mandelieu'dedir) aynı şekilde "yeni şehirlerdir", Hırvatistan'da

1. *Le français dans tous les sens*, Paris, Laffont, 1988, s. 59.

Novigrad, Türkiye’de Yeniköy gibi ismi tercüme edilmiş yeniköyler veya Trakya’daki Neapolis Kavala (Yunanistan), Makedonya’daki Neapolis Izvor-Gromadje, Pisidia’daki Neapolis Kıyakdede (Türkiye) gibi zamanla isim değiştirmiş olanlar vardır. Bunlara Siraküza’nın semti Neapolî’yi (Sicilya), Libya’daki Trablus’u (Tripolis “üç kent”) veya Fransa’daki Antibes’i (Antipolis “Αντίπολις”) ekleyelim. Yani Akdeniz kıyıları, yer adlarının bugün bile kanıtladığı üzere Yunanların kurduğu kentlerle doludur: Fransa’daki Napoule’lar İtalya’daki Napoli ya da Tunus’taki Nabil gibi, “yeni şehirlerdir”; Yunan ses sistemi uyarlanır ve Yunancada P sesleri Arapçaya B olarak geçer. Paylaşılan bu kökende, Akdeniz tarihinin ve kültürünün temel unsurlarından Yunanların ve Yunancanın yayılışının yer adlarındaki izi görülür.

Gelelim İskender’i çağıştıran kentlere, onların listesi de etkileyicidir. Mısır’daki İskenderiye’yi tabii ki biliyoruz, ancak İskender, İndus’a ve ötesine ilerleyişi sırasında kendi adını taşıyan 60 kadar kent kurar: Afganistan’da Alexandria Areion (bugünkü Herat), Kafkas İskenderiyesi (bugünkü Kabil), Arachosie İskenderiyesi (bugünkü Kandahar), Proftasia İskenderiyesi (bugünkü Ferah), Oxus İskenderiyesi (bugünkü Ay Khanum), Türkmenistan’da Margiane İskenderiyesi, Tacikistanda Eskhate İskenderiyesi (bugünkü Hucend); Türkiye’de İskenderiye (bugünkü İskenderun), İran’da İskenderiye (tarihi Charcene Krallığı’nın başkenti olan); Hürmüz’ün kuzeyinde bir, İndus’ta iki, Hint Okyanusu’nda bir ve hatta Pakistan’da İskender’in atı Bukefalos’un ismini taşıyan bir kent (bugünkü Bhora)...

Bu isim verme çılgınlığına pek çok başka örnek vermek mümkün ancak bu saydıklarımız, *isim verme hakkının* iktidarın özelliklerinden biri olduğunu göstermeye yeter, ailelerin çocuklarına isim vermesinden başlayıp fatihlerin bazen yerel dilde bir isme sahip olan yerlerde iz bırakma alışkanlığına uzanır. Bitirmek için Karadeniz örneğine bir bakalım; Akdenizli olmasa da aldığı adların çalkantısı, değinmemize degecek cinsten.

1. Bölüm’de, Akdeniz sözcüğünün Arapça ismindeki “beyaz” sıfatının kökenini görmüştük. Yunanlara göre Karadeniz’in ilk ismi Skythikos Pontos’tur, yani “İskit Denizi”; *pontos* (πόντος) Yunancada deniz için kullanılan sözcüklerden biridir. İskitler bu denize *Ahşena* “çivit mavisî” demiştir ancak bu sözcük Yunanlar tarafından olumsuz anlamlı a- önekiyle a-xeinos “yabancı düşmanı” olarak algılar. Kıyıları işgal ettiklerinde bu kez denize *pontos euxenios* “yabancı

konuk sever deniz” adını verirler; bu, kendi algıladıkları İskit isminin zıddıdır. Böylece Romalılar için denizin ismi *Pontus Exinus* olur ve Fransızcaya *Pont Euxin* olarak geçer. Daha sonra, önceki sayfalarda gördüğümüz üzere yönlere renk isimleri veren Türkler (*kara* kuzeyi, *ak* güneyi anlatmak için vb. kullanılır), denize Kuzey Denizi anlamında Karadeniz adını verir, Fransızcadaki *Mer Noire* ifadesi de tam olarak buradan gelir. Sonuçta Fransızcada *Pont Euxin*, Yunanca bir ismin Latineden geçerek Fransızcaya uyarlanmasıyla *Mer Noire*, Türkçe Karadeniz isminin Fransızcaya çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır.

DALYANLAR

İkinci örneğimize geçelim. Akdeniz’de, baharda Cebelitarık Boğazı’nı aşan ve sıcak denizlere üremeye gelen ve kıyıları saatin aksi yönüne dolaşan Atlas tonunu avlamakta uzun süredir kullanılan bir teknik vardır. Bu teknik, tonbalığı sürülerinin geçiş yollarına ağlar ve kazıklarla kurulmuş “odaları” olan ve sonunda balıkların bir ağın üstünde kalacağı “kuzuluğa” götüren bir tür labirente sokulmasıdır. Ardından tekneler dalyanın çevresinde konumlanır ve ağı gererek balığı yavaş yavaş denizin yüzeyine doğru yönlendirir ve orada bayılarak öldürür.²

Cezayir Denizcilik İşleri Genel Müdürü Belkheir Ikkache’in sunduğu daha bürokratik tanıma göre:

Kıyıya dik uzanan ağlardan bir setten oluşan ve yakalamanın gerçekleştiği kapalı bir alanla son bulan dalyan, ucunda farklı ağırlıkların bağlı olduğu şamandıraların diklemesine grip enlemesine uzanarak bölmeler ve odalar oluşturduğu ağlardan mürekkeptir ve böylece balıkların tutulduğu bu çok duvarlı dev ağ oluşturur. Dalyan, aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır:

- balığı odalara yönlendiren yönlendirme ağı;
- balıkları içeri alacak şekilde her iki tarafta bulunan iki giriş bölmesi üzere bir dizi odacıktan oluşan gövde;
- balıkların hapsedildiği göz olan ölüm odacığı, yani kuzuluk;

Ve kuzuluk ve toprak kuyruğu ya da toprak ağı ve deniz kuyruğu ya da deniz ağından mürekkep bir kuyruktan oluşan bir gövde.³

2. Bkz. J.-P. Beucher vd. *Histoire des engins techniques de pêche*, IFREMER, <http://archimer.ifremer.fr/doc/00002/11355/7928.pdf>.

3. Çevrimiçi aylık Cezayir yayını, *Le Phare*, No. 1655–1656.

Roberto Rossellini'nin *Stromboli*'de (1950) filme aldığı bu teknik, anlaşılan Fenikeliler döneminden bu yana kullanılıyor ve Batı Akdeniz'e, MÖ 6. yüzyıla doğru Fokaialılarca getirilmiş. Günümüzde hâlâ Sicilya'da, Cezayir'de ve Tunus'ta kullanılıyor; Nabil Arkeoloji Müzesi'nde bu balık avlama tekniğine ilişkin bir levha yer alıyor, levhada tekniğin Arapça ismi مضربة [maDraba] bulunuyor, bu vurgulu D sesine daha sonra tekrar değineceğiz. İtalyancada bu tekniğe *mat-tanza* adı verilir (balıkçıların başınaysa Arapça bir sözcük kullanılarak *rais* denir), tekniğin uygulandığı yereyse *tonnara* denir, Provensal dilinde *madrago* veya *mendrago* (Alain Rey'in *Dictionnaire historique de la langue française* eserinde 14. yüzyıl tarihlidir), Fransızcadaysa *madrague* (Alain Rey'e göre 16. yüzyıl tarihlidir) adını alır. Bu son iki sözcüğün genelde Arapça *madraba* "vurulan yer" sözcüğünden geldiği söylenir, bu köken İspanyolcada *almadraba* sözcüğünün varlığıyla doğrulanır, Joan Corominas bu sözcüğü şöyle yorumlar: "lugar donde se pascan los atunes", ultimo tercio S. XIV. Del ar. *Madraba* "lugar donde se golpea" (ton avlanan yer (...)) Arapça vurulan yer anlamındaki *madraba* sözcüğünden). Ancak *Petit Robert* köken olarak Arapça *al-mazraba* "kapalı alan" sözcüğünü verir. Arapçadaki DRB "vurmak" kökünün İspanyolca sözcükte tartışmasız olarak görüldüğü açıktır ama bu noktada iki sorun vardır. Öncelikle Fenikelilerden alınan ve Fokaialıların getirdiği bir tekniğin ismi neden Arapçadır? Diğer yandan Arapçadaki MDRB sessiz yapısı nasıl MDRG'ye, Provans dilinde *a* sesi nasıl *ā* sesine dönüşmüş olabilir? "Kapalı bir alana sokmak" anlamındaki *zaraba* fiilinden gelen *al-mazraba* sözcüğü savında bazı ses sorunları mevcut (hem *z*'den *d*'ye, hem de *b*'den *g*'ye geçişi açıklamak gerekecek).

Bir köken açıklamasının biri fonetik (sese dayalı) diğeryse semantik (anlama dayalı) iki kritere yanıt verebilmesi gerekir, A biçiminden B biçimine geçiş hem şekil hem de anlam açısından açıklanabilmelidir. Bu iki durumda, hem *madraba* (vurulan yer) hem de *mazraba* (toplanma yeri, kapalı alan) anlam kriterine aşağı yukarı yanıt verebilmektedir; zira bu iki Arapça köken aynı zamanda tasvir ettiğimiz balık avı tekniğine karşılık gelmektedir. Ayrıca, tamamen bağlantısız da sayılmazlar. Vurgulu D ve Z sesleri, farklı Arapça biçimlerinde sıkça birbirinin yerine geçer, hatta bu yerine geçme salt vurgulu seslerle de, Arapçayla da sınırlı değildir. Örneğin İspanyolcada, Madrid kentinin ismi halk arasında konuşulan dil kesitlerinde sıkça

Madriz olarak telaffuz edilir. Hasılı, özellikle her iki seçeneğin de tatmin edici bir şekilde dalyanda balık avı anlamına geldiği düşünülürse, madraba/mazraba arası bir değişim, kabul edilebilir bir anlam değişikliğine dayanarak güçlenir. Köken açıklamalarının hem ses hem de anlam kriterlerine yanıt verebilmesi gerektiğini söylemiştim ve burada bir alternatfin iki kolunun her biri, her iki kriterle yanıt verebiliyor. İki ayrı ses ve iki ayrı anlamla Arapçadaki sözcükleri yeniden yorumlamamız mümkün olabilir. İyi ama hangileriyle? Arapça biçimlerdeki B'nin Fransızca ve Provensal dilinde G'ye dönüşmesini nasıl açıklayabiliriz? Sonuçta sesbilim açısından, Arapçada arkasından A gelen bir B harfi sondaysa G'ye dönüşemez, ancak ve ancak *madrab* (sondaki a olmadan) gibi bir biçim *madrage*'a dönüşmüş olabilir. Peki ya B sesi İber dillerindeki biçimlerde neden aynı kalmış olsun?

Frédéric Mistral'in *Tresor dou Felibrige* sözlüğüne baktığımızda şunu görüyoruz:

MADRAGA, MENDRAGO (cat. esp. *almadraba*) ve makale sonunda "*mandrago* sözcüğünü Latince *mandra* ve Yunanca *μανδρα* ile karşılaştırmalı.

*Μανδρα*⁴, Klasik Yunancada "çevrilmiş alan, toplanma alanı" anlamına gelmektedir. Latinceye "yük hayvanı sürüsü (konvoy)" anlamında geçmiştir; aynı biçimde ve anlamda İtalyancada da bulunur. Her iki durumda da tarif ettiğim balık avı tekniği düşünüldüğünde anlam açısından kabul edilebilir bir özellik görürüz; *mandra* sözcüğünün Yunancada hiçbir zaman dalyan anlamında kullanılmamış olması, *Histoire des engins et techniques de pêche* [Balık Avı Araç ve Tekniklerinin Tarihi] eserinin yazarlarının *madrague* sözcüğünü Yunanca *mandra-ago* (age, s. 21) ile bağlantılandırmasını engellemiştir. Aslında günümüz Yunancasında dalyan anlamına gelen iki sözcük vardır; *θυννείο* (thinneio) ve *νταλιάνι* (dalyani). Bunlardan birincisi "tonbalıkçılığına değin" olarak çevrilebilir ve İtalyancadaki

4. Türkçede *mandıra* ve *mendirek* sözcüklerinin kökeni bu sözcüktür. Nişanyan'ın etimoloji sözlüğüne göre mandıra, Yunanca ve Eski Yunanca *mándra* *μάνδρα* "ağıl, hayvanların kapatıldığı yer" sözcüğünden alıntıdır. Mendirek, Orta Yunanca *mandrákion* *μανδράκι* (ağılcık) "liman ağzına inşa edilen koruma suru" sözcüğünden alıntıdır. Yunanca sözcük Eski Yunanca *mándra* *μάνδρα* "ağıl, etrafı çevrili alan" sözcüğünün küçültme halidir. (ç.n.)

tonnara sözcüğü bu sözcükten geliyor olabilir. Hem dalyan balıkçılığını hem de bu balıkçılığın yapıldığı yeri anlatan ikincisi, Yunanlara göre Türkçe bir kelimedir, Türklerse *dalyan* sözcüğünün Yunanca olduğunu düşünür. Zaten karmaşık olan duruma bir katman daha ekleyebiliriz. İncil İbranicesinde bir *hapax legomenon* (yani sadece bir kez rastlanan bir sözcük) vardır: MaDReGa (*Ezgiler Ezgisi*, 2:14) sözcüğü Modern İbranicede “aşama, merdiven basamağı” anlamına gelir ve Fenike dili, İbraniceye çok yakın olduğundan bu “aşamaların” tonbalıklarını birinden diğerine geçirdiğimiz ve sonunda “kuzuluğa” açılan “bölmeler” olduğu düşünülebilir. Yani birkaç olası seçenek vardır ama bu noktaya kadar kesin hiçbir şey yoktur.

Aslında bu sözcüğün tarihçesini anlamak için belki de *madrague*’ın başlangıcına ve dolaşımına bakmamız gerekiyordur. Jean-Paul Beucher, bu balık avlama tekniğinin yayılış tarihçesini anlatarak bize bu konuda yol gösterir: “Fenikelilerin icat ettiği dalyan balıkçılığı, Antik Yunanlar tarafından özellikle yağda marine ederek tükettikleri tonbalığını yakalamak için kullanılmıştır. Akdeniz kıyılarının tamamına yayılan bu yakalama sistemini Araplar mükemmelleştirmiştir.”⁵

Anlaşılan o ki bu balıkçılık tekniği iki yoldan yayılmıştır; o halde yapılması gereken, bir yandan Fenike dilinden Arapçaya, ardından İspanyolcaya ve oradan da belki Provensal diline ve Fransızcaya; diğer yandan da Fenike dilinden Türkçeye, Yunancaya, İtalyancaya ve yine belki Provensal diline ve Fransızcaya geçişi diller açısından yorumlamaktır. Araplar, Fenike kaynaklı bu balıkçılık tekniğini benimsediklerinde kuşku yok ki onu anlatan sözcüğü de benimsemiştir. Peki ama bu hangi sözcüktür? Bu noktada, R’nin (“Reş” harfinin) Fenike dilinde bir köke eklenerek hafif bir anlam değişikliğine yol açabilmesine dayanan ikinci bir varsayıma daha sahibiz.⁶ Örneğin, KiSe “sandalye” sözcüğünden KuRSa “koltuk” türetilmektedir. Yani DaG “balık” sözcüğünden DeRaG “balık sürüsü” ve MiDRaGa “balık sürüsünün kapatıldığı yer” sözcükleri türetilmiş olabilir. Sadece bir varsayımdan ibaret olduğunun altını çizmemiz gereken bu senaryo, meselenin bir kısmını çözebilme avantajına sahiptir. Sonuçta İspanyolca *almadraba* sözcüğü ile Fransızca *madrague* sözcüğünün

5. J.-P. Beucher vd., *Histoire des engins et techniques de pêche*, <http://archimer.ifremer.fr/doc/00002/11355/7928.pdf>.

6. Philippe Cassuto bana bunu önerirken Fenike dili külliyyatının sınırlı ve bunun bir tahminden ibaret olduğunun altını çizdi.

aynı kökten aynı yolla indiğini kanıtlayan hiçbir şey yoktur; zira sorunlu G harfi sadece Provensal ve Fransız dillerinde mevcuttur ve İspanyolca için önerilen Arapça köken hem anlambilimsel hem de sesbilgisel kriterler açısından tamamıyla kabul edilebilirdir. Yani farklı kökenlerin ya da farklı güzergâhların olması mümkündür. O halde bu balıkçılık tekniği Akdeniz'in dört bir yanına yayıldıkça bir dizi biçimin ardı ardına oluştuğunu görürüz. Fenikece MDRG Arapçaya *mazraba* "tonbalığı avlanan kapalı alan" olarak geçerken *madraba* "vurulan yer" sözcüğüyle bir kesişime uğrar, Arapça terim böylece bir yerin adlandırılmasıyla (ağ yapısı) öldürme tekniği (bayıltmak için tonbalıklarına vurulur) arasında gidip gelir, ardından *almadraba* şeklinde İspanyolcaya (ve aynı zamanda Katalancaya ve Portekizceye) geçer.

Fenikece-Arapça-İspanyolca (ve Katalanca ile Portekizce) güzergâhı doğru görünse de Provensal ve Fransızca biçimler için geçerli sayılamaz. *Madrago* ve *madrague* sözcüklerinin kökeni meselesi henüz çözülebilmemiş değildir. 16. yüzyıl tarihli Fransızca *madrague* sözcüğünün Provensal dilinden gelmesi muhtemeldir: Akdeniz'deki coğrafi konumları nedeniyle Provanslıların dalyan balıkçılığı tekniğiyle, Ölil dili konuşanlardan önce tanışmış olması bariz bir durumdur; ileriki bölümlerde göreceğimiz üzere yer adları da bunu doğrular. Ancak bu noktada Fenike ve Provans dilleri arasında hâlâ eksik bir halka vardır: *madrago* Yunancadan gelmiş olamaz ve elimizde kalan tek varsayım, Fenike dilindeki MiDRaGa sözcüğünün nasıl olduğunu bilemediğimiz bir şekilde Provans kıyılarına gelebilmiş olmasıdır.

Sonuçta Fenike dilini Arapçadan geçerek İspanyolcaya götüren bağlantı güvenilirdir ancak Akdeniz'in sadece güney bölümlerine ilişkindir. Kuzeyde, Yunanca θυννείο sözcüğünün nasıl anlam kopalamasıyla İtalyanca *tonnara*'ya dönüştüğünü açıkça görebiliyoruz fakat Yunanca νταλιάνι ile Türkçe *dalyan* sözcüklerinin nereden geldiğini bilmiyoruz: Eksik bir halkamız var. Buna karşılık bilmediğini bilmek de bir bilme türüdür ve dalyanın üzerindeki gizem örtüsü (şimdilik?) sabittir ama İspanyolca, Katalanca ve Portekizcenin kökeni meselesi çözüme ulaşmış gibidir. Ancak tarih boyunca bir kültürden diğerine geçmiş müşterek bir Akdeniz tekniği teriminin çoklu bir kökene sahip olabilmesi ve her ne kadar hiçbirini kanıtlanmış olmasa da farklı dillerde bu tekniği tarif eden sözcüklerin ödünçleme, yeniden yorumlama, ses uyarlaması ve yeniden anlamlandırma sonucu oluşmuş olması ilginçtir.

Pierre Larcher, “eksen türetme” [*dérivation pivot*] konulu bir makalesinde⁷, “eksen etrafında dönüşün” biçimsel ve anlambilimsel şartlarını açıklar: Eksen sözcük biçimsel olarak çift anlam içerebilecek şekilde muğlak olmalıdır ve anlam açısından da metonimik⁸ olarak tercüme edilmelidir. Yukarıda, Fenike dilinde *MiDRaGa biçiminin Arapçada MaDRaBa ve MaZRaBa olarak iki farklı şekilde tercüme edildiğini öne sürdüğümüz varsayım, bir eksen türetmeden ziyade farklı dallara ayrılan bir halk kökenine işaret eden alternatif bir çeviri olacaktır.

Polis soruşturmasını andıran, “gizem” sadece kısmen çözüldüğünden tamamına ermemiş bu uzun tartışmanın ardından şimdi kökenbilimden yer adlarına geçelim. Dalyan balıkçılığı için ağlar ve kancalardan oluşan karmaşık araç gereç kesinlikle sökülebilir değildir ve hep aynı yerde durmaktadır. Bu nedenle balıkçılık tekniğinin ismi, bazı durumlarda balıkçılığın yapıldığı yerin ismine dönüşmüştür. Örneğin sadece Fransa kıyısında, Ensues la Redonne yakınında Madrague de Gignac, Marsilya’da Madrague Ville ve Madrague Montredon, Saint-Cyr-sur-Mer’in dalyanı Madrague, Hyères’de Madrague Limanı, ayrıca Giens, Carry, Saint-Tropez vb. *madrague*’ları mevcuttur. Buna Cezayir’in Aïn Benian kentinde bulunan ve sömürge döneminde La Madrague olarak adlandırılan El Djemila Limanı’nı ekleyelim: Kökeni hâlâ belirsiz olan bu büyükçe bir dizi yer ismi, benim için en azından Akdeniz’in hayli karakteristik dillerinin karışımının bir göstergesidir. Bunlara İspanya’da, Katalonya’daki Almadrava’yı, Endülüs kıyılarında, Cadiz’in kuzeyindeki Almadraba’yı ekleyelim. Aynı şekilde Türkiye kıyılarında üç dalyan vardır: Biri Bozcaada’nın (eski adıyla Tenedos) karşısında, ikincisi Sakız Adası’nın karşısında, Çeşme yakınlarında üçüncüsüyse ülkenin güneybatısında, Kaunos Antik Kenti yakınlarındadır. Son olarak İtalyanca *tonnara* sözcüğü, Korsika’da, Bonifacio yakınlarındaki Tonnara’nın yanı sıra Sicilya’da Tonnara de Marzameni ve Tonnara Trabia, Egadi Adaları’nda Tonnara di Favignana, Trapani yakınlarında Tonnara di Bonagia, Tonnara di Scopello, Tonnara di Vendicari, Tonnara di San Giuliano gibi pek çok yere isim vermiştir.

7. P. Larcher, “Un cas de dérivation pivot”, *Arabica*, 60, 2013, s. 201–207.

8. Türkçede ad aktarması, mecazı mürsel ya da düz değişmece olarak bilinen, aralarında nitelik bakımından bağ bulunun iki kavramın birbiri yerine kullanılması veya bütünün parça yerine geçerek anlamının daralması ya da parçanın bütün yerine geçerek anlamının genişlemesi durumu. (ç.n.)

Farklı ses biçimlerine bürünmüş ve farklı dillere uyarlanmış (Nabil, Nablus, Napoule, Napoli...) Yunan mirası véαπολις bir yandan; tonbalığı yakalamakta kullanılan ve bazıları yer adına dönüşmüş madrague, مضربة, almadraba, θυννείο, tonnara, νταλιάνι, dalyan gibi çeşitli şekillerde adlandırılan, farklı ülkelerdeki ortak Fenike mirası Akdeniz balıkçılık tekniği diğer yandan. Elimizdeki iki yer adı demeti, iki alanı, Yunanların yayılışını ve bir Fenike balıkçılık tekniğinin yaygınlaşmasını resmediyor. Bu alanlardan biri imparatorluğa diğeriye balıkçılığa ilişkin; yani ortak hiçbir yönleri olmadığını düşünmemiz mümkün ancak bu iki alan bizi bir diğerine yönlendirir ve tek bir coğrafi (karaların ya da üç kıtanın arasındadırlar) ve ekolojik (üreme döneminde tonbalıklarının hareketiyle belirlenen) alanda varlık gösterir. Son olarak bu farklı alanlara ışık tutmamızın dilbilimsel bir okumayla mümkün olduğunu, bu okumanın çokdillikten öte ya da çokdilliliğe rağmen bağlantılar, ödünçlemeler ve yeni sözcükler türetmek için ortak bir birikim sunduğunu ekleyelim.

Bu durumu nasıl tasvir etmeli, nasıl kuramlaştırmalı? Sylvain Auroux'nun kullandığı biçimiyle *hiperdil* [hyperlangue]⁹ kavramını, içinde bulunan nesnelerin ve öznelerin verdiği belirli bir yapıya sahip bu uzam/zaman düşünebiliriz: tamamı belirli bir çevrede bulunan, iletişim ve toplumsal ilişkiler kuran dil becerisine sahip bireyler. Auroux, kavramını şu şekilde açıklamıştır:

“Hiperdil kavramının özelliği, dil eyleminin saptanmasında bir yandan konuşan özneleri ve beceri farklılıklarını, bir yandan da kültürel çevreyi ve dildışı gerçekliği dikkate almasıdır.”¹⁰

Bu yaklaşım, Auroux'nun Portekizcenin Brezilya'daki tarihine uyguladığı gibi, Latincenin Galya'daki ya da Arapça'nın Tunus'taki tarihine, yani ulusal dillerin oluşumuna uygulanabilir, ancak burada bizi meşgul eden, çokdilli ancak çeşitli anlam (zeytinyağı ve zeytin gibi), yer adı (neapolis çeşitlemeleri gibi) veya sosyolojik ve sözlükbilimsel (*drogman*'ın işlevi ve adları gibi) konularda uyuma sahip Akdeniz bölgesine kesinlikle uygun değildir.

Toplumdilbilimin açıklanması konulu bir eserde, William Labov'un ortaya attığı *dil topluluğu* kavramı konusunda sözkonusu sosyal

9. Bkz. S. Auroux, “La realite de l'hyperlangue”, *Langages*, 127, 1997 ve S. Auroux, E. Puccinelli ve F. Mazière, *Langages*, 139, 1998, *L'hyperlangue brésilienne*.

10. S. Auroux, 1997, s. 112.

topluluğu esasen dilbilimsel açıdan düşünmeyi önermiştim.¹¹ Bu, dilden ya da dillerden yola çıkmak yerine bir bölgeden yola çıkmak anlamına geliyordu; bölge dediğimiz bir kent, bir ada, bir ülke, bir sınır bölgesi vb. olabilir ve zaman zaman güçlkle tanımlanabilirdi: Örneğin bir adanın sınırları mükemmel bir şekilde belirlenmiş olabilir, peki ya bir kentin sınırı nerede başlar ve nerede biter? Burada resmettiğim de böyle bir yaklaşım, bu kez bölgeyi tanımlamak çok sorunlu sayılmaz: Kapalı bir deniz, Akdeniz sözkonusu, bir şekilde sınırları bize verilmiş gibi. Bu kitapta ortaya koymaya gayret ettiğim Akdeniz'in dil tarihi, farklı kökenlerden ulusal diller (Latince, Arapça...) kadar zeytinyağı/zeytin ikilisi, *neapolis*'ler, *madrague*'lar ya da Yunanca veya Latince köklerle türetilmiş yeni sözcükler de üretmiştir; hasılı bu tarih, var olmuş olan ve elbette günümüzde de devam eden çatışmalardan, egemenliklerden, fetihlerden siyasi ve toplumsal bir tarihin dil tarafıdır.

Bazı kent isimlerinin birbirini tekrar ettiği; birbirine İtalyanca, Fransızca, İspanyolca ya da Türkçe konuşarak yanıt verdiği bu havza etrafında, aynı zamanda biraz Yunanca, Latince ya da Arapça da konuşuruz çünkü bir Arap-Yunan-Latin dünyasında yaşıyoruzdur ve bu dünya da bizim içimize işlemiştir. Sadece onlarla sınırlı olmamakla birlikte, yer adları bize nereden geldiğimizi hatırlatır. Bu coğrafi bütünün, dil aileleri, katmanbilgisi veya fosiller gibi farklı benzetmelere konu olabilecek dil tarihi, her şeyden önce, ekodilbilim nişinin en mükemmel örneğidir. Bu Akdenizli niş, dildeki birkaç izden hareket ederek sözünü ettiğim geçmişle olduğu kadar ilerleyen bölümlerde değineceğimiz bugünüyle de vardır. Bütün bunları kitabımızın son kısmında derinlemesine ele alacağız.

11. L.-J. Calvet, *La Sociolinguistique*, Paris, PUF, Que Sais-Je?, 2013, s. 81 vd.

3. KISIM

TARİHİN ŞİMDİKİ ZAMANI

BİR AKDENİZ Mİ YOKSA BİRDEN FAZLA AKDENİZ Mİ?

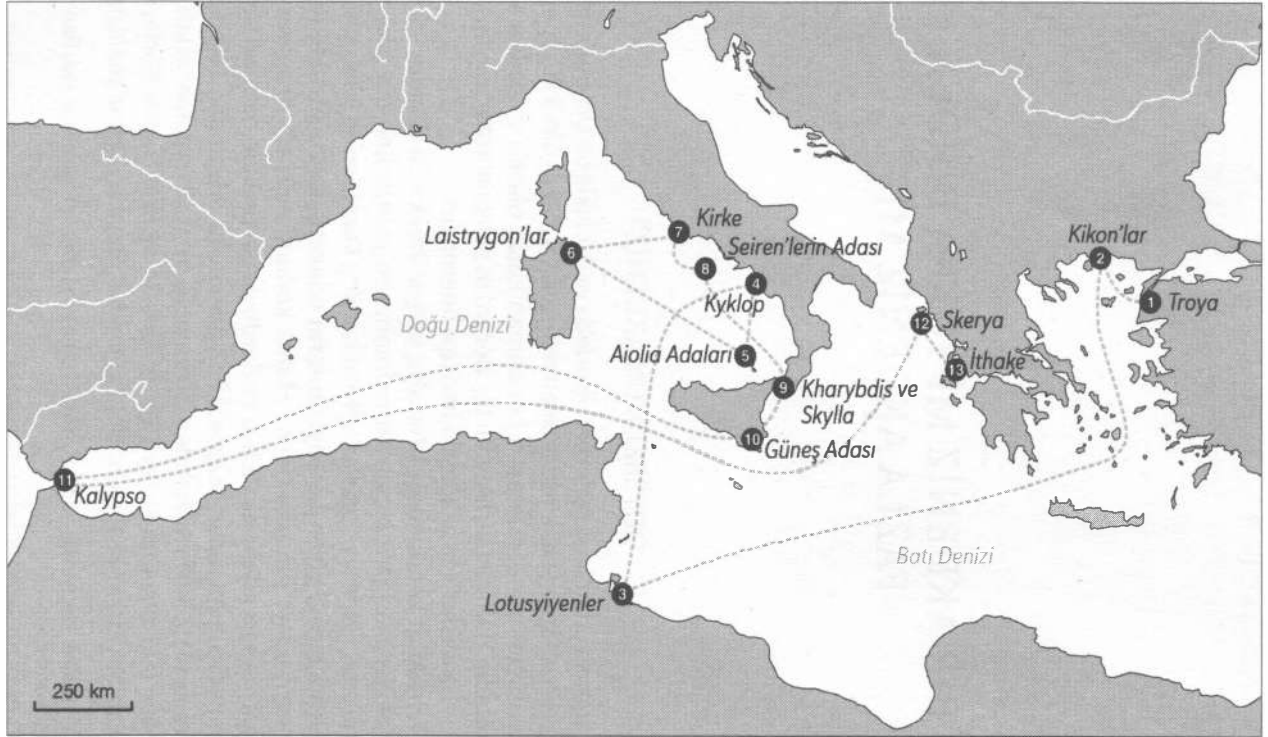
ODYSSEUS'UN AKDENİZ'İ

Homeros'a atfedilen eserlerden *İlyada*'da ve özellikle de *Odysseia*'da, Odysseus farklı şekillerde incelenebilecek uzun bir yolculuk yapar, yolculuğun uğrak noktaları her zaman kesin olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Victor Bérard'ın çalışmalarına¹ dayanarak yolculuklar için aşağıdaki haritayı önerebiliriz.

Troya'dan kendi adası İthaka'ya ulaşabilmek için (bunun için Mora Yarımadası'nın çevresini dolanması yeterlidir) yola çıkan Odysseus, şiddetli rüzgârlarla (ve arkasında Poseidon'un öfkesiyle) unutma çiçeği yiyen Lotosyiyenlerin adasına doğru sürüklenir (Bérard adayı Tunus'ta Cerbe olarak konumlandırır²). Ardından İtalya'nın batı kıyısında Sicilya ve Sardinya çevresinde dairesel bir deniz yolculuğu yapar; Tekgözlü Polyphemos'un adasından, Napoli Körfezi'nden, Aiolia Adası'ndan (Stromboli), dev Laistrygon'ların adasından (Sardinya'nın kuzeyi) geçer, Tiber'in ağzıyla Napoli Körfezi arasından Kirke'nin adasına doğru yeniden İtalya kıyılarına yaklaşır,

1. V. Bérard, *Les Navigations d'Ulysse*, 4 cilt (1927–1929), tekrar basım 1971, Paris, Armand Colin.

2. Sonraki konumlandırmaların tamamı Bérard'a aittir.

Bérard ve Cuisenier'ye göre Odysseus'un yaptığı yolculuğun aşamaları

Sorrente yakınlarında Seiren'lere doğru iner ve ardından Messina Boğazı'na ilerler (Kharybdis ve Skylla). Son olarak Kalypso'nun adasına (Cebelitarık Boğazı) doğru uzun bir yolculuk yapar ve en sonunda Korfu'ya doğru diğer bir uzun yolculuk gerçekleştirip, Troya kuşatmasının on yılına eklenen ve on'yılı aşkın süren bir göçebelikten sonra İthaka'ya ulaşır.

Önerilen farklı yorumların ötesinde, hem kadınlarla (Kirke, Kalypso, Nausikaa), hem ölümle oynanan daimi bir oyunla hem de adalarla duraklara ayrılan ve yolculuktan ziyade macera olan bu seyahat bizi salt coğrafi açıdan ilgilendirecek. Sonuçta bu yolculuk, son derece seçici bir Akdeniz seyahatidir. Yolunu değiştirmiş gibi görüldüğü Cerbe'ye uğrayışını hariç tutarsak, yolculuğu dönemin Yunan dünyasının doğusundan, Levant Denizi'nden (Troya) başlar ve en batıdaki denize (Herkül Sütunları) gider; geçtiği Tiren Denizi, yolculuğunun coğrafi merkezini oluşturur, dünyanın iki ucu, doğu ve batı arasında bir çeşit ağırlık merkezidir. Tiren Denizi çevresinde bir çember seyri oluşturan uzun menzilli seferleriyse bir çeşit Akdeniz, bölgesel bir sahiplenme resmeder, "Odysseus'un Akdenizi"dir bu.

DÖRT AYRI AKDENİZ Mİ?

Gelgelelim bu sıvı kıtanın ya da bu içdenizin farklı okumaları da mümkündür. Haritaya kısaca göz attığımızda bile Sicilya'nın batı ucundaki Marsala bölgesi ile Tunus'taki Bon Burnu'nun ucu arasındaki dar geçidin, biraz doğuda Malta Adası tarafından kontrol edilen bir çeşit boğazın sınır oluşturduğu iki bütünlük olduğunu görüyoruz: Doğu Akdeniz ve Batı Akdeniz.

Bu ayrım, daha önce aktardığımız tarihin bir kısmını açıklıyor. Yunanlar, MÖ 9. yüzyıldan itibaren, bir çemberden diğerine ya da bir nişten bir diğerine genişleyerek önce Ege Denizi'ne, daha sonra da Doğu Akdeniz'e yayılır (bkz. 5. Bölüm). Ardından, MS 4. yüzyılın sonunda Roma İmparatorluğu, Yunancanın egemen olduğu Doğu Roma İmparatorluğu ve Latincenin egemen olduğu Batı Roma İmparatorluğu olmak üzere (bkz. 6. Bölüm) iki ayrı siyasi varlığa ayrılarak bu doğu/batı ayrımına uymuş olur. Aynı şekilde, *lingua franca* deyiminin karşılık geldiği iki anlam da bu ayrıma denk düşer (9. Bölüm).

Diğer yandan Akdeniz'in güney kıyısı, Fenikelilerin denizyoluyla ve Arapların karayoluyla yayıldığı aksı oluşturur (3. Bölüm). Kuzey

Dört Akdeniz

kıyısıysa bir yandan Yunanların Türkiye'den³ İtalya'nın güneyine, Fransa'nın güneyine ve İspanya'nın güneyine (5. Bölüm) yayılışının aksı olur. Sadece her iki kıyıyı da kapsayan Latin yayılması (6. Bölüm) bu kuzey/güney zıtlığını yok etmiştir. Bu coğrafi yayılmalar elbette jeopolitik sonuçlar doğurmuştur: Günümüzde güney kıyılarında Arapça, Amazighe ve İbranice olmak üzere Sami dilleri konuşulmaktadır; kuzey kıyılarındaysa Hint-Avrupa dilleri (Romen ve Yunan dilleri) ile bir Ural-Alтай dili olan Türkçe konuşulmaktadır. Bir dil haritasına baktığımızda açık ve çarpıcı olan bu büyük ayırım ya da bu zıtlık, günümüzdeki duruma ilişkin hayati bir veridir. Ayrıca bu iki kısım arasındaki tercüme akışı, 16. Bölüm'de göreceğimiz üzere, dengesiz kültürel ilişkilerin, kuzey ve güney arasında güç ilişkilerinin varlığına işaret etmektedir.

Her ne kadar doğu/batı ayrımı coğrafi açıdan tartışmasız olsa da Fenikelilerin ve Arapların doğudan batıya yayılması sonuç olarak bu ayrımı aşmış, tarih coğrafyadan yararlanmış veya onu değiştirmiştir. Bu noktada sadece coğrafya tarihe kendi yasasını dayatmaz, tarih veya daha doğrusu insanların toplumsal alışkanlıkları da coğrafyadan faydalanır, onu ele geçirir, olanaklarını kullanır, hatta ona karşı gelir. Yani Sicilya'yla Tunus'un, ardından da Girit'le Kıbrıs'ın arasından geçerek Cebelitarık Boğazı'ndan Türkiye'nin güneyine uzanan neredeyse düz ve yatay bir çizgi hayal edebiliriz, bu çizgi biraz Odysseus'un uzun deniz seferini andırır ve Akdeniz'i kuzey kıyısı ve güney kıyısı olmak üzere ikiye böler.

Christophe Picard, Arapların Akdeniz denizciliğindeki varlığının azımsandığını kanıtlamaya çalışsa da, bunun için Müslüman tersanelerin ve gemiliklerin listesini sunarken bu ayrımı doğrular: Bu tersaneler günümüzdeki Lübnan'dan İspanya'nın güneyine uzanırken Balear Adaları'nda ve Palermo'da nadiren kuzeye çıkar.⁴

Yani sözkonusu olan salt zihinsel bir bakış açısı, coğrafi bir oyun ya da grafik bir hayal değildir: Bu iki akstan, doğu/batı arasındaki coğrafi bir veridir, kuzey/güney arasındaki ikincisiyse tarih ve tarih yapımcılar tarafından üretilmiştir. Ve eğer bu iki aksı kesiştirirsek, bazı ülkelerin aynı anda farklı kısımlara yayılabildiği, dörde ayrılmış bir Akdeniz'le karşı karşıya kalırız.

3. Burada bahsi geçen coğrafi bölgeye Anadolu ya da Küçük Asya demek daha doğru olacaktır. (ç.n.)

4. C. Picard, *La mer des califes*, Paris, Seuil, 2015, s. 417.

İlk kısım, Fransa'nın ve İspanya'nın Akdeniz kıyılarını, İtalya'nın batı kıyılarıyla bazı adaları (Korsika, Sardinya, Balear) kapsar; ikinci kısım İtalya çizmesinin alt kısmını, Yunanistan'ı ve Türkiye'yi içine alır; üçüncü kısım İspanya'nın güneyini, Fas'ın Akdeniz'e bakan kısmını, Cezayir'i ve Tunus'un kuzeyini kapsar; dördüncü kısımdaysa Tunus, Libya, Mısır, İsrail, Suriye ve Lübnan yer almaktadır.

ADALARDAN VE DİLLERDEN

İster iki ister dört parçadan oluşan modeli benimseyelim, Akdeniz bölümler arasında kalmış küçük toprak parçalarıyla, Malta, Kıbrıs, Girit ve kuzeybatı bölümüne yoğunlaşmış diğer adalarla (Korsika, Sardinya, Balear, Sicilya) doludur. Bu noktada, dillerle ilişkileri açısından da daima ütopyalara ilham veren ve hayaller kurduran adalara daha uzunca değinmemiz gerekir. Jean-Jacques Rousseau, dillerin kökeninin adresi olarak adaları işaret etmiştir.

(...)Yerkürenin dönmesi, kıtalardan parçalar kopardı ve adaları oluşturdu. Bir arada yaşamak zorunda bırakılan ve böylece bir araya gelen insanlığın içinden, ortak bir deyim, hâlâ ormanlarda yaşayanlardan daha kolay çıkmış olması gerektiği ortadadır. Bu nedenle, ilk kez deniz yolculuklarından sonra ada sahinlerinin kıtaya dil kullanımını getirmiş olmaları oldukça olasıdır. Toplumlar ve dillerin ilk olarak adalarda oluştuğu ve anakarada öğrenilmesinden önce kuresuzluğa ulaşmış olması da mümkündür. (...) ⁵

Ve Rousseau, Pascal Paoli'nin dava arkadaşlarından Matteo Buttafaco'nun talebi üzerine ve kuşku yok ki toplum sözleşmesini denemek için bir adanın bütün diğer bölgelerden daha uygun olacağını düşündüğünden, Korsika'ya bir anayasa yazmaya bile girişir.

Kreol dili⁶ olmayan adalar (Küba gibi) ve adasız kreol dilleri (Guyana, Gine, Louisiana kreolleri gibi) benzeri karşı örneklerin varlığına rağmen, dilbilimcilere göre adalı olmak çoğu zaman kreollerin ortaya çıkması için gerekli sayılmıştır. Dahası sınırlanmış alanları araştırma yapmayı kolaylaştırdığından laboratuvar, hatta deney tüpü olarak görülen, suyla çevrelenmiş bu toprak parçalarına özel bir ilgi göstermişlerdir. Peter Mühlhäusler bu konuda, biyologların pandas, zürafalar ve fillerden kobay farelerini ve sıçanları incelemeyi yeğledikleri eğlenceli bir benzetme yapar; buna göre ikinciler daha

5. G. Lapouge, *Les pirates*, Paris, Payot, 1991, s. 74.

6. Bir yöreye, topluluğa ve kişiye göre gelişen, birkaç dilin karışımından oluşan dil. (ç.n.)

hızlı gelişir ve filler için kobay fareleri neyse kıtalar için de adalar odur, her şey orada ve daha hızlı gerçekleşir.⁷ Mühlhäusler, bu bakış açısını benimseyerek Pasifikteki çeşitli adalardan, 19. yüzyılın sonunda farklı kökenlerden yaklaşık 50 kişinin yaşadığı Ogasavara Adaları'ndan (Bonin Adaları), Bounty isyancılarının sığındığı Pitcairn'den, ardından sürüldükleri Norfolk'tan ve 1862 yılında bir Britanyalı ile Polinezyalı üç eşinin yerleştiği Palmerston'dan söz eder ve bu durumların tamamında konuşulan İngilizcenin hiçbir şekilde kreolleşmediği sonucuna varır. Robert Chaudenson ise tropikal adalar, kreollerin ortaya çıkmasıyla bağlantılı olsa da bunun "tamamen adalı olma özelliğinden ziyade sömürgeci Avrupa'nın tarım sanayisinin hırslarına, ekonomik ve stratejik tasarılarına uygun koşullar sağlamasından" kaynaklandığı fikrini geliştirmiştir: "Sömürge yetiştiriciliği için son derece verimli iklim olanakları, asıl topraklarında köleye dönüşmesi çok zor görünen göçmen işçilerin kaçmasını imkânsız ya da en azından çok zor kılan yalıtık topraklar, üç köşeli ticaret vb."⁸

Sonuç olarak adalar doğrudan kreolleşme yaratmaz ve konumuza dönecek olursak, Akdeniz adalarının katiyen kreolofon olmadığı aşikârdır. Ancak çoğu zaman sınırlı boyutlarına karşın bazı dil değişikliklerine ve bazen de çokdilli durumlara evsahipliği yaparlar.

Aralarından ikisi devlettir, dili hem kuzeyden hem de güneyden beslenen Malta'yla Türkçe ve Yunanca konuşan iki parçaya bölünmüş olan Kıbrıs. Diğer adalar Fransız (Korsika), İspanyol (Balear Adaları), İtalyan (Sicilya ve Sardinya) veya Yunandır (Girit, Rodos ve diğer pek çok ada). Adaların dil durumu konusunda ayrıntıya girelim. Sicilya, küçük bir Arnavut azınlığa sahip, Sicilyaca ve İtalyanca konuşulan ikidilli bir adadır; Sardinya, %85'i Sarduca anlayan nüfusuyla Akdeniz'in başlıca dil azınlıklarından birine sahiptir ancak adanın Alghero bölgesinde İtalyancaya ek olarak Katalanca da konuşulur. Balear Adaları'nda İspanyolca ve Katalanca; Malta'da Malta Arapçası ve İngilizce; Kıbrıs'ta Yunanca, Türkçe, Maruni Arapçası ve Arnavutça konuşulur; Giritçe güney lehçelerinin bir alt grubu sayılır ve Rodos'ta, Yunanca konuşan çoğunluğun yanında Türkçe konuşan bir azınlık bulunur. Korsika'ysa dil birliği sağlayabilmiş değildir,

7. P. Mühlhäusler, "Some Pacific Islands, Utopias and their Languages", *Plurilinguismes*, No. 15, Haziran 1998, *Des îles et des langues*, s. 27-47.

8. R. Chaudenson, "Insularité et créolité: de l'usage de quelques métaphores", *Plurilinguismes*, No. 15, Haziran 1998, *Des îles et des langues*, s. 24.

adanın kuzeyinde ve güneyinde, iletişim için engel teşkil etmese de dikkate değer olan lehçe değişiklikleri bulunur. Ancak Kıbrıs'ın ikiye bölünmüş özel durumunu bir yana bırakırsak bütün bunlar anakarayla zıtlık arz etmez.

Buna karşılık bu durumların bazıları için biraz daha ayrıntıya girmek ilgi çekici olacaktır. 6. Bölüm'de 2006 yılında Sicilya'daki "tek dil olarak lehçe konuşanların" (%10) sayısının İtalya genelindekilerin (%5) iki katı olduğunu görmüştük; Laval Üniversitesi'nden Jacques Leclerc'in dünyada dil dağılımına ayrılmış sitesine göreyse⁹ ilk dili Sarduca olan Sardinyalı sayısı 1,3 milyondur (Sardinya nüfusuysa 1,6 milyondur), bu da %81'e denk gelir; Sicilyalılarından ilk dili Sicilyaca olanların oranıysa %91'dir. Bu sayılar, İtalya geneline ilişkin sayılardan açıkça çok daha yüksektir (İtalyanların %52'sinin ilk dilinin İtalyanca olduğu belirtilir), buna göre adalılık durumunun lehçelerin ve azınlık dillerinin korunmasına destek olmaktadır.

322 bin nüfuslu Korsika'nın durumuna bakacak olursak, *ethnologue.com* sitesine göre anadili Korsikaca olan 30 bin kişi vardır ve yine Laval Üniversitesi'nden Jacques Leclerc'in sitesine göre "nüfusun %20 ila 60'ı dile ilişkin belirli bir hâkimiyete sahiptir." Bu veriler hem muğlaktır hem de uyumsuzdur, kaldı ki bazıları ilk dili Korsikaca olanlara ilişkinen diğerleri Korsikaca anlayanlara ya da dili konuşanlara ilişkindir ancak elimizde bunlara ek olarak, 1999 Fransa nüfus sayımı sırasında ailelerle gerçekleştirilen anket bulunmaktadır. Hérán, Filhon ve Deprez aşağıdaki sayıları verir:

Alsasça konuşan yaklaşık 548.000 yetişkin bulunmaktadır, bu sayı Oksitanca için 526.000, Bretonca için 304.000, Oïl dilleri için 204.000, Katalanca için 132.000, Korsikaca için 122.000, Platt Lorrain için 78.000, Baskça içinse 44.000'dir; pek çok dil yetişkinler arasında konuşulurken çoğu zaman çocuklara aktarılmamaktadır.¹⁰

Bu sayıların, dillerin konuşulduğu *alana* (yani bu dillerin geleneksel olarak konuşulduğu vilayetlere) oranını hesaplırsak Bretonca için yaklaşık %9,5, Korsikaca için %37, Alsasça içinse %39 buluruz. Bu durumda, Bretoncayla karşılaştırıldığında Korsikaca konuşanların yüzdesi, adalılık etkeninin önemine işaret eder, ancak Alsasça konuşanların yüzdesi bize tarihin (Alsace uzun süre Alman

9. <http://www.axl.cefanelaval.ca>

10. F.Hérán, A. Filhon ve C. Deprez, age.

kalmıştır) de aynı şekilde dile sahip çıkılmasında önemli bir rol oynadığını gösterir. Tam aksi yönde, Korsika'nın sadece iki yüzyıldan biraz uzun süredir Fransız olması, Bretonya ve kendi durumu arasındaki farkı kısmen açıklayabilir. Sonuç olarak bu sayılar, adalılık etkeninin önemi açısından kesin değildir, adalılık durumunu görecelendirir ancak buna karşılık bir sonraki bölümde değineceğimiz dil politikaları konusunda çeşitli sorunlara yol açar.

Yine de Akdeniz adalarından öğreneceğimiz çok şey vardır. Örneğin Malta, bize öncelikle Müslüman olmayan ama Arapça konuşan halklar olduğunu gösterir. Ancak Malta Arapçasının hem nüfusun tamamı tarafından konuşulması hem de ülkenin resmi dili olması bize aynı zamanda Müslüman Arap ülkelerle bir kontrast oluşturarak, dil durumlarının yönetiminde Kuran dilinin ağırlığını gösterir: Müslüman dil ideolojisinin gerçekten konuşulan Arapça lehçelerinin resmi işleve erişimine engel olduğunu görmüştük. Aynı şekilde Kıbrıs'taki Arapça konuşan Maruni azınlığın varlığı da Müslümanlıkla Arap dili arasındaki bağlaşıma son vermenin mümkün olduğunu gösterir.

Dilbilimsel bu değerlendirmelerin ötesinde, adalar Akdeniz tarihinde göz ardı edilmesi imkânsız, stratejik ve jeopolitik bir rol oynamıştır. Sırasıyla Mısır, Yunan, Pers, Venedik, Roma, Osmanlı ve Britanya egemenliğine girmiş Kıbrıs, denizciliğe, askeriye ve ticarete ilişkin nedenlerle daima stratejik bir mesele olagelmıştır. Fernand Braudel, 1971 yılında Venedik'te, İnebahtı Muharebesi konulu bir kolokyumdaki konuşmasında, Kıbrıs Adası'nın Osmanlı İmparatorluğu için ne ifade ettiğini anımsatmıştır:

“Ada, Batılı Hristiyan korsanlara üs ve sığınak görevi görür; İmparatorluğun Suriye ve Mısır'la iletişimini tehdit eder.”¹¹

Rodos ise, örneğin şaraplarını kendi alt bölgesinin tamamına ihraç ederek çok uzun bir süre ekonomik refaha sahip bir güç olmuştur. Yazının beşiklerinden biri sayılabilecek Girit, Yunan, Romalı, Bizanslı, Venedikli ve kısa süreliğine Mısırlı olduktan sonra yeniden Yunan olmuştur. Malta, Fenikeli, Yunan, Kartacalı, Arap, Norman, Sicilyalı olmuş, ardından şövalyelere yurt olmuş, kısa süren Fransızlığın ardından Britanyalı olmuş, sonra da bağımsızlığına kavuşmuştur.

11. F. Braudel, *Autour de la Méditerranée*, Paris, Livre de Poche, 2011, s. 368.

Aynı şekilde Sicilya, Kartacalı, Yunan, Romalı, Arap, Norman, Fransız, İspanyol ve ardından İtalyan olmuştur. Sardinya aynı çalkantıları yaşamış, hatta bir dönem Avusturya egemenliğine girmiş, ardından önce Savoia'lı, sonra İtalyan olmuştur. Korsika da Etrüskler, Kartacalılar, Romalılar, Bizanslılar, Lombardiyalılar, Frenkler ve Cenevizliler tarafından işgal edilmiş, kısa süren bağımsızlığının ardından Fransız olmuştur. Önce Kartacalı, ardından Romalı olan Balear Adaları ise Aragon Krallığı tarafından alınmadan önce uzun süre Arap işgalinde kalmıştır.

Ayrıca Filistin'den kovulan Aziz Yuhanna Şövalyeleri'nin Kıbrıs'tan Rodos'a, sonra da Rodos'tan Malta'ya geçmesi ya da biraz daha yakın tarihte Malta'nın ve Sicilya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndaki rolü de bu kısa tarihi notların işaret ettiği adaların stratejik öneminin altını çizer.

BAŞKA BİR AKDENİZ

Odysseus, macerası boyunca İthaka'ya ulaşmaya çabalamıştır ve gördüğümüz üzere, yolculuğunun güzergâhı doğu uçtan batı uca, Tiren Denizi'nde bir çeşit kasırga yaşadktan sonra da yeniden batıdan doğuya doğru Akdeniz'in bir nevi işgalini resmeder. Aksi unsurlara ve mitolojik açıdan doğrucu olursak Poseidon'un nefretine rağmen sabit planı, yola çıktığı noktaya geri dönmektir. Oysa günümüzde, geri dönüş planı olmayan göçlerle karşı karşıyayız; üstelik doğu-batı ekseninde değil, kuzey-güney ekseninde. Ve bu kaçak göç akını, ister Levant'tan, Mağrip'ten ya da Kara Afrika'dan gelmiş olsun, Cebelitarık Boğazı'ndan İspanya'ya geçişler dışında genel olarak Doğu Akdeniz'de, Suriye, Türkiye veya örneğin Libya'dan İtalya'ya yoğunlaşır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği UNHCR'in 2014 verilerine göre, denizden İtalya'ya 160 bin kişi (çoğu bugüne kadar pek bilinmeyen Lampedusa Adası'ndan geçmiştir); Malta'ya 568 kişi, Yunanistan'a 40. bin kişi, Kıbrıs'a 339 kişi, İspanya'yaysa 3.500 kişi ulaşmıştır, ancak Balear Adaları'na, Sardinya'ya ya da Fransa'ya ulaşan olmamıştır. Ve bu göçmenler, Avrupa'ya toplam göçün %75'ini oluşturmaktadır: Akdeniz, jeopolitik sarsıntıların sonucu olarak yaşanan ve Avrupa ülkelerinin, en azından bazılarının hiç de yabancı olmadığı göçün ana erişim yoludur.

Tamamı Avrupa Birliği'ne üye ülkelere doğru gerçekleşen bu hareketliliğin, ekonomik ya da siyasi sorunlarla tetiklenen bu göçlerin Akdeniz havzasına ilişkin farklı bir kullanım biçimi inşa ettiğini

görürüz. Fenikelilerin ve ardından da Arapların doğudan batıya hareket ettiği Doğu Akdeniz’de Yunanlar aşamalı olarak hâkimiyet kurmuştur, buna karşılık günümüzde güneyden kuzeye, sefaletten bolluğa, baskıdan demokrasiye büyük bir hareketlilik söz konusudur.

Ancak bu hareketlilik, bu akımlar, havzayı yeniden düzenliyor ve onu anlamlandırıyor. Örneğin bir kent, sadece şehircilik ürünü planında görülenden ibaret değildir. Kent katedilir ve otobüs veya metro ağının ortaya koyduğu gündelik hareketlilikle, dalgalanmalarla, nüfusunun izlediği güzergâhlarla anlam kazanır. Aynı şekilde bir apartman dairesi ya da bir ev, sakinlerinin odadan mutlaka misafir odasına ve varsa tavan arasına ya da mahzene uğramadan banyoya ya da mutfaka hareketleriyle düzen edinir. Üstelik uzamın anlamlandırılması zamanla değişebilir. Bir kentte bazı mahalleler terk edilebilir ya da soylulaşma etkisi altında kalarak moda olabilir. Bir apartman dairesi, çocukların evden ayrılmasıyla ya da bir konuğun gelmesiyle dönüştürülebilir. İnsan, toplumsal alışkanlıkları dahilinde, tarihin ortaya çıkardığı ve kendisinin dönüştürdüğü uzama bu şekilde izini bırakır.

Akdeniz gibi bir alan söz konusu olduğunda da coğrafi gerçeklik tarih boyunca yeniden düzenlenir ve farklı şekillerde anlam kazanır. Hasılı, bölümün başlığında sorduğumuz “Tek Akdeniz mi yoksa birkaç Akdeniz mi?” sorusu da farklı yanıtlar almalıdır. Coğrafi açıdan, itiraz kabul etmez ve değişmez şekilde biri Doğu, diğeryse Batı iki Akdeniz vardır; tabii bu görüntünün volkanik patlamalarla, paroksismik magma püskürmeleriyle, sismik kazalarla sarsıldığını hayal etmemiz mümkündür. Ancak tarih, bu veriyi durmadan düzenlemiş, ona farklı anlamlar atfetmiş, onu farklı şekillerde biçimlendirmiştir. Ve günümüz göç dalgaları, dönemine ve sefalet durumuna göre işgücü ya da terörist tedarik etmenin yanı sıra sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz üzere dile özgü unsurlar da sağlamaktadır; ve bugün kuzey/güney ayrımının baskın olduğunu gösterir gibidir.

AKDENİZ'DE DİL POLİTİKALARI

Yüzyıllar boyunca, ticari yayılmanın ve askeri fetihlerin Akdeniz havzasına jeo-dilbilim ve toplumdilbilim konularında durmaksızın ve tekrar tekrar şekil verdiğini; buna karşılık dillerin evriminin ve temas ettiklerinin durmaksızın ve tekrartekrar biçim değiştirdiğini gördük. Sadece iki örnek verecek olursak, Roma İmparatorluğu'nun yayılışı günümüzde Romen dillerinin; Arap fetihlerinin ilerleyişi ise Arapça lehçelerinin çokluğunu gösterirken bu iki hareketin kesişimi Berberice, Pön dili ya da Latincenin, ardından da İtalyancanın ve Fransızcanın izini taşıyan Tunus Arapçası gibi; Romen ve Arap konuşma biçimlerinin yüzlerce yıl bir arada varoluşunun izini taşıyan İspanyolca ya da Sicilyaca ve İtalyancayla temasın izlerini taşıyan Arapça olan Maltaca gibi sonuçlar vermiştir.

DİL PLANLAMASI VE POLİTİKA

Ancak dilleri biçimlendirmenin ve ilişkilerine biçim vermenin, dil durumlarına planlı insani müdahaleler yapılmasından geçen başka bir yolu vardır; bu tarz müdahaleler çoğu zaman siyasi makamlarca, özellikle de devletlerce gerçekleştirilir. Bu konuda önemli iki kavramı, *politka* ve dil *planlaması*nı olabildiğince basit şekilde

tanımlayacağız. Bir dil politikası, dil(ler) ve toplumsal yaşam arasındaki ilişkilere dair, çoğunlukla devlet ölçeğinde gerçekleşen bir grup seçimidir; *dil planlaması* ise bu seçimlerin somut uygulamaya dönülmesidir. Bir dil politikasının kaleme alınması tatmin edici bulunmayan bir başlangıç durumu (D1 diyelim) ve ulaşmak istenen, daha tatmin edici olacağı düşünülen ikinci bir durum (D2 diyelim) gerektirir. D2'ye erişmeye çalışma kararı alındıktan sonra, D1'den D2'ye geçmek için hedeflenen amaca ulaşmak üzere *dil planlaması* adı verilen farklı araçların saptanması ve tesis edilmesi gerekir. Hasılı dil politikası öncelikle bir seçimden, toplumsal bir seçimden, sonra da bu seçimi uygulama araçlarından oluşur.

Eksiksiz olması için dil politikalarının *dile*, yani *corpus'a* [yapıya] ya da *dillere*, yani *dillerin statüsüne* müdahale edebildiğini ekleyelim. İlki geçerli olduğunda, özellikle sözdağarcığı üzerinde etkili olarak dilin biçimini değiştirmek, onu standartlaştırmak; ikincisindeyse diller arası ilişkilere, örneğin dillerden birine yerel veya ulusal resmi dil görevi atayarak müdahale etmek söz konusudur. Akdeniz havzasında bunun pek çok örneğini görürüz. Modern dönemle yetinecek olursak, bu noktada özellikle Fransa'nın Mağrip politikası olmak üzere sömürgeci politikalardan ve bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Araplaşmasından, İsrail'in 4. Bölüm'de gördüğümüz İbranice politikasından, Türkiye'nin "Dil Devrimi"nden, Yunan dil politikasından, Fransa'nın ve İspanya'nın bölgesel ya da azınlık dillerine karşı tutumundan ve dinlerin, diller üzerindeki rolünden söz etmemiz gerekir.

SÖMÜRGELEŞTİRME, MANDACILIK VE ARAPLAŞMA

Fransa 1830 yılında Cezayir'e yerleştiğinde, okul ve eğitim dili meselesi iktidar arasında derhal tartışma konusu olmuştur. Akla farklı seçenekler gelir: değişiklik yapmadan Fransız sistemini ithal etmek; Fransızların, Müslümanların ve Yahudilerin kendi kendini eğiteceği bir *karşılıklı eğitim* sistemi kurmak; farklı topluluklar için ayrı ayrı Fransız okulları açmak vb. Sonuçta benimsenen, ikili bir çözüm olacaktır: Bir yandan Ordu Bakanlığı'na bağlı, her iki dilde eğitim veren "Arap-Fransız" okulları açılır, diğer yandan Yahudiler ve Avrupalılar için Milli Eğitime bağlı farklı okullar kurulur.¹ Bu çözüm, daha sonra

1. L.-J. Calvet, *Linguistique et colonialisme*, Paris, Payot, 1974, s. 68-71.

benzer biçimlerde Tunus'ta ve Fas'ta da uygulanacaktır: Avrupalılar için Fransa'da uygulanan benzer bir eğitim yolu, yerliler için çiftdilli başka bir eğitim sistemi, bu iki sistemin yanında Kuran kursları, bunlara ek olarak da ilkyolu seçen bazı yerliler. Cezayir ve Fas için o dönemde Berberice ya da Kabil dili olarak adlandırılan üçüncü dil tamamen yok sayılacaktır.

Bu üç Mağrip ülkesinin bağımsızlığının ardından, sömürgecilikten miras alınan eğitim sisteminin Araplaşması meselesi üzerine düşümlücektir. Araplaşma, yeniden Araplaşma değildir, zira sözkonusu olan sömürgecilik öncesi döneme dönüş değildir, ne de olsa böyle bir sistem hiç var olmamıştır; sözkonusu olan, sömürge döneminin eğitim yapısını içeriden değiştirmektir. Ayrıntıya girmeden, ülkeden ülkeye farklı tarihlerde benimsenen çözüm, Fransızcaya verilen önemden vazgeçmeksizin ilkokulun ilk yıllarından başlayarak kademeli olarak Araplaşmanın sağlanması, ardından da bazı derslerin Araplaştırılması olacaktır.² Bu süreçte durmaksızın açık veya üstü kapalı üç çeşit sorunla karşılaşılacaktır. İlki, öğretilen Arapça türü meselesidir. 7. Bölümde gördüğümüz üzere, Tunus'un, Cezayir'in ya da Fas'ın kendi "ulusal" Arapçaları oluşmuştur ve bu diller çoğu zaman olumsuz olarak, Klasik Arapçanın "yozlaşmış" birer "lehçesi" olarak görülmüş, her üç ülkede de bu diller yok sayılmış, okula başlamadan önce öğrencilerin hiçbir yerde konuşmadığı "standart" ya da "modern" bir Arapçanın öğretilmesi yeğlenmiştir. İkinci mesele sadece Cezayir ve Fas'a hastır ve Berbericeye, daha da net konuşmak gerekirse Fas nüfusunun yarısından fazlasının ve Cezayir nüfusunun %30'unun ilk dili olan Amazighe diline ayrılan yere ilişkindir. Bu dil çok uzun süre, çok sayıda talebe rağmen yok sayılır ve ancak çok yeni bir dönemde, 21. yüzyılın başında yavaş yavaş eğitime dahil edilmeye başlanır; bu durum aynı zamanda bir aykırılığa yol açar; zira bir yandan öğrencilerin gerçekten konuştuğu "halka ait" bir dil, diğer yandansa konuşmadıkları Klasik Arapça öğretilmektedir ve ortaya dengesiz bir çiftdillilik çıkar. Böyle bakıldığında Araplaşma, Ahmed Boukous'un deyimıyla, "yerinde ama yoldan çıkmış bir davadır."³

2. Daha fazla ayrıntı için bkz. G. Grandguillaume, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1983.

3. A. Boukous, "Politique linguistique et éducation: l'arabisation au Maroc", *Politiques linguistiques en Méditerranée*, M. Bozdemir, L.-J. Calvet (ed.), Paris, Champion, 2010, s. 272.

Son olarak yerinde dile getirmesi zor olan üçüncü mesele, düşünce akışındaki siyasi düzey ile dini düzeyin sürekli birbirine karışmasına neden olan, Arap dilinin Müslüman ülkelerdeki ideolojik statüsü meselesidir. Bu yolda ilerledikleri sırada üç Mağrip ülkesi de Araplaşma siyasetlerini düzenlemek amacıyla *Institut d'études et de recherches pour l'arabisation* [Araplaşma Çalışmaları ve Araştırmaları Enstitüsü], *Bureau pour la coordination de l'arabisation* [Araplaşma Koordinasyon Bürosu] ya da *Comité consultatif maghrébin* [Mağrip Danışma Komitesi] gibi kuruluşlar açılmış, ancak hiçbirisi gerçekten ortak duruş benimsenmesini sağlayamamıştır.

Buna karşılık Arap dillerinin Avrupa, Fransız ya da İngiliz dilleriyle ilişki içinde bulunduğu durumlar da mevcuttur. 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nın ardından, Milletler Cemiyeti, "vaktiyle Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan bazı toplulukların ulaştıkları gelişme düzeyinin, tek başlarına hareket edebilinceye dek, yönetime bir mandanın tavsiyelerinin ve yardımının rehberlik etmesi şartıyla, geçici süreliğine bağımsız olarak tanınmaları için yeterli olduğu" değerlendirmesinde bulunur ve 1920 yılında Fransa'ya Suriye ve Lübnan'da, Büyük Britanya'ya da Filistin ve Irak'ta manda hakkı verir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu şekilde bölünmesi yeni devletlerin oluşmasıyla sonuçlanacaktır, Lübnan ve Suriye Fransa'nın etkisiyle laik birer ülke olur ancak dini cemaatçilik temeline dayanırlar. Vesayet altında, herkesin hoşuna gitmeyen (kimileri geniş bir Arap birliği hayali kurmaktadır) ulusal bir kimliğe erişilmesi elbette 21. yüzyılın başında dramatik serpintilere yol açmış jeopolitik bir olaydır. Bizim baktığımız dilbilimsel açıdan, Mezopotamya'daki, yalnızca on yıl süren Britanya varlığı manda altındaki toprakların gerçekten İngilizleşmesi için yeterince uzun değildir. Buna karşılık Britanya'nın Mısır'da 1882'de başlayan varlığı ve İskenderiye kentinin kozmopolit yapısı,⁴ bu ülkede İngilizcenin göz ardı edilemeyecek bir şekilde var olmasına ve ayrıca Fransızcanın, İtalyancanın vb. daha düşük oranda varlık göstermesine neden olacaktır. Neredeyse çeyrek yüzyıl sürmüş Lübnan'daki Fransız mandasıysa, Katolik dini toplulukların varlığıyla kendine yer bulan Fransız dilinin yerini sağlamlaştıracaktır: Fransızca ve Arapça dillerinin her ikisi bağımsızlığa kadar (1943) resmi dil olacak, ardından tek resmi dil Arapça olacak

4. Bkz. L.-J. Calvet, *Essais de linguistique*, Paris, Plon, 2004, s. 196 vd.

ancak idari metinler Fransızcaya ayrıcalıklı bir yer verecektir. Son olarak Suriye’de Alevi azınlık, Fransız sömürge ordusuna girişte kolaylık yaşamıştır ancak Fransız dilinin konuşmadaki (Frankofoni) izleri Lübnan’a kıyasla çok daha önemsizdir.

Geniş ve muğlak sömürgecilik terimi altında sınıflandırabileceğimiz bu durumlar, geçmişte, en temel ikisi Roma istilalarına ve Arap istilalarına bağlı, bazı kültürel kaynaşmalara neden olmuştur. Modern dönemde sömürgeciliğin yansımalarından biri, bazı nesillerin çiftkilliği olarak göze çarpar; örneğin Mağrip’teki ya da Fransa’daki Arapça-Fransızca çiftkillilik durumu, sözkonusu sömürgeci tarihin ve güneyden kuzeye göçlerin dil kolunun bir kısmını oluşturur. Bunun sonucu, Akdeniz’in bir yanında iki uluslararası dile hâkim seçkinler, diğer yandaysa iki kültür arasında sıkılıp kalmış, ne asıl dillerine ne de konuk ülke diline hâkim insanlardır.

Ancak miras terimini daha geniş anlamıyla, “üretmediğimiz, uğruna bir bedel ödemediğimiz bir şeyi devralmak” anlamıyla ele alırsak sömürgeciliğin dile başka bir etkisini daha görebiliriz. Bazı faaliyet alanları, sonuçta bu çiftdilli insanlardan ya da en azından bir dili ya da diğerini konuşma becerilerinden faydalanır. Örneğin İngilizce çağrı merkezleri uzun süre Hindistan’da konuşlanmış, ardından işgücünün daha ucuz olması ve Amerikalıların Filipin şivesini, fazla Britanyalı buldukları Hint şivesine tercih ettikleri için Filipinler’e geçmiştir. Fransızca hizmet veren çağrı merkezlerinin pek çoğu Tunus’ta ya da Fas’ta yer almaktadır.⁵ Böylece şirketler piyasada uğruna bir bedel ödemeleri gerekmeyen, eğitmeleri gerekmeyen bir işgücü bulurlar, bu da sömürgecilik sonrası ekonomik düzenin bir parçasıdır.

TÜRK “DİL DEVRİMİ”

Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması Türkiye’de de etkilere yol açmıştır; ülke 20. yüzyılın ilk yarısında dil durumuna bu tür müdahaleler konusunda en önemli örneklerden biridir. 1923 yılında cumhuriyetin ilanı sırasında Türk dili sadece üç sessize sahip Arap alfabesi kullanılarak yazılmaktadır, oysa Türk dilinde sesli sayısı ona yakındır. Buna ek olarak dilin sözcük dağarcığı Arapça ve Farsçadan pek

5. Bu konuda bkz. J. Boutet, “Language Workers, Emblematic Figures of Late Capitalism”, A. Duchêne ve M. Heller (ed.) içinde, *Language in Late Capitalism*, New York, Routledge, 2012.

çok ödünç sözcük içermekte, yazı dili Arapça-Farsça kalıpları kopyalamaktadır. Tüm bu unsurlar, “Osmanlı Türkçesinin” konuşulan biçimlerden çok uzak bir bilgin dili olmasına yol açmış, bu da okur-yazarlık ve eğitim konusunda büyük sorunlar doğurmuştur. Buna bir de Arapçadan, yani Kuran’ın dilinden alınmış yazı sisteminin bu teokratik Müslüman ülkede büyük bir prestije sahip olduğunu ve kusurlarına rağmen elden geçirilmesinin çok zor olduğunu eklemek gerekir.

Ancak Mustafa Kemal rejimi bu göreve soyunacak ve Dil Devrimi adını verdiği girişimi doludizgin sürdürecektir. 1928 yılında bir “dil komisyonu” kurulur ve birkaç ayda, Latin alfabesinin, dilin ses ve sesbilim özelliklerine uyarlanmış versiyonu olan yeni bir “Türk” alfabesi geliştirir. Yeni alfabe kabul edilir edilmez okullarda, basında ve yayın dünyasında kullanımı zorunlu kılınır ve alfabe Arap alfabesinin yerini alır. Paralel olarak okullarda Arapça ve Farsça eğitimi son bulur, ardından sözcük dağarcığına geçilir, Arapçadan ve Farsçadan gelen sözcüklerin yerini ülke içinde konuşulan lehçelerden olduğu kadar Balkanlar’da, Sibiryâda, Uygur tarafından vb. konuşulan aynı aileden dillerden toplanan “özbeöz Türkçe” sözcükler alır. Ayrıca 1934 yılında, Arapça ya da Farsça kökenli sözcüklerin önerilen Türkçe karşılıklarını içeren kapsamlı bir derleme yayımlanır.⁶

Bu şekilde toplanan köklerden hareketle devasa bir sözcük türetme çalışmasına girişilir; kâh eski sözcükler tekrar kullanıma sokulur, kâh birleştirme ve türetmeyle yeni sözcükler yaratılır, kâh Avrupa dillerinden ödünçlemeler yapılır. “Öz Türkçe” böylece soğutucu dolap için *buzdolabı* (buz+dolap) gibi birleştirmeler, *kuaför* gibi ya da Azerbaycan dilinde “köy” anlamına gelen *kənd* sözcüğünden alınan *kent* gibi eski dillerden ödünçlemelerle binlerce yeni sözcük türetilir.

Louis Bazin, bu dil politikasının sonucunu mükemmel şekilde özetler:

19. yüzyıl sonundaki ya da 20. yüzyıl başındaki Osmanlı Türkçesi (yazılı) ile günümüzde yazılan ve öğretilen “Cumhuriyet” Türk dili arasındaki fark öyle dikkat çekicidir ki, eski Türk-Arap sisteminden yeni Türk-Latin alfabe sistemine geçirilmiş olsa da son dönemin Osmanlı metinleri 60 yaşının altında ve bu alanda (üniversite seviyesinde) ders görmemiş bir Türk için büyük oranda anlaşılmalıdır.⁷

6. *Tarama Dergisi* [Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları *Tarama Dergisi*], İstanbul, 1934, Türk Dil Kurumu, Devlet Matbaası.

7. L. Bazin, “La Réforme linguistique en Turquie”, *La Réforme des langues* içinde, Hamburg, 1982, s. 155.

Ne var ki, Batı modellerinden esinlenmiş genç, modernist, cumhuriyetçi idarecilerin sürdürdüğü bu politikanın salt “dile ait” olmadığını da eklemek gerekir. Yüzünü laikliğe dönmüş bu politika, dil aracılığıyla din ve devlet işleri arasında kesin bir duruş benimsemekte ve her dil politikasının ardından daha geniş anlamıyla bir politika bulunduğunu göstermektedir.

YUNANİSTAN’DA KATAREVUSA VE DEMOTİKİ: DİLİN ÖLÜMLERİ

Yunanistan, Charles Ferguson’ın çok uzun bir süre ikidillilik kavramı için örnek aldığı bir dil durumu yaşamıştır: Tek bir dilin iki değişik kesinin, *Katarevusa* (“arındırılmış”) denen bir “yüksek dil” ile (“halk dili”) *Demotiki*, yani “alt dil” bir arada bulunur. İlki, prestij sahibi bir biçimdir ve uzun süre hem ülkenin resmi dili hem de kilisenin dili olmuştur; ikincisiye halk Yunancasıdır ve nüfusun tamamı tarafından konuşulur. Doğrusu 1959’da Ferguson’ın İngilizcede kullandığı *diglossia* terimi aslında Yunancada çiftidillilik anlamına gelen bir sözcüktür ve *Essais de grammaire neo-grecque* [Yeni Yunanca Grameri Üzerine Denemeler] adlı eserinde “Yunanistan’ın acısını çektiği tuhaf ikidillilik”ten⁸ söz eden Helenist Jean Psichari tarafından, Fransızcaya 1885 yılında *diglossie* şeklinde dahil edilmiştir. Mauro Fernandez ise terimin tarihçesini son derece ayrıntılı çalışmalarıyla kesin bir biçimde gözler önüne sermiştir.⁹ Ancak bizim burada ilgilendiğimiz farklı bir meseledir: 20. yüzyılda Yunanistan siyasi arenasında yaşanan ateşli bir tartışma.

Öncelikle 1901 yılının Kasım ayında Atina’da, İncil’in bir çevirisinin yayımlanmasının ardından meydana gelen ayaklanmayla söze başlayalım. O zamana kadar Ortodoks Kilisesi’nin kutsal metinleri Klasik Yunanca (5. Bölüm’de sözünü ettiğimiz *Koini* dilinde) yayımlanmıştır ve İncilleri *Katarevusa*’ya ilk olarak Kraliçe Olga tercüme ettirmiş, bu tercüme 1898 yılında tamamlanmıştır. O sırada Kutsal Sinod, bu metinlerin “kaba” dilde yayımlanmasına karşı çıkar ancak kraliçe kararından dönmez ve 1901 yılının Şubat ayında metni yayımlatır; baskı

8. Alıntılan L.-F. Prudent, “Diglossie et interlecte”, *Langages*, 15, 1981, s. 13–38

9. M. Fernandez, “Los Origenes del termino diglosia, historia de una historia malcontada”, *Historiographia Linguistica* vol. XXII, sayı 1/1, 1995 ve “El tratamiento de la “diglosia griega” en el Mercure de France”, *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Espanola de Historiografia Linguistica*, Madrid, 1998.

hızla tükenecektir. Birkaç ay sonra Alexandros Pallis, *Acropolis* adlı sol eğilimli gazetede Matta'nın İncil'ini tefrikalar halinde (eylül başından ekim sonuna kadar), bu kez *Demotiki* dilinde yayımlar. Tepki alır, *Acropolis*'lerin yakıldığı, çevirmenlerin aforoz edilmesinin talep edildiği öğrenci protestoları çoğalır. O dönemde Yunan dili büyük bir sembolik meselenin kalbinde yer alır: Her şey onunla başlar ya da her şey kendini onunla ifade eder. 1897'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından yenilgiye uğratılan ve küçük düşen Yunanistan, Yunanca konuşan (helenofon) tüm halkları bir araya getirme tasarısının, yani "Megali İdea"nın (Büyük Düşünce) kendisinden uzaklaştığını görmüştür. Bu bağlamda, Klasik Yunanca, eksiksizliğini savunmak gereken efsanevi bir bağ oluşturmaktadır. Henri Tonnet'nin kaleme aldığı üzere "Antik Yunanca, İbranice veya Arapça gibi tam anlamıyla kutsal bir dil olmasa da kutsallaştırılmış bir dildir. 19. yüzyılın başından önce Yunan dilbilgicilerinin bütün çabası, sonsuza kadar yok olmuş bir Yunanca biçiminin doğru şekilde taklit edilmesini hedeflemektir."¹⁰

Kolluk güçleri harekete geçer, göstericileri dağıtmayı dener: Sekiz kişi can verir, dil meselesi uğruna ölen sekiz kişi, alışılmış şey değildir... Onu Atina metropolitinin, polis yetkililerinin ve başbakanın istifaları izler. Yeni hükümet ortalığı yatıştırmayı başarır, buna karşılık Yunan Ortodoks Kilisesi Kutsal Sinodu, aforoz cezasıyla Modern Yunanca İncil satışını yasaklar.

Sonuç olarak "arındırılmış dil" *Katarevusa* uzun süre devletin, eğitimin ve dinin dili olacaktır. İşler ancak 1967'de iktidara gelen Albaylar Cuntası'nın 1974'te düşüşünden sonra değişmeye başlayacaktır: Başbakan Konstantin Karamanlis, 1976'da *Demotiki*'nin öğretimini ve resmi belgelerde kullanımını kabul ettirir. Henri Tonnet, *Demotiki* denen dilin standartlaştırılmadığını ancak yavaş yavaş dönüştüğünü ifade eder. Örneğin 1982'de vurgu işaretleri sadeleştirilir, ardından yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak ancak aynı zamanda değişmeyen "yeni kavramlar için Yunanca köklerden üretilmiş karşılıklar ya da Yunanca karşılıklar önererek söz dağarcığını yeniden Helenleştirme"¹¹ kaygısıyla sözcük dağarcığı değiştirilir.

10. H. Tonnet, "Origine de la standardisation du grec écrit", *Politique linguistique en Méditerranée*, M. Bozdémir, L.-J. Calvet (ed.), Paris, Champion, 2010, s. 147.

11. H. Tonnet, *agē*, s. 143-144.

Ancak Yunan Anayasası, devletin dili konusunda sessizdir. Buna karşılık 3. Maddesinde Yunanistan'da baskın dinin Doğu Ortodoks Kilisesi mezhebi olduğunu yazar, bu basit bir istatistiki bilgi gibi görülebilir ama "Kutsal Metinler değiştirilemez" olduğundan dini makamların onayı olmaksızın tercüme edilmeleri yasaktır ve bu da başka bir şey demektir. Aslında Ortodoks Kilisesi hâlâ devletten ayrılmış değildir. Örneğin 2015 yılının Ocak ayında bir başbakan, Aleksis Çipras ilk kez İncil değil, Anayasa üzerine yemin etmiş ancak öncesinde bu konuda dini yetkilileri bilgilendirmesi gerekmiştir.

Bu noktada öncelikle diller üzerinde bir eylem (*Demotiki*'nin sonunda *de facto* devletin dili olabilmesi), ardından dil (*Demotiki*'nin biçimi) üzerinde bir eylem vardır. Fakat aynı zamanda gördüğümüz tüm bu zaman zaman şiddet dolu çatışmalar süresince "mücahit"lerin kabaca *Demotiki* yanlısı solcular ve *Katarevusa* yanlısı, dinin çıkarlarına bağlı "milliyetçi sağcılar" olarak tanımlayabileceğimiz iki gruba ayrıldığının altını çizmek gerekir. Bu da bizi daha büyük bir sorunla karşı karşıya bırakır.

Türkiye'de, Arapça konuşulan ülkelerde ve Yunanistan'da dil meselesinin kısmen de olsa din meselesiyle bağlantılı olduğunu gördük. Zira dil politikaları sadece devletlerin, siyasi erklerin elinde değildir. "Ehlikitap" dinler ya da en azından "kutsal" sayılan metinlere dayanan dinler, çoğu zaman bu metinlerin yazıldığı ya da yazıldığı varsayılan dilleri kutsal kabul etmektedir. Bir din ve bir dil arasında kurulan bu bağ zaman zaman temelsizdir. Örneğin Eski Antlaşma aslen İbranice yazılmış, ikinci etapta Yunancalaşmıştır. Metnin tamamı, MÖ 3. yüzyılda İskenderiye'de tercüme edilecektir (buna Septuaginta adı verilir), ardından MS 4. yüzyılda Aziz Hieronymus tarafından Latinceye tercüme edilecektir (buna da Vulgata adı verilir). Hasılı Latince kesinlikle "kutsal" bir dil değildir ve Katolik Kilisesi'nde sahip olduğu rol hiçbir tarihi ya da dini bir sava dayanmamaktadır. Az kişinin anladığı bir dil olduğundan, Latince ibadet bu inanca gizemli bir hava vermiştir.

Buna karşılık reform gören din, İncil'in sistematik olarak "avam" dillere, yani müminlerin anladığı dillere tercüme edilmesine karar verecektir: Martin Luther tarafından 1534'te Almancaya, 1542'de İsveççeye, 1611'de İngilizceye tercüme (Kral James İncili) vb. Protestanlığın baskın olduğu ülkelerde standart bir geçer dilin yayılmasını sağlarken Katolik geleneğine sahip ülkelerde Latince egemen olacaktır.

Örneğin, ayinler İkinci Vatikan Konsili'ne (1962–1965) dek Latince yapılmıştır ve geleneksellik yanlısı cemaatlerde halen Latince'dir: İbadet dili siyasi bir meseledir.

Her ne kadar birkaç istisna dışında (Mısır'da Kıptiler bazı duaları Kıptice eder, Ortodoks ayinleri bazen Aramice gerçekleştirilir vb.) “avam” diller Hristiyan kiliselerinde büyük oranda egemen olsa da, Müslümanlık bu konuda aksi bir örnek teşkil eder. Arap-Müslüman devletlerinin anayasalarında resmi dilin Arapça (Klasik Arapça, yani *Fusha* anlaşılmalıdır) olduğu beyan edilir ve bu seçim, halk tarafından gerçekten konuşulan yerel Arapça dillerinin geliştirilmesi için gerçek bir engel teşkil etmektedir.

AZINLIK DİLLERİ

6. Bölüm'de Latincenin yayılışının pek çok dil veya lehçe (Katalanca, Korsikaca, Languedoc dili, Provensal, Sarduca, Sicilyaca...) doğmasıyla sonuçlandığını, 7. Bölüm'deyse Arapçanın yayılışının Mağrip'in bir kısmında Amazighe dilini azınlık durumunda bıraktığını görmüştük. Bu azınlık dillerine ülkeden ülkeye farklı şekillerde yaklaşılmaktadır. Ancak öncelikle “azınlık dili” kavramını tanımlamalıyız. Avrupa Konseyi 5 Aralık 1992'de, Strazburg'da, Bölge veya Azınlık Dilleri İçin Avrupa Şartı'nın birinci maddesinde, “bölge ve azınlık dilleri” dendiğinde “geleneksel olarak bir devletin toprakları üzerinde, devletin nüfusunun geri kalanından sayıca daha az olan vatandaşları tarafından konuşulan ve bu devletin resmi dil(ler)inden farklı olan” diller anlaşılır.

Bu tanım, hem “resmi dil(ler)in lehçelerini” hem de “göçmen dillerini” dışarıda bırakmıştır. Örneğin Fransa'da, konuşan kişi sayısı ne olursa olsun Wolof dili, Bambara dili veya Arapça azınlık dili sayılmamaktadır. Buna karşılık lehçe kavramı da muğlak olduğundan Tunus Arapçasının ya da Mısır Arapçasının statüsünü saptamak da zordur. Tabii ki sözkonusu olan azınlık dilleri değildir, peki onları Klasik Arapçanın “lehçeleri” mi yoksa birer dil olarak mı kabul etmek gerekir? Bu kitapta onları birer dil saydık ama Arapça konuşulan devletlerin resmi tutumu bu değildir. Her ne olursa olsun, Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerin durumunu betimlemek için, bölümün sonunda bu konuya yeniden değinecek olsak da bu tanımlı benimseyeceğiz.

Amazighe dili konuşulan Mağrip ülkelerinde durum kısa süre önce değişmiştir. Fas'ın 2001 Anayasası'nın 5. Maddesinde: "Arapça ülkenin resmi dili olarak kabul görmüştür. Devlet, Arap dilinin korunması ve gelişmesi için ve kullanımının teşviki için çalışır. Aynı şekilde, Amazighe de devletin resmi bir dili ve istisnasız bütün Faslıların ortak kültürel mirasıdır.

Bu kısa metni dikkatle okumak gerekir: Arapça resmi dil olarak kabul görmüştür, Amazighe de resmi dildir; yani hızlı bir söylem analizi bize iki eşit resmi dilin varlığındansa resmi dilin (Arapça) ve bir resmi dilin (Amazighe) varlığından söz eder. 2001 yılında, idari ve finansal açıdan kısmi bağımsızlığa sahip kuruluş IRCAM'ın [Amazighe Kültürü Kraliyet Enstitüsü] açılması, dilin tanımlanmasıyla ilgili çalışmalara ve eğitim kuruluşlarında öğretilmesine dair birtakım denemelere kapı açmıştır. Ancak bu politika hem çelişkili hem de zıtlık içeren bir durum yaratmıştır. Fas'ta (her ne kadar biri diğerinden daha resmi olsa da) iki resmi dil vardır. Bunlardan biri, kimsenin anadili olmayan (Klasik) Arapça, diğeryse nüfusun neredeyse yarısının anadili olan Amazighe dilidir; bu durum, diğer anadil olan Fas Arapçasını dışarıda bırakır.

Buna karşılık Cezayir, bu konuda bağımsızlığından bu yana, en azından resmi açıdan yol katetmiş değildir. Berberi milletvekillerinin sunduğu ve tamamı reddedilen pek çok yasa tasarısının ardından, 1994 yılında Kabilya'da yaşanan uzun süreli okul boykotu "okul çantası grevi" durumu biraz değiştirmiştir. 1995 yılında, *Amazighe kimliğinin yeniden yaşatılmasından ve Amazighe dilinin teşvikinden sorumlu yüksek komiserlik* kurulmuştur. Kuruluşu öngören kararname, 4. Maddesinde, yüksek komiserliğin iki misyonu olduğunu beyan eder:

- Amazighe kimliğinin ulusal kimliğin temellerinden biri olarak yaşatılması ve teşvik edilmesi.
- Amazighe dilinin eğitim ve iletişim sistemlerine dahil edilmesi.

Bu sözler, Berberi haklarını savunanların içini rahatlatacak kadar kuvvetlidir. Ne var ki dil, sadece liselere seçmeli ders olarak sunulur. 2002 yılında bir anayasa değişikliği sırasında anayasa metnine eklenen 3bis Maddesinde, "Tamazight dili de ulusal dildir" denmektedir. Ancak aynı metne göre Arapça resmi ve ulusal dildir; buna ek olarak 2008'de yeni bir değişiklikte, hiçbir anayasal değişikliğin "devletin dini olan İslam'ı" ya da "ulusal ve resmi dil olan Arapçayı"

içeremeyeceği söylenerek sistem bloké edilir. Amazighe dilinin teşviki de böylece sadece aktivistlerin işi olur.

Libya'da ve Mısır'da Arapça dışında hiçbir dilin tanınmadığını, Suriye'de Kürtçenin ve Ermenicenin hiçbir yeri olmadığını hızlıca belirtelim. Türkiye'deyse durum daha da kördüğüm olmuştur, tabii böyle bir şey ne kadar mümkünse, zira müttefikler ve Türkiye arasında 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nın 39. Maddesinde anadili Türkçe olmayan Türk vatandaşlarına, özel hayatlarında, ticaretle, basın yayında ve mahkemelerde kolaylık sağlanacağı belirtilmiştir. Ancak bu düzenleme asla uygulanmayacaktır ve pek çok azınlık (Kürtler, Azeriler, Türkmenler, Rumlar, Arnavutlar, Ermeniler vb.) hiçbir dil hakkına sahip değildir. Yunanistan azınlıkları (Arnavutlar, Ermeniler, Vlahça vb.) gerçekten sayıca az olmakla birlikte, hiçbir dil hakkına sahip değildir, sadece Lozan Antlaşması'nın teorik olarak dini kurumlarını koruma hakkı tanıdığı Müslüman Türkler, Türkiye'deki Ortodoks Yunanlarla aynı haklara sahiptir ancak bu iki ülkeden hiçbiri bu hakları tanımaz.

İsrail'in dil durumu kendine özgüdür, zira iki resmi dil olan İbranice ve Arapçaya dünyanın dört bir yanından gelen Yahudilerin dilleri eklenir. Laval Üniversitesi'nden Jacques Leclerc'in sitesinde verilen sayılara göre¹² Yahudi nüfusunun %60'ı İsrail'de doğmuştur ve İsraililerin %78'i tarafından anlaşılan İbranice nüfusun sadece %28'inin anadilidir. Nüfusun kalanının anadili Rusça (%11,5), Almanca (%3), İngilizce (%1,5), Yahudi İspanyolcası (%1,5), Macarca, Awngi dili (%1, Etiyopyalı Yahudiler tarafından konuşulur), Amharca (%0,6), Fransızca (0,6) vb. olarak sıralanır; kısacası son derece çokdilli bir toplum oluşturan birçok dil vardır. Bu diller istatistiki olarak azınlık dilleridir ve bu dillere Sefarad Yahudilerinin geçer dili Fransızca'yı da eklemek gerekir. Ancak "azınlıktaki" bu dillerin durumu anlattığımız (Mağrip'teki, Türkiye'deki, Yunanistan'daki...) ya da ileride anlatacağımız (İtalya'daki, Fransa'daki, İspanya'daki) diğer diğer dillerle karşılaştırılabilir değildir. Doğrusu İsrail'de yerel azınlık dili olarak sadece Arapça vardır (hatta ülkenin tek yerel [*endogène*] dili sayılır), diğer hepsi göçmen dilleridir, dışarıdan gelen [*exogène*] azınlık dilleridir, bu dilleri konuşanlar genelde ülkeye uyum sağlamak ve İbranice öğrenmek isteğindedir. Dinin başrolde bulunduğu bir

12. <http://axl.cefai.ulaval.ca>.

“Yahudi devleti” olduğunu öne süren İsrail’in İbranileştirme dışında bir dil politikası bulunmaz ve bu politika aynı zamanda yeni gelen Yahudilere yönelik okullar olan *ulpanim*’de (*ulpan*’ın çoğulu) göçmenlere İbranice öğretmeye odaklanır. Ve yalnızca Rusça konuşan Yahudiler kendi eğitim sistemlerini oluşturmak istemiştir ancak bu istekleri reddedilmiştir.

Geriye Romen dilleri konuşulan İspanya, Fransa ve İtalya kalır. 6. Bölüm’de Kastilyaca (İspanyolca) ile birlikte resmi dil statüsüne sahip olan bölgesel dil Katalancanın yasal durumuna değinmiştik. İspanya’nın 1978 tarihli Anayasası 17 özerk topluluk yaratmıştır, bunlardan üçü ulus sayılmaktadır ve Katalonya da bu uluslardan biridir. Anayasanın 3. Maddesine göre:

1. Kastilyaca (İspanyolca) ülkenin resmi dilidir. Tüm İspanyollar bu dili bilmelidir ve bu dili kullanma hakkına sahiptir.
2. Diğer İspanyol dilleri, statülerine uygun olarak kendi özerk toplulukları içinde resmi dildir.

Hasılı İspanya Anayasası’na göre Generalitat de Catalunya’nın [Katalonya Bölgesel İdaresi] iki dili vardır, bunlar İspanya devletin dili Kastilyaca ile topluluğun dili Katalancadır. Ancak o dönemden bu yana Katalanlar yeni hak taleplerinde bulunmuş, 2006 yılında yeni bir özerklik statüsü elde etmiş, Avrupa Birliği’nde resmi dil statüsü kazanmayı talep etmiş, Brüksel’de temsilcilik açmıştır vb.¹³ Bütün bunlar, diğer dil toplulukları ve bu taleplere olumlu yanıt vererek emsal oluşturmak istemeyen Avrupa Birliği üye ülkeleri tarafından yakından takip edilmiştir. Aynı şekilde Katalanlar, İskoçya’da 2014 yılının Eylül ayında yapılan bağımsızlık referandumunu (katılanların %55’inin oyuyla) çok yakından takip etmiş, Avrupalılar 2014 yılının Kasım ayında Katalonya’da aynı konuda yapılan referandumu yakından izlemiştir. İspanya Anayasa Mahkemesi’nin anayasaya aykırı olduğuna hükmettiği bu oylamada bağımsızlık %80 evet oyu almıştır (ancak katılım %40’tır ve bağımsızlık karşıtlarının büyük çoğunluğu sandığa gitmemiştir).

Her ne olursa olsun, Barselona’nın çağdaş dil politikasının tarihi, gerçek bir laboratuvar oluşturur ve gelişimin yolunu öngörmek zordur.

13. Bu konuda bakınız C. Trépier, “L’indépendance de la Catalogne, un débat européen d’abord politique”, *L’espace politique*, No. 21, 2013–3.

Birleşimini yakın dönemde (1860) tamamlamış İtalya'da bölgesel diller meselesi Katalonya'da yaşananlarla karşılaştırıldığında çok daha az sorunludur. Ülke yirmi bölgeye ayrılmıştır, bunlardan beşi "özel statü" sahibidir ve özellikle dil konusunda olmak üzere farklı koşullara sahiptir: Friuli-Venezia, Sardinya, Sicilya, Trentino-Alto Adige ve Aosta Bölgesi. *Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche* (Tarihi dil azınlıklarının korunmasına dair standartlar) 15 Aralık 1999 tarihli kanunun 1. ve 2. maddeleri uyarınca:

Madde 1

Cumhuriyetin dili İtalyancadır.

İtalyan dilinin dil ve kültür mirasına değer veren Cumhuriyet, işbu yasayla korunan dillerin ve kültürlerin teşviki ve değer kazanması için çalışır.

Madde 2

Cumhuriyet, Anayasanın 6. Maddesi uyarınca ve uluslararası kuruluşlarca ve Avrupa kuruluşlarınca saptanan genel ilkelerle uyum içinde, Arnavut, Katalan, Germen, Yunan, Sloven ve Hırvat ve Fransızca, Franko-Provans dili, Frioul dili, Ladin dili, Oksitanca ve Sarduva dili konuşan toplulukların dilini ve kültürünü korur.

Bu 12 dil, İtalyan topraklarının belirli alanlarında konuşulur: Sicilya'da ve Calabria'da Arnavutça, Sardinya'da Katalanca, Alto Adige'de (Güney Tirol'de) Almanca, Calabria ve Puglia'da Yunanca vb. Aralarından ikisi, Aosta Vadisi'nde Fransızca ve Alto Adige'de Almanca resmi dillerdir, diğerleriyse "tanınmış azınlık dilleridir." Ancak bu resmi ya da tanınmış dil statüleri, her şeyin İtalyanca sürdüğü eğitim, adalet, yönetim gibi alanlarda hiçbir etkiye sahip değildir. Yani azınlık dilleri "tanınmıştır", kentlerden ziyade özellikle taşrada lehçeler halen kullanılmaktadır, ancak devletin dili İtalyancadır ve bu sayede Tullio de Mauro şöyle yazar: "Son elli yılda, farklı lehçelerimizi ortadan kaldırmadan İtalyanca öğrendik."¹⁴

Örneğin Katalan ya da Korsika örneklerinden epey farklı olan bu "dil barışı" İtalya'da bu konuda talepler olmadığını düşündürmemelidir. Örneğin ulusal bir Sardu hareketi vardır, hareket pek çok küçük partiye bölünmüştür ancak görünüşe göre halk, bağımsızlıktan ziyade mali özerklik talep etmektedir. Ayrıca Sicilyalı milliyetçi partiler de mevcuttur ancak seçimlerde aldıkları sonuçlar göz ardı

14. T. de Mauro, *In Europa son già 103*, Laterza, Roma, 2014, s. 82. (yazarın çevirisiyle).

edilebilecek türdendir. Diğer yandan, yakın dönemde gerçekleşen İtalyan birliğinin, bölgesel durumlara nazaran dil birliğine öncelik verip vermediğini de düşünebiliriz.

Fransa'da, anayasanın 2008 yılının Temmuz ayında değiştirilmiş 75-1. Maddesi uyarınca "bölgesel diller Fransa'nın kültürel mirasına dahildir." Ancak aynı anayasa 2. Maddesinde "Cumhuriyet'in dili Fransızcadır" dese de Fransa, Bölge veya Azınlık Dilleri için Avrupa Şartı'nı imzalamamıştır.¹⁵ Şartın onaylanmaması pek çok tartışmaya neden olmuş, Cumhurbaşkanı François Hollande bu konuyu 2012 kampanya vaatleri arasına almıştır ve 2014 yılının Ocak ayında kabul edilen bir anayasa yasa tasarısına göre "Cumhuriyet, Avrupa dil şartını onaylayabilir." Ancak halen sadece teklif aşamasındayız. Hasılı Fransa'da ve İtalya'da dillerin hukuki durumu hassas şekilde aynıdır: Her iki durumda da Anayasa, "resmi" ya da "Cumhuriyet'e ait" bir dil ve koruma altına alınmış ya da kültürel mirasa dahil başka diller olduğunu belirtir.

Akdeniz'in bölgesel dilleri, Korsikaca, Katalanca, kıyı bölgelerde konuşulan Oc dilleri ile gördüğümüz üzere kimilerinin Oksitanca adında tek bir dil olarak kabul ettiği Provensal ve Languedoc dilidir. Fransa'nın diğer bölgesel dilleri gibi bu diller için özellikle medya (radyo ve televizyon programları) ile eğitim alanında yerel inisiyatifler ortaya çıkmaktadır. Korsikaca, Fransızcanın yanında anaokulunda ve ilkokulda öğretilmektedir, Katalanca ve Oksitanca ortaokuldan üniversiteye yaşayan seçmeli diller olarak öğretilmektedir ve ayrıca Oksitanca (Calandreta¹⁶) ve Katalanca (Bressola¹⁷) çiftdilli eğitim veren okullar vardır. 2014-2015 öğretim yılında lise ikinci sınıfta 3.471¹⁸ öğrenci, lise birinci sınıftaysa 917 öğrenci öğrenim görmüştür.

Korsika hem coğrafi, hem dilsel hem de "siyasi" açıdan ayrı bir bütündür, yasal açıdan Anayasa'nın saptadığı sınırlar kapsamında yargıya müdahale edebildiği bir meclise sahiptir. Romain Colonna'nın belirttiği üzere: "Korsikacanın resmi kullanımına üstü kapalı olarak Fransız Anayasası'nın 2. Maddesinde şu şekilde izin verilmiştir (veya kullanım ikinci maddede *dizginlenmiştir* demeli): "Cumhuriyetin dili

15. Dönemin devlet başkanının (Jacques Chirac) danıştığı Anayasa Konseyi, 1999 yılının Haziran ayında, bu yasanın Anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir.

16. Oksitanca-Fransızca çiftdilli eğitim veren okul topluluğu. (ç.n.)

17. Katalanca-Fransızca çiftdilli eğitim amacıyla kurulmuş okullar birliği. (ç.n.)

18. Bkz. <http://www.calandreta.org/Nouvelle-traduction-20-Objectif.html>.

Fransızcadır"; dolayısıyla fiili olarak, "cumhuriyetçi" bir gelenekçilikle diğer diller dışarıda bırakılır."¹⁹

Kararlarından bazıları gerçekten bir tür yargı gerillası gibidir. Örneğin Korsika Meclisi 2007'de "Korsika dilinin düzenlenmesi ve gelişmesi için stratejik plan" oylamıştır, bu son derece yasaldır, ancak 2013 yılının Mayıs ayında Korsikacanın ve Fransızcanın eş resmi diller olması oylanmıştır ki mevcut durumda bu karar anayasaya aykırıdır.

Bu noktada son olarak bu farklı azınlık dillerinin demografik durumlarının birbirinden çok farklı olduğunun altını çizelim. Amazighe dili, Cezayir nüfusunun hemen hemen %30'u ve Fas nüfusunun yaklaşık %50'si tarafından konuşulur; Sardinya'da çoğunluğun konuştuğu (1,6 milyon nüfusta 1,3 milyon konuşan) Sarduca, İtalyan nüfusunun sadece %2'si tarafından konuşulmaktadır. INED'e²⁰ göre Fransa'da Oksitanca konuşan 526 bin yetişkin (toplam nüfusun %0,8'i) vardır, Katalanca için bu sayı 132 bin (%0,2), Korsikaca için 122 bindir (%0,18) vb. Elbette yerel durumlara değinmek de mümkündür: Örneğin aynı sayılara göre Korsikaca, Korsika nüfusunun %37'si tarafından konuşulur. Fakat demografi, dil politikasına karar vermek için yeterli bir sav değildir. Kanada'da İngilizceyle kesin olarak aynı statüye sahip olan Fransızca nüfusun %21'i tarafından konuşulur; İsviçre'de İtalyanca nüfusun %6,5'i tarafından, Fransızca %20'si tarafından, Almancaysa %63'ü tarafından konuşulur ve bu dilleri konuşan kişiler aynı dil haklarına sahiptir. Dolayısıyla Amazighe dili, Arapçayla aynı haklara sahip olabilir (tabii hangi Arapça olduğunu bilmek gerekir), Sarduca Sardinya'da, Korsikacaysa Korsika'da daha ayrıcalıklı bir statüye sahip olabilir vb.

Ancak Akdeniz havzasında, salt bu bölge ya da azınlık dilleri yoktur. Daha yukarıda, Avrupa Şartı'nın verdiği, "resmi dillerin lehçelerini" ve "göçmen dillerini" hariç tutan tanımdan yola çıktığımızı belirtmiştik. Oysa az önce gözler önüne serdiğimiz durumlar bu tanımın özellikle sınırlayıcı olduğuna, çoğu zaman kabul ettiği konuşulan dillerin çoğunu yok saydığına işaret ediyor. Örneğin Arapça konuşulan ülkelerde, ulusal Arapça biçimlerini ister resmi dilin birer lehçesi

19. Romain Colonna, "Approche statutaire et sociolinguistique de la langue corse", 2009, http://www.corse.fr/linguacorsa/Approche-statutaire-et-sociolinguistique-de-la-langue-corse_a79.html.

20. INED (Institut National des Études Démographiques): Ulusal Nüfus Çalışmaları Enstitüsü. (ç.n.)

sayalım ister saymayalım, bu diller sözkonusu nüfusun büyük çoğunluğu tarafından konuşulmakta ve Avrupa Şartı'nın bakış açısının dışında kalmaktadır. Buna ek olarak, Fransa'da, 1999 nüfus sayımının incelenmesi²¹ bize, yetişkinlerin kendi arasında Fransızca dışında bir dilde konuşması sözkonusu olduğunda, 938 bin kişinin Arapça, 591 bin kişinin Portekizce, 548 bin kişinin Alsasça, 526 bin kişinin Oksitanca vb. konuştuğunu göstermektedir. Yani çeşitli Akdeniz dil politikaları üzerinde düşünmek için mevcut durumların ve dillerin tamamını dikkate almamız gerekmektedir. Çoğu zaman (örneğin İtalya'da ve Fransa'da) kültürel miras olarak görülen bölge dilleri, kuzey ülkelerindeki göçmen dilleri (Arapça, Amazighe dili, Afrika dilleri...), güney ülkelerindeki halk dilleri (ulusal Arapça biçimleri ve Amazighe dili). Hem kuzeyde hem de güneyde bu dillerin yasal statüsü (ya da statü eksikliği) kimlik, bölgeselleşme, özerklik meselelerine olduğu kadar; kuzeyde göçmen uyumuna, güneydeyse okuryazarlık, gelişim ve modernliğe giriş meselelerine, kısacası tamamen siyasi meselelere işaret etmektedir.

Ancak bu farklı meselelere kitabın sonunda değineceğiz ve bir sonraki bölümde dil politikalarının göz ardı edilemeyecek bir bölümünü oluşturan bir konudan, çeviri akışından söz edeceğiz.

21. F. Hérán, A. Filhon ve C. Deprez, "La dynamique des langues de France au fil du XXe siècle", *Population et sociétés*, bulletin mensuel d'information de l'Institut national d'études démographiques, sayı 376, Şubat 2002.

ÇEVİRİ AKIŞI

AKDENİZ'DE ÇEVİRİ JEOPOLİTİĞİ

12. Bölüm'de sözünü ettiğimiz dragomanların ortaya çıkışından itibaren halklar ve kültürler arası ilişkilerin çoğalması, tercümeyi ve çeviriyi uluslararası iletişimin ana işlevleri haline getirmiştir. Akdeniz'de güncel durumu incelemeyi önce daha eski bir döneme, yeni doğan Arapça bilimin gelişim gösterdiği zamana gideceğiz. Ve önce Arapçaya, ardından Arapçadan yapılan tercümelerin bu konuda büyük rol oynadığını göreceğiz. Ardından, günümüz uluslararası çeviri akışına odaklanarak akışın derinden eşitsiz ve dengesiz olduğunu göreceğiz.

ARAPÇA BİLİM VE ÇEVİRİ

Arapların yayılmasının ve Arapçanın Levant bölgesine ilerleyişinin yansımalarından biri, 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bağdat'ın, İpek Yolu'nun son durağı; baharat, altın, fildişi, kıymetli ahşap, esir ithalatçısı olarak önemli bir ticaret merkezi olması, aynı zamanda da simgesi 832 yılında kurulan "bilgelik evi" (beyt-ül hikmet) olan bir fikir ve bilim merkezi haline gelmesidir.

Ahmed Djebbar, Arapça bilim konulu eserinde,¹ yükselişi ve düşüşü boyunca bu bilimin tarihinin eşlikçisi olarak tercümenin

1. A. Djebbar, *Une histoire de la science en arabe, Entretiens avec Jean Rosmorduc*, Paris, Seuil, 2001.

altını çizmiştir. Tıpla başlayalım. Arapların tıbbı bulmadığını, ancak Hipokrat'ın ve Galen'in olduğu kadar tıbbın büyük ataları Pers ve Hint doktorların geçmiş araştırmalarından hareketle bu alanda ilerlediklerini biliyoruz. Djebbar bu konuda şöyle der:

Mezopotamyada tıp eğitimi Süryanice verilmiştir (...) temel olarak 6. yüzyılda Süryaniceye tercüme edilmiş, Galen'in on altı, Hipokrat'ın on iki kitabına dayanmıştır (...) 8. yüzyıl boyunca yeni tıp kitapları Süryanice yazılmıştır.²

Arap dilindeki ilk tıp metinleri 9. yüzyılda ortaya çıktığında, yazarları sonuçta Yunancadan, Süryaniceden, Sanskritçeden çeviri yoluyla kendilerine ulaşmış sağlam bir gelenekten faydalanmıştır; bu metinler çoğunlukla 5. ve 7. yüzyıl arasında Yunancadan Süryaniceye, ardından da Arapçaya çevrilmiştir. Djebbar, Galen'in tüm metinlerinin Yunancadan Süryaniceye çevrildiğini ve bu metinlerden 75'inin de Arapçaya çevrildiğini söyler. Aynı şey geometri için de geçerlidir: Öklid, Arşimet, Pergeli Apollonios Yunancadan Arapçaya çevrilmiştir; tıpkı Öklid'in, Arşimet'in ve İskenderiyeli Hero'nun fizik metinleri gibi. Üstelik örnekleri çoğaltabiliriz. Bu noktada temel bir şey vardır: Bilgi metinlerle aktarılmaktadır ve insanlar metinlerin yazıldığı dili bilmiyorsa kendi dillerine çevirisini yaptırmaktadır.

Bu çeviriler öncelikle prensin işidir: Mansûr (754–775), Harun Reşit (786–809) ya da Memûn (813–833), Aristo, Öklid ve Batlamyus ile Hint astronomları ve doktorlarını tercüme ettirir. Bu tercümeler ile araştırma arasındaki bağ başlangıçtan itibaren çok sıkıdır. Sarayına Hint bir doktor getirtmiş Harun Reşit'in oğlu Memûn, gökbilimcilere bir meridyenin uzunluğuyla ya da tutulum eğikliğiyle ilgili hesaplar sipariş eder, bir yandan da çevirilere yatırım yapar; bunun için de örneğin Konstantinopolis İmparatoru V. Leon'dan Yunanca elyazmalarını ister. Abbasi dünyasından bilimsanları ve tercümanlar Bağdat'a, bir kütüphane ile bir araştırma merkezinin arasında bir yerde olan ilk "bilgelik evine" gelir; Victor Katz'a göre oraya "Yunan ve Hint çalışmalarını çevirmek ve özgün araştırmalar yürütmek üzere halifelüğün tüm bilgeleri davetlidir."³

Bu bilim hamiliği döneminin ardından çeviriler, bizzat araştırmacıların talebine yanıt verir; ideal tercüman çifte beceriye, hem dil

2. Age, s. 304–305.

3. V. Katz, *A History of Mathematics*, Addison-Wesley, 1998, s. 239 (yazarın çevirisiyle).

becerisine (Arapça, Yunanca, Süryanice bilir) hem de bilimsel beceriye (şu ya da bu bilimin uzmanı, tıp ya da matematik uzmanıdır) sahip olmalıdır. Roshdi Rashed ise çeviri ve yenilikçilik arasında sıkı bir bağ olduğunu, araştırma alanında ilerlemenin tercüme taleplerinde değişiklik yarattığını göstermiştir. Böylece tercümelerin pek çoğu gözden geçirilir, eski çeviriler yeniden ele alınır ve düzeltilir: Örneğin Öklid'in *Elemanları* ya da Batlamyus'un *Almagest*'i Bağdat'ta, 9. yüzyılda üç kez tercüme edilir, terminoloji elden geçirilir, metinler Arap bilimsanlarının taleplerine uyarlanır.⁴

Hasılı Arapça bilimin *yükselişinde* “çeviri politikası” adını verebileceğimiz ve *düşüşünde* de karşılaşacağımız bir unsur vardır. Djebbar bu konuda da “Arapça eserlerin, zaman zaman İbraniceden geçerek, Latinceye pek çok tercümesinin” yapıldığını söyler. “12. yüzyılın sonunda ve 13. yüzyılın başında Avrupa’da kurulan üniversitelerde profesörler elbette Hipokrat’ı ve daha da fazla Galen’i, ancak aynı zamanda da Arap doktorları öğretmiştir.”⁵

Sonuçta Bağdat 1258 yılında Moğollarca yıkılır, kütüphaneler yerle bir edilir, nüfus katledilir ve son Abbasi halifesi Müstasım öldürülür. Ancak Arapça bilimsel metinlerin, çoğu zaman İspanyolcadan geçerek Latinceye tercümesi bir asır önce başlamıştır: “Bu iş özellikle İspanya’da, Toledo’da gerçekleştirilmiştir... Kentte pek çok üyesi akıcı bir şekilde Arapça konuşan gelişmiş bir Yahudi cemaati vardır. Çeviriler öncelikle bir İspanyol Yahudisi tarafından Arapçadan İspanyolcaya, ardından Hristiyan bir bilge tarafından İspanyolcadan Latinceye olacak şekilde, çoğu zaman iki aşamalı yapılmıştır.”⁶

Örneğin Başpiskopos Domingo Gundisalvo, bilimsanı İbni Sina’nın ya da Gazzâlî’nin tercümanı olarak tanınır ancak aslında Arapça bilmemektedir ve Latince metinler oluştururken matematikçi Juan Hispalense’nin (1100–1180) ya da doktor Abraham ibn Daud’un (1100–1180) elinden çıkma İspanyolca versiyonlarla çalışmıştır.

Arap bilimi ve Arapça bilim, Yunanca veya Süryanice bilim ile Latince ve ardından da diğer Avrupa dillerinde bilim arasında tarihi açıdan son derece üretken bir geçiş, “kendisini öncelemiş neredeyse tüm geleneklerin mirasçısı (...) ve sonraki bilimlere doğru

4. R. Rashed, “Traduction et appropriation de la science au IXe siècle au Bagdad”, CFC’de konferans, Kahire, 22 Nisan 2003.

5. A. Djebbar, age, s. 329.

6. V. Katz, age, s.190 (yazarın çevirisi).

zorunlu bir geçiş noktası”⁷ gibi görünmektedir ve bu tarihin merkezinde de tercüme bulunur. Ancak çeviri akımının tersine dönmesi, önce Arapçaya ardından Arapçadan yapılmaya başlanması, Arapça bilimin ölüm fermanını imzalar: 13. yüzyıldan, yani Arapçaya değil de Arapçadan çeviri yapılmaya başlandığı andan itibaren bilim Akdeniz’in bir kıyısından diğerine geçiş yapar. Arapça bilimin sonu gelmiştir. O dönemden neler öğrenebileceğimize ve bu bilginin günümüzde bize hangi açıdan yararlı olabileceğine kafa yormamız gereken nokta da budur. Akılda tutulacak kısım Arapça bilim değil, pek çok tercümenin Arapça bilimi mümkün kılması ve Bağdat’ın yıkılışından sonra bu bilimin yaşam süresini uzatabilmesi fakat onu aynı zamanda kurutmasıdır.

YERÇEKİMİ MODELİ: MERKEZ VE ÇEVRESİ

Bu düşüncemizde ilerleyebilmek için iki incelemeden yola çıkacağız: Birincisi, *Pour une écologie des langues du monde*’da Abraam de Swan’ın çalışmalarından hareketle önerdiğim *yerçekimi modeline*; diğeryse günümüz dünya çeviri sistemine ilişkin.

Dünyanın tüm dilleri “saygınlık” ve çıkar açısından eşitse, dilbilimcinin gözünde hepsi aynı değere sahipse bile, bu dilleri konuşan sayısının aynı olmadığı, aynı statüye (azınlık dili, bölgesel dil, resmi dil, uluslararası dil vb.) sahip olmadıkları, aynı iletişim olanaklarını sunmadıkları, aynı toplumsal işlevlere sahip olmadıkları; kısacası aynı ağırlığı taşımadıkları açıktır: Dillerin tamamı aynı dil değerine sahiptir ancak aynı toplumsal değere sahip değildir, bu açıdan aralarında derin bir eşitsizlik vardır.

Diğeryandan bilindiği üzere sayıca çoklardır: Değerlendirmelere göre dünya üzerinde altı ila yedi bin dil konuşulmaktadır. Bu koca Babil keşmekeşini hale yola koymak, düzenlemek için, dillerin kendi aralarında çiftdilli insanlar ve çiftdil sistemleriyle birbirine bağlı olduğunu, güç ilişkileri ve tarihle oluşmuş kademeli dizilimlerinin de yerçekimsel yönden ilişkilerini gösterebilmemize olanak verdiğini öne süren Abram de Swan’ın çalışmalarından hareketle bir model önermişim.⁸

Örneğin İspanya’da, Vigo kentinde, Galiçyaca/İspanyolca konuşan çiftdilli bir insanın birinci dilinin Galiçyaca olma olasılığı

7. A. Djebbar, *age*, s. 17.

8. L.-J. Calvet, *Pour une écologie des langues du monde*, Paris, Plon, 1999.

yüksekken, Cezayir’de Arapça/Fransızca konuşan çiftdilli bir insanın ilk dili büyük olasılıkla Arapça, Ekvador’da bulunan Quito’da Keçuva/İspanyolca konuşan çiftdilli bir insanın ilk dili büyük olasılıkla Keçuva olacaktır. Yani anadili egemen bir dil olan kişilerin aynı zamanda boyunduruk altında bir dili de konuşması son derece nadir bir durumdur. Bu istatistiki durumlar bize çiftdil sistemlerinin yönlü olduğunu gösterir ve dolayısıyla bu sistemlerin altı ya da yedi bin dünya dilinin oluşturduğu Babil keşmekeşini ve ilişkilerini aşağıdaki şekilde düzenlememize olanak verir.

Anadili bu dil olanların tekdilli olmaya büyük bir eğilim gösterdiği, hipermerkezi bir dilin (İngilizce) çevresinde, başka bir dil öğrencekse ya İngilizce (bunu dikey çiftdillilik olarak adlandırmıştım) ya da aynı seviyede başka bir dil (bunu da yatay çiftdillilik olarak adlandırmıştım) öğrenme eğilimi gösteren bir dizi süpermerkezi dil (Fransızca, İspanyolca, Arapça, Çince, Hintçe, Malayca vb.) bulunur. Süpermerkezi dillerin çevresindeyse bu kez sayıları 100 ila 200 olan merkezi diller vardır ve onlar da çevrelerindeki altı ila yedi bin çevresel dilin merkezini oluşturur. Bu sistemin her seviyesinde iki eğilim vardır; bunlardan biri “yatay” bir çiftdil (kendininkiyle aynı seviyeden bir dil edimi), diğeryse “dikey” bir çiftdil (bir üst seviyeden bir dil edimi) eğilimdir; bu iki eğilim, inşa edilen modelin harcını oluşturur: Günümüzde İngilizcenin, ana eksenini oluşturduğu bu bütünsel dönence modelinde diller, kendi aralarındaki bağı çiftdillilik ilişkisiyle kurar. Aslında işler daha karmaşıktır, zira tek bir dil iki alt sisteme ait olabilir ve özellikle sınır bağları veya büyük dil bütünlerinde kesişimler sözkonusu olduğunda bir yandan bir dilin, diğer yandan başka bir dilin çevresinde yer alabilir. Mağrip’te hem Fransızcanın hem de Arapçanın çevresinde yer alan ve dolayısıyla hem Fransız diline hem de Arap diline katkı veren Berberice buna örnek oluşturur. Ancak bu noktada durumu sadeleştirilmiş haliyle sunmakla yetineceğim.

Yerçekimi modelinin, küreselleşmeyi dil açısından açıklamaya ya da küreselleşmenin diller arası ilişkiler üzerindeki etkisini ortaya koymaya soyunduğunu görebiliriz; aynı zamanda yukarıda yazdığımız, diller arası mevcut fiili eşitsizliği de doğrular.

EŞİT OLMAYAN ÇEVİRİ AKIŞLARI

Yine Swan'ın çalışmalarından esinlenen Johan Heilbron⁹ çeviri için sosyolojik bir yaklaşım benimsemeyi önermiştir; Heilbron, çalışmasını kaleme aldığı dönemde UNESCO'nun sunduğu şu sayılara dayanmıştır:

- Dünyada çevrilen kitapların %40'ı İngilizceden çevrilmektedir.
- Fransızcadan, Almancadan ve Rusçadan çevrilen eserlerin her biri, toplamın %10'u ile 12'sine denk gelmektedir, yani dünyadaki çevirilerin dörtte üçü bu dört dilden yapılmaktadır.
- İtalyancadan, İspanyolcadan, Dancadan, İsveççeden, Lehçeden ve Çekçeden yapılan çevirilerin her biri çeviri kitapların %1'i ile 3'ünü oluşturmaktadır.
- Açık bir farkın ardından onları Çince, Japonca, Arapça ve Portekizce çeviriler izler.
- Tam aksine, çeviri eserler ABD'de ve Büyük Britanya'da yayımlanan eserlerin %5'inden azını oluşturur. Fransızca ve Almanca yayımlanan eserlerin %10 ile 12'si, İtalyanca ve İspanyolca yayımlanan eserlerin %12'si ile %20'si, İsveççe ya da Felemenkçe yayımlanan eserlerin %25'i çeviridir vb.

Sonuç olarak bu sayılar ile yerçekimi modeli arasında tersine bir benzeşim görülmektedir: Bir dil ne kadar merkezi, süpermerkezi ya da hipermerkeziyse, o dilden daha çok tercüme yapılmakta ancak ona daha az tercüme yapılmaktadır. Örneğin dünyada çevrilen eserlerin %40'ının İngilizceden olduğunu, ancak İngilizceye çevirilerin Amerikan ve Britanya piyasasının sadece %5'ini oluşturduğunu gördük. Buna karşılık dünya çeviri sisteminin bu kurucu eşitsizliği tam olarak doğru değildir, zira Çince, Arapça, Portekizce, Japonca, Hintçe ya da Malayca az çeviri yapılmaktadır: "en çok konuşulan diller mutlaka en çok başka dillere çevrilen diller değildir,"¹⁰ ancak en çok çeviri yapılan kaynak diller (İngilizce, Fransızca, Almanca) aynı zamanda hem en çok konuşulan hem de egemen statüsüne sahip olan dillerdir.

9. "Towards a Sociology of Translation, Book Translation as a Cultural World-System", *European Journal of Social Theory*, vol. II, sayı 4, s. 429-444, 1999.

10. L.-J. Calvet, I. Oseki-Dépré, "Mondialisation et traduction, le rapport inverse entre centralisé et diversité", *La Traduction: outil d'uniformisation ou de différenciation culturelle* içinde, Kaslik, Lübnan, 2002.

UNESCO'nun 1979'dan bu yana kurulu kümülatif veritabanı *Index translationum*'u¹¹ [Çeviri Dizini], Heilbron'un savlarına başka bir ışık tutmamıza olanak verir. Veritabanında kaynak dil (aktarıma kaynak olan diller) ve hedef dil (aktarımın yapıldığı diller) için bir "top 50" listesi vardır. İlk listeden Latinceyi, Antik Yunancayı ve "çokdilli" eserleri çıkardıktan sonra listenin ilk 20'si için aşağıdaki karşılaştırmalı tabloyu yapabiliriz.

	Kaynak Dil	Hedef Dil
1	İngilizce	Almanca (+2)
2	Fransızca	Fransızca (=)
3	Almanca	İspanyolca (+3)
4	Rusça	İngilizce (-3)
5	İtalyanca	Japonca (+3)
6	İspanyolca	Felemenkçe (+4)
7	İsveççe	Rusça (-3)
8	Japonca	Portekizce (+8)
9	Danca	Lehçe (+3)
10	Felemenkçe	İsveççe (-3)
11	Çekçe	Çekçe (=)
12	Lehçe	Danca (-3)
13	Norveççe	Çince (+1)
14	Çince	İtalyanca (-9)
15	Arapça	Macarca (+2)
16	Portekizce	Fince (+3)
17	Macarca	Norveççe (-4)
18	İbranice	Modern Yunanca (+6)
19	Fince	Korece (+7)
20	Katalanca	Bulgarca (+9)

Öncelikle sadece Fransızcanın ve Çekçenin her iki listede aynı sırada olduğunu görürüz: Örneğin Fransızca hem ikinci kaynak dil hem de ikinci hedef dildir. Sıralamada kendine hedef dil olarak kaynak dile kıyasla daha iyi bir yer bulan diller sırasıyla Bulgarca, Portekizce, Korece, Yunanca, İspanyolca, Japonca, Lehçe ve Almancadır. Sıralamada en alt sıralarda yer alanlarsa İtalyanca, Norveççe,

11. Erişim tarihi Kasım 2014.

İngilizce, Rusça, İsveççe ve özellikle de sağ sütunda ilk yirmide kendine yer bulamayan Katalanca (27. sıraya düşer) ve Arapçadır (29. sıraya düşer). Ancak mutlak sayılar daha net fikirler verebilir. Örneğin, UNESCO dizininin kapsadığı sürede İngilizceden 1.264.843 kitap çevrilirken İngilizceye 164.499 kitap çevrilmiştir, Fransızca (sırasıyla 225.745 ve 240.044) için, Rusça (103.587'ye karşı 100.806) ya da Arapça (12.407'ye karşı 12.711) için bu sayılar dengeli görünse de İspanyolca (54.535'e karşı 228.557), Korece (4.701'e karşı 28.168), Lehçe (14.655'e karşı 76.706), Portekizce (11.566'ya karşı 78.905), Çince (14.065'e karşı 63.123), Bulgarca (3.742'ye karşı 27.457) ya da Katalanca (7.991'e karşı 17.972) için sayılar son derece dengesizdir. Sonuç olarak temel bir kaynak dil vardır, o da İngilizcedir, birkaç dil için sayılar dengelidir (Fransızca, Çekçe, Rusça...) ve bir de çeviri için hedef dil olan diller vardır. Örneğin Bulgarcaya ve Koreceye yapılan çeviriler, Bulgarcadan ve Koreceden yapılanların yedi mislidir; Çince ve Lehçe için bu sayı beş mislidir.

Hasılı çevirinin eşitsiz bir değiş tokuş olduğu ortaya çıkar. Bir çevre dilden, merkezi ya da süpermerkezi bir dile çeviri yapılması kuşku yok ki çevrilen esere yönelik bir takdir göstergesidir ancak egemen bir dilden boyunduruk altında bir dile yapılan çeviri sayısı, boyunduruk altındaki bir dilden aksiyönde yapılan çevirilere kıyasla çok daha fazladır, bu da hedef dilin egemen konumunu güçlendirir. Bir dilin merkeziliği ile bu dile yapılan tercüme oranı arasındaki bu ters ilişkiden iki sonuç elde edilir:

- İlkinde göre merkezi kültürler en çok yayılan kültürlerdir, bu açıktır.
- Daha üstü kapalı ve daha zor anlaşılan ikinci sonuca göre, merkezi kültürler çevre kültürlerin üretimine dair aksine kıyasla daha az bilgiye sahip olmaktadır.¹²

Örneğin bilimsel yayınlar alanında yabancı dilde kaynaklara yapılan atıfların Amerikan yayınlarındaki alıntılarının %25'ini oluşturduğunu, Avrupa ya da Japon yayınlarındaki alıntılarda bu sayının %40 ila 71, gelişmekte olan ülkelerdeyse %70 ila 90 olduğunu biliyoruz.¹³ Bu da *quotation* (İngilizce "aynen alıntı") ile *cotation*¹⁴ arasında çiftdilli bir

12. L.-J. Calvet ve I. Oseki-Dépré, age, s. 37.

13. T. Schott, "The World scientific community: globality and globalisation", *Minerva*, 29, 1999, alıntılardan Heilbron.

14. Fransızca "rayiç belirleme, değerlendirme." (ç.n.)

söz oyunu yapmamıza olanak verir: Bir dil, yerçekimi modelinde, dil piyasasında ya da dil borsasında ne kadar yüksek rayice sahip olursa, o dilin metinleri o kadar çok alıntılanır.

Bir dil yerçekimi modelinde daha merkezi bir role sahip oldukça o dile daha az çeviri yapılması durumu ya da daha doğrusu eğilimi, bilimsel bilginin çeşitliliği üzerinde bazı etkilere sahiptir. Bir an için, güncel sistemin kendi karikatürüne dönüştüğünü, İngilizceye artık hiç çeviri yapılmadığını, sadece İngilizceden çeviri yapıldığını hayal edelim. İlk etapta (yani sonunda herkes hipermerkezi dil olan İngilizce yazmaya başlamadan önce demek istiyorum), merkezin ya da çevrenin bilimsel üretimi devam eder, ancak aralarında iletişim olmaz, sadece İngilizce dilinde yazılmış ya da İngilizceden tercüme edilmiş araştırmaları öğrenirler; buna karşılık İngilizce bilim de bilgi kaynaklarını giderek yitirir ve fakirleşme eğilimi gösterir, bu aynı zamanda “çevre” bilimlerin de fakirleşmesine neden olur. Yani abartılı bir merkezilik, yalnızca çeşitliliğe karşı değil, bilimin niteliği için de bir tehlike oluşturur ve daha geniş anlamda dünya kültürlerinin birbirine tohum saçmasının son bulması riski taşır.

ÇEVİRİ VE DİL SERMAYESİ BİRİKİMİ

Edebi çeviriye ilişkin son dönem araştırmalar, bu eşitsiz değiş tokuş ve “sömürgecilik sonrası” durumlar arasındaki bağların altını çizmiştir.

Örneğin Pascale Casanova, 2002 tarihli bir makalesinde, “eşit dil değiş tokuşu” adını verdiği çerçeve dahilinde, çevirinin “genellikle bir metnin bir dilden diğerine geçişi” olarak tanımlanması fikrin-den yola çıkar ve bu eşitliğin ya da eşit dil değiş tokuşunun herkesin kendi ulusal dilinin ayrı ve diğerlerine eşit olduğu kapalı, kendine yeten evrenlerin mevcudiyetini varsaydığını gösterir. Ancak ona göre durum farklıdır:

Gerek edebi gerekse dilsel olsun, dünya edebiyatında hükmü geçen eşitsizlikler ve hiyerarşiler farklı bir dil değiş tokuşu ekonomisi doğurur: Çoğu zaman betimlendiği üzere yatay bir değiş tokuş veya barışçıl bir aktarım olmaktan ziyade, çeviri aksine sadece güçlü ast-üst ilişkilerinin olduğu bir evrende “eşitsiz bir değiş tokuş” olarak anlaşılabilir.¹⁵

15. P.Casanova, “Consacration et accumulation de capital littéraire, la traduction comme échange inégal”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 141, Paris, Seuil, Eylül 2002.

Johan Heilbron ve Gisèle Sapiro'ysa, sosyolojik bir nesne olarak edebi çeviri konulu program niteliğindeki kısa makalelerinde,¹⁶ çevirinin yorumlayıcı yaklaşımı ile ekonomik yaklaşımından uzaklaşarak *Çeviri çalışmaları* ve "kültürel aktarım" çalışması yaptıklarını beyan eder. Onlara göre çeviri, sadakati ya da uyarlanması açısından özgün versiyonuyla, kaynak metinle kıyaslanarak değil; hedef kültüre katkısı açısından incelenmelidir. Ulus-devletler ve çekişme ve rekabet ilişkileriyle birbirine bağlı dil gruplarının varlığıyla oluşan "uluslararası ilişkiler alanı"¹⁷ dahilinde incelenmelidir; bu da onları Heilbron'un 1999 tarihli makalesinde ifade ettiği duruşa ve Casanova'nın bakış açısına yaklaştırır.

Dönemimizin bir özelliği olan ve evrensel bir kavram sayılamayacak ulus-devlet atfını bir yana bırakacak olursak, hedef dil ve kültür açısından çeviri yaklaşımlarının Arapça bilimin tarihi konusunda çevirilerin rolüne ilişkin gördüklerimizle tamamen örtüştüğünü fark ederiz. Tekrar edelim: Arapça bilim, bilimsel metinler Arapçaya çevrilmeye başladığı andan itibaren yükselişe geçmiş, gerilemesi başladığındaysa Arapça metinler başka dillere, özellikle de Latinceye, yani araştırma bayrağını devralan diğer kültürlerle tercüme edilmiştir.

Bu noktada bir çelişki görmek mümkündür. Günümüzde İngilizceden yapılan çevirilerin önemli sayıda olmasının, bu dili konuşan toplumların egemenliğinin bir kanıtı olduğunu düşünmek mantıklı gelebilir. Ancak Arapça bilim örneği bize bunun aksini söylemektedir ve görünüşteki bu çelişki, yani *egemen kaynak dil çelişkisi*, incelememize dahil edilmelidir. Çelişki bize, tam ya da yaklaşık bir tekel olmasının (burada çeviri hedef dili tekeli) mutlaka sonsuz bir gücün kanıtı olmadığını ve aksine, gerilemenin habercisi olabileceğini gösterir. Hasılı bu çelişkiyi aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

Bir dil, yerçekimi sisteminin ne kadar yukarısında bulunursa (hipermerkezi ya da süpermerkezi diller) o dilden yapılan tercüme artar ve o dile yapılan tercüme azalır. Bu dengesiz akışlar, o dillerle ifade edilen kültürlerin ve bilimlerin daha yaygın ancak daha az bilgilendirilmiş olmasına yol açar. Bu da uzun vadede bu kültürlerde ve bilimlerde bir gerileme anlamına gelebilir.

16. J. Heilbron ve G. Sapiro, "La Traduction littéraire, un objet sociologique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 141, Paris, Seuil, Eylül 2002.

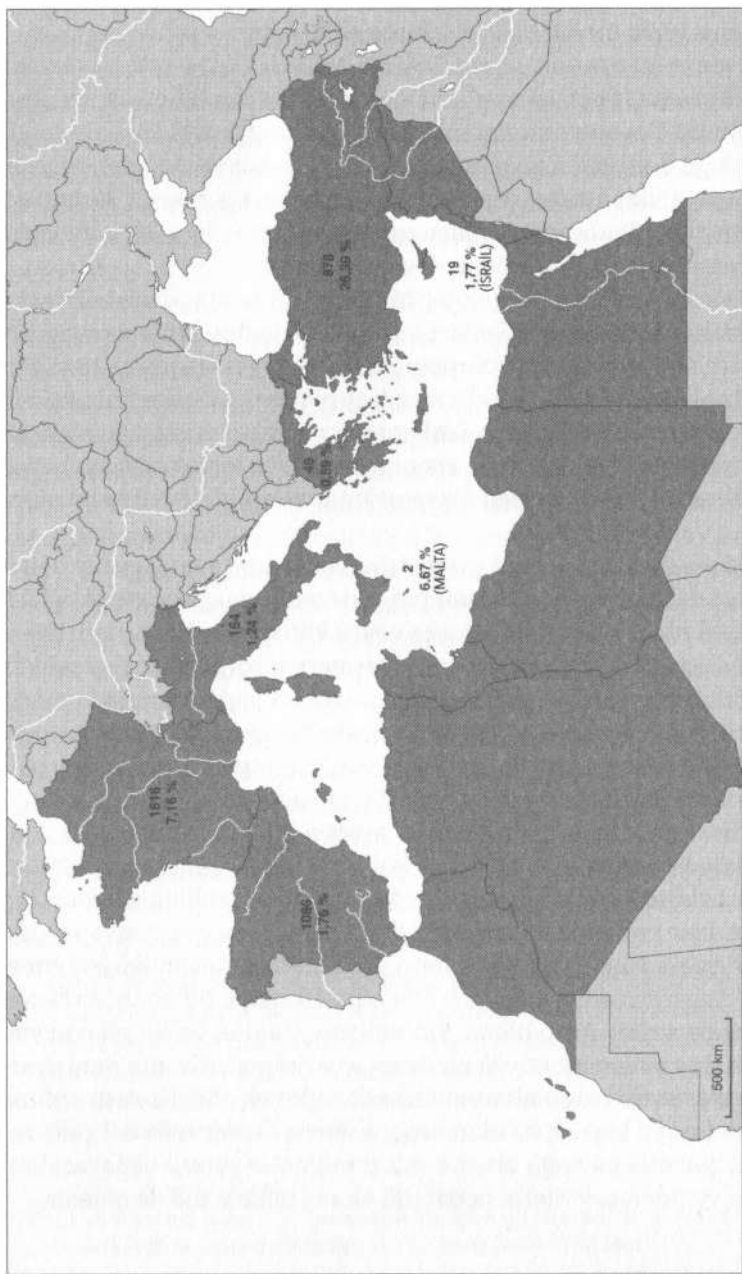
17. Age, s. 4.

Arapça bilim örneği bizi iki sonuca götürür:

1. İlk sonuç, geçmişten alınan bir derstir: Arap bilimi, Süryanice ya da Yunanca metinlerin Arapçaya tercümesi sayesinde olduğu hale gelebilmiştir. Bu çeviriler ve dolaşan bilgiler olmasa Arap biliminin her şeye sıfırdan başlaması gerekirdi. Ardından, bu bilim Arapçadan yapılan tercümelerle yayılmış, bilimin ömrü uzamış ve tarihte bilimin devamı gelmiştir.
2. İkinci sonuç, geleceğe dair bir derstir: Tek bir çeviri politikası, daha geniş dil politikaları bütünüünün içinde bilimin ilerlemesinin; yani, bilginin dolaşımının, edinimlerin müşterek hale gelmesinin, farklı duruşların karşılaştırılmasının ve eleştirilmesinin, onlarsız hiçbir anlamlı ilerlemenin gerçek olmayacağı şeylerin teminatı sayılabilir. Ve bir toplumun bilime katkı sağlayabilmesi başka yerlerden gelen üretime kulak vermesiyle mümkün olur.

Başka bir deyişle, güncel sistemin karikatürü, birinci aşamada bilimsel ya da kültürel bir içe kapanmaya, dezenformasyona ve tektipliğe neden olur; ikinci aşamadaysa çevre kutuplarından birinin gelişmesini sağlarken merkezin yoksullaşmasına yol açabilir. Emmanuel Todd'un eserinin başlığını kullanacak olursak *imparatorluktan sonra* söz konusu olacaktır; bu noktada sorulacak tek soru, merkezde mevcut alternatif gösteriyle, yani beyin göçüyle imparatorluğun son bulmasını geciktirmenin mümkün olup olmadığıdır.

Benimsediğim bakış açısıyla, Arapça bilimin tarihi bize, yokluğunda her araştırmanın ve her kültürün kendi içine kapandığı, anlamsızlaştığı aracılık işinin, tercümenin hayati rolünü gösterir. Bu bilgi bize çevirinin hedefi değil de kaynağı olan, çevirmeyen ya da çevirmeye son vermiş kültürlerin, gerilemesi ihtimalinden söz etme imkânı vermesinin yanı sıra, son olarak önemli bir sonuca varmamızı da sağlar. Arap bilimi günümüzde yeniden en ön planda yer alacaksa, bu ancak büyük bir Arapça çeviri politikasının, yeni uyarlamaların, dil çalışmalarının ardından gerçek olabilir. Ardı ardına hedef dil ve kaynak dil olan Arapça, her ne kadar bilimsel gelişme pek çok etkene bağlı olsa ve salt tercümeler yeterli olmayacaksa bile, yeniden çevirilerin hedef dili olursa bilimin dili de olabilir.

Arapçadan çevrilmiş eser sayısı ve diğer Akdeniz dillerine kıyasla yüzdeleri

GÜNÜMÜZDE AKDENİZ'DE ÇEVİRİ

Yeniden dönemimize ve bölgemize, 21. yüzyıla ve Akdeniz'e dönelim. Gördüğümüz üzere, UNESCO'nun *Index translationum*'u çeviri akışlarıyla oluşan dil değiş tokuşlarının miktarını belirlememize olanak verir. Durumun genel görünüşüyle başlayalım: Akdeniz dillerine yapılan çevirilerde Akdeniz dillerinden olanların payı. Örneğin ilk satır bize şu sekiz dilin (Fransızca, İbranice, İspanyolca, İtalyanca, Katalanca, Maltaca, Türkçe, Yunanca) Arapçaya yapılan tüm çevirilerin %21,7'sini oluşturduğunu, bu yüzden Katalanca için %44,59, İspanyolca için %24,66 vb. olduğunu söylüyor.

Arapça	%21,27
Katalanca	%44,59
İspanyolca	%24,66
Fransızca	%10,42
Yunanca	%26,45
İbranice	%9,61
İtalyanca	%23,99
Maltaca	%34,52%
Türkçe	%28,28

Akdeniz dillerine yapılan çevirilerde Akdeniz dillerinden çevirilerin payı.

Dokuz resmi dile yapılan çevirilerde Akdeniz dilinden çevirilerin payının yaklaşık %10 (Fransızcaya yapılan çeviriler) ile yaklaşık %48 (Katalancaya yapılan çeviriler) arasında değiştiğini görüyoruz. Bu sayılar elbette yoruma açık. Örneğin Katalancanın yüksek yüzdesi İspanyolcadan yapılan çok sayıda tercümeyle açıklanabilir. İtalyancadan Maltacaya, Fransızcadan Yunancaya pek çok tercüme yapılmaktadır, ancak ortalama olarak bu dillere yapılan çevirilerin çoğu başka dillerden, en çok da İngilizceden yapılmaktadır.

Arapçanın durumuna bir kez daha bakalım. Aşağıdaki harita bize Türkiye'nin ardından (Akdeniz kıyısında konuşulan dillerden yapılan çeviriler arasında Arapçadan yapılan çeviriler %26,39'la başı çeker), Arapçadan en çok çeviri yapılan ülke Fransa'dır (%7,6), Yunanistan ise (%0,59) en az çeviri yapan ülkedir.

Arapçanın iki resmi dilden biri olduğu İsrail, çeviri sayısı bakımından Arap düşüncesi ve edebiyatı alıcısı ülkeler arasında Fransa'nın, İspanya'nın, Türkiye'nin, İtalya'nın ve Yunanistan'ın ardından ancak altıncı sırada gelmektedir.

SÖZCÜKLERİN ŞİMDİKİ TARİHİ

Daha genel bir şekilde, aşağıda dilleri ve ülkeleri karşılaştıran eksiksiz tablolar bulunmaktadır. İlk tabloda değerler çeviri sayısı, ikincideyse yüzde olarak ifade edilmiştir. Örneğin ilk tablo şu şekilde okunabilir: Yunanistan'da Arapçadan 49 çeviri beyan edilmiştir, Katalancadan çeviri sayısıysa 17'dir ve toplamda Akdeniz kıyısında konuşulan dillerden yapıldığı beyan edilmiş çeviri sayısı 8.261'dir.

	Arapça	Katalanca	İspanyolca	Fransızca	Yunanca	İbranice	İtalyanca	Maltaca	Türkçe	Toplam
Cezayir	165	1	30	403	0	0	4	0	1	604
Kıbrıs	0	0	0	3	45	0	8	0	5	61
Mısır	0	0	111	389	7	4	56	0	23	590
İspanya	1.086	5.644	5.730	35.708	246	694	12.683	0	78	61.869
Fransa	1.616	353	6.337	19.08	400	1.164	10.567	4	215	22.564
Yunanistan	49	353	1.016	5.314	252	37	1.467	0	109	8.261
İsrail	19	5	178	664	10	45	145	0	7	1.073
İtalya	154	35	1.870	9.978	65	252	58	1	34	12.447
Lübnan	9	0	2	34	0	0	1	0	0	46
Libya	1	0	0	13	0	0	3	0	0	17
Malta	2	0	3	7	0	3	14	1	0	30
Fas	7	0	34	228	0	0	3	0	1	273
Filistin	1	0	0	0	0	3	0	0	0	4
Suriye	3	0	84	524	3	4	32	0	43	693
Tunus	79	0	13	209	1	0	15	0		317
Türkiye	878	0	262	1.898	58	6	204	0	21	3.327

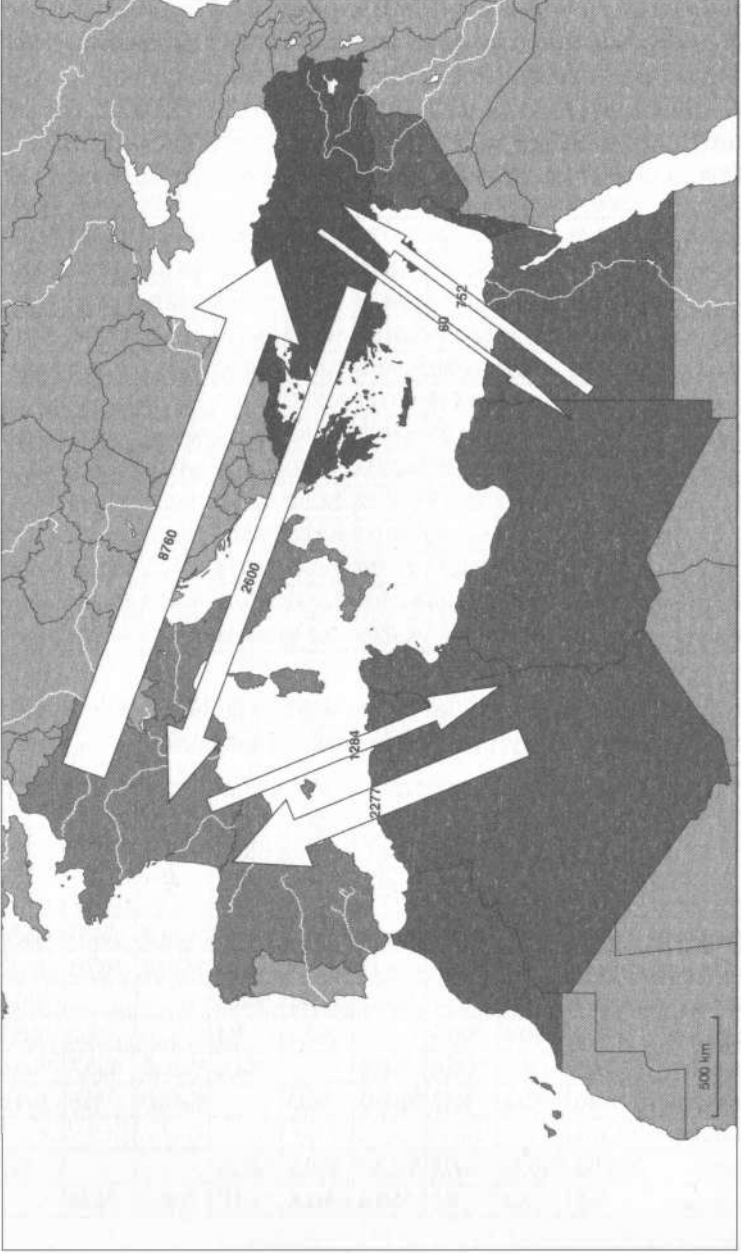
Aşağıdaki ikinci tablo ise aynı bilgiyi yüzde olarak içerir ve şu şekilde okunabilir: Yunanistan'da Arapçadan yapılan çevirilerin Akdeniz kıyısında konuşulan dokuz dilden çevirilere oranı %0,59'dur, Katalancadan çevirilerin oranı %0,21'dir vb. Her satırın toplamı %100'e ulaşmaktadır.

ÇEVİRİ AKIŞI

	Arapça	Katalanca	İspanyolca	Fransızca	Yunanca	İbranice	İtalyanca	Maltaca	Türkçe
Cezayir	%27,32	%0,17	%4,97	%66,72	%0,00	%0,00	%0,66	%0,00	%0,00
Kıbrıs	%0,00	%0,00	%0,00	%4,92	%73,77	%0,00	%13,11	%0,00	%0,08
Mısır	%0,00	%0,00	%18,81	%65,93	%1,19	%0,68	%9,49	%0,00	%0,04
İspanya	%1,76	%9,12	%9,26	%57,72	%0,40	%1,12	%20,50	%0,00	%0,00
Fransa	%7,16	%1,56	%28,08	%8,46	%1,77	%5,16	%46,83	%0,02	%0,01
Yunanistan	%0,59	%0,21	%12,30	%64,33	%3,05	%0,45	%17,76	%0,00	%0,01
İsrail	%1,77	%0,47	%16,59	%61,88	%0,93	%4,19	%13,51	%0,00	%0,01
İtalya	%1,24	%0,28	%15,02	%80,16	%0,52	%2,02	%0,47	%0,01	%0,00
Lübnan	%19,57	%0,00	%4,35	%73,91	%0,00	%0,00	%2,17	%0,00	%0,00
Libya	%5,88	%0,00	%0,00	%76,47	%0,00	%0,00	%17,65	%0,00	%0,00
Malta	%6,67	%0,00	%10,00	%23,33	%0,00	%10,00	%46,67	%3,33	%0,00
Fas	%2,56	%0,00	%12,45	%83,52	%0,00	%0,00	%1,10	%0,00	%0,00
Filistin	%25,00	%0,00	%0,00	%0,00	%0,00	%75,00	%0,00	%0,00	%0,00
Suriye	%0,43	%0,00	%12,12	%75,61	%0,43	%0,58	%4,62	%0,00	%6,20
Tunus	%24,92	%0,00	%4,10	%65,93	%0,32	%0,00	%4,73	%0,00	%0,00
Türkiye	%26,39	%0,00	%7,87	%57,05	%1,74	%0,18	%6,13	%0,00	%0,63

Aşağıdaki tablo, kaynak diller (dikey okuma) ile hedef diller (yatay okuma) konusunda ayrıntıya inmemize olanak verir.

Hedef \ Kaynak	Fransızca	İspanyolca	Katalanca	Yunanca	İbranice	İtalyanca	Maltaca	Türkçe	Arapça
Fransızca		%63	%40	%66	%65	%76	%24,0	%57	%78
İspanyolca	%33		%45	%12	%17	%18	%10,0	%7,0	%12
Katalanca	%2	%10		%0,2	%0,6	%0,6			%0,5
Yunanca	%2	%0,4	%0,5		%0,9	%1		%2	%0,5
İbranice	%5	%1	%0,6	%0,4		%1,8	%10,0	%0,2	%0,6
İtalyanca	%46,	%22	%12	%18,0	%13		%48,0	%6	%4,6
Maltaca	%0,02								
Türkçe	%0,98	%0,13	%0,1	%1,42	%0,5	%0,26			%3
Arapça	%8	%2	%1	%0,6	%1,8	%1,0	%6,0	%26	

Akdeniz'in üç ana bölgesi arasında çeviri akışı (2008'e kadar kümülatif miktarda)

Örneğin dikey bir okuma bize, Akdeniz dillerinden Fransızcaya yapılan çevirilerin %33'ünün İspanyolcadan, %46'sının İtalyancadan, %8'inin Arapçadan vb. olduğunu göstermektedir. Yatay bir okumaysa bize, Akdeniz dilleri arasında Fransızcadan İspanyolcaya yapılan çevirilerin %63'üne, Katalancaya yapılan çevirilerin %40'ına, Yunancaya yapılan çevirilerin %66'sına denk geldiğini göstermektedir. Türkçeye en çok Fransızcadan ve Arapçadan çeviri yapılmıştır, İbraniceye Arapçadan çok az çeviri yapılmış, Katalancaya ise en çok İspanyolcadan ve Fransızcadan çeviri yapılmıştır. Arapçaya çeviriler arasında Fransızcanın %78'e denk geldiğini görürüz; buna karşılık Arapça, Fransızcaya çevirilerin %8'ini oluşturmaktadır; İspanyolca, Katalancaya tercümelerin %45'ini oluşturmakta ancak Katalancadan İspanyolcaya çeviri oranı %10'a denk gelmektedir vb. Veya Arapçadan Türkçeye çok çeviri yapılmaktadır ama tam tersi geçerli değildir ya da Arapçanın iki resmi dilden biri olduğu İsrail, Arapça fikir ve edebiyat alıcısı ülkeler arasında çok düşük bir yüzdeyle ancak dördüncü sıradadır.

Sonuçta Akdeniz dil piyasasında, çeviri akışıyla ortaya çıkan değiş tokuş derin bir eşitsizlik içerir. Maltacaya çeviriler Maltacadan çevirilerin üç katıdır, İspanyolcaya çeviriler İspanyolcadan çevirilerin dört katı, Türkçeden çeviriler Türkçeye çevirilerin yedi katı, Yunancaya çeviriler Yunancadan çevirilerin on katıdır. Aksine, Fransızcadan çeviriler Fransızcaya çevirilerin üç katı, Arapçadan çeviriler Arapçaya çevirilerin iki katı, İbraniceden çeviriler İbraniceye çevirilerin iki katıdır.

Ve bu eşitsiz değiş tokuş sistemi, açıkça tezat oluşturan Akdeniz bölgelerini ortaya koyar. Aşağıdaki haritada Batı Avrupa (İspanya, Fransa, İtalya), Güneydoğu Avrupa (İsrail dahil) ve Mağrip - Maşrik toplamı olmak üzere Akdeniz'in üç büyük bölgesindeki çeviri akışını görüyoruz. Okların büyüklüğü, çeviri akışının önemiyle doğru orantılı sayılabilir.

Batı Avrupa dilleri, Güneydoğu Avrupa'ya doğru çok tercüme edilmektedir, Batı Avrupa benzer şekilde Arapçadan ve Güneydoğu Avrupa dillerinden (Yunanca, Türkçe, İbranice) tercüme etmektedir, Arap ülkeleri Batı Avrupa dillerini az tercüme etmekte, Arap ülkeleriyle Güneydoğu Avrupa arasında çok az çeviri vardır, bu iki yönde de geçerlidir.

Elbette bu sayılar sadece Akdeniz'in ana dillerini kapsar. Örneğin Korsikaca dikkate alınmamıştır: *Index translationum* Korsikacadan 48, Korsikacaya 50, Sarducadan 5, Sarducaya 0 çeviri vermektedir, bu da istatistiki olarak göz ardı edilebilir. Buna karşılık, kurumsal varlığı göz ardı edilebilecek, Malta'yla ve Cebelitarık'la sınırlı İngilizce dikkate alınmamıştır, oysa Akdeniz'deki temel kaynak çeviri dilidir. Biraz rasgele alınmış iki dil örneği, Türkçe ve İbranice¹⁸ bize, su götürmez şekilde Akdenizli olan Türkiye'de ve İsrail'de İngilizcenin önemini göz kamaştırıcı biçimde göstermektedir. Türkçeye, 1987–2010 yılları arasında 17,526 eser çevrilmiştir; bu, yılda ortalama 730 kitaba denk gelir. Bu çevirilerin yarısından fazlası İngilizceden yapılmıştır, diğer iki önemli kaynak çeviri dili olan Arapçadan ve Fransızcadan yapılan çevirilerse %8 ile %10 arasındadır. Benzer şekilde İngilizce, İbranice çevirilerin %78'inin kaynak dilini oluşturur, onu Fransızca (%7,21), Almanca (%5,83) ve her biri %2 civarındaki İspanyolca ile İtalyanca izler.

Bizi ilgilendiren Akdeniz ekodilbilim nişi açısından bakarsak, çeviri akışlarının incelenmesinin ortaya koyduğu bu eşitsiz değiş tokuş, Akdeniz'e kıyısı olan bazı ülkelerin gelişmesi gibi farklı meselelerin altını çizmektedir. Ancak çevirinin etki alanı daha geniştir. Çeviri akışı salt dilsel ya da kültürel değildir, aynı zamanda, belki de aslen ve en çok da derin bir jeopolitik olaydır. 12. Bölüm'de, *dragomanların* ve *tercümanların* Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki siyasi ilişkilerin birer ürünü olduğunu görmüştük, aynı şey bugün için de geçerlidir. Diller, çevirileri gibi, iletişim kurmaya, ötekinden söz etmeye, ötekiyle konuşmaya, inceleme ve görüş alışverişinde bulunmaya yarar. Verilerimizi dünyanın bütün dillerini kapsayacak şekilde genişletirsek, 1979–2000 yılları arasında Fransızcaya ya da İspanyolcaya her yıl binlerce eser çevrildiğini, buna karşılık 1979'da Türkçeye çevrilen eser sayısının 224 olduğunu, 2000'de 840 gibi bir sayıya yükseldikten sonra 2009'da bu sayının 12 olduğunu, 1979'da Arapçaya çevrilen kitap sayısının 93 olduğunu, 2003'te 679 gibi bir sayıya yükseldikten sonra 2010'da bu sayının 73 olduğunu görürüz. Sınırlı ancak çok şey anlatan bir örnek verelim: Yunanistan,

18. Bu verileri, Fransız Dili ve Fransa Dilleri Genel Delegasyonunun yayımladığı *Langue française et traduction en Méditerranée* [Fransız Dili ve Akdeniz'de Çeviri] adlı broşürden alıyorum, Paris, 2013.

on milyonluk bir nüfusa sahiptir ve 2007’de 2.282 eser çevirmiştir, aynı yıl 22 milyon nüfuslu Suriye 2004, 86 milyonluk Mısır’da 243 eser çevirmiştir.

Mesele ister çeviri yapmayarak dışarıdan gelecek fikirlerden korunmak, ister çeviri yapma olanaklarına sahip olmamak, isterse çeviri ihtiyacı hissetmemek olsun, mutlaka jeopolitik ilişkiler ve bazı durumlarda başka yerlerde üretilene karşı bir çekapanıklık, isteyerek ya da istemeden bir körlük içindeyizdir.

SONUÇ YERİNE

AKDENİZ DİLLERİNE BİR EKODİLBİLİM VE JEOPOLİTİKA YAKLAŞIMI İÇİN

1. Kısım'da önerdiğim Akdeniz'in ana dillerinin tarihi, her ne kadar sık sık ayrıntıya girmiş olsa da aslında gereğince indirgemeciydi; zira diller ve dilleri konuşan halklar arasındaki ilişkilerin içkin karmaşıklığını bir yana bırakmaktaydı. Örneğin Arapçanın tarihi Berbericenin tarihinden, Latincenin tarihi İspanyolcanın, Fransızcanın ya da İngilizcenin tarihinden ayıramaz ve Arapça konuşan toplulukların tarihi daima Berberice, İspanyolca, Fransızca konuşan topluluklarla etkileşim halinde olmuştur. Gerçi bunu gördük ama diller tarihin; ayrıca imparatorlukların, ticaretin, denizciliğin, tekniklerin ve dinlerin tarihine de bağlıdır ve belirli bir coğrafi ve ekolojik çevrede var olur.

Önceki bölümler boyunca sıkça dillerin ekolojik yaklaşımından söz ettim ve bazı kavramlar ve fikirler önerdim. Onları bir sentez olarak yeniden ele almadan önce bilimsel ekolojinin kökenindeki insana, Charles Darwin'e, eserinin merkezinde yer alan üç temaya, kökene, evrime ve türlerin doğal seçilimine dönüş yaparak başlamak istiyorum.

BİR DİL EKOLOJİSİ İÇİN HANGİ TEMELLER?

Darwin türlerin değişmez olmadığını göstermiş, evrimlerine müdahil olan güçleri betimlemiştir. Diller, türlerle en azından bu ortak yana sahiptir, diller de değişmez değildir, sürekli gelişim halindedir. Peki bu noktada karşılaştırmayı daha ileri taşımak mümkün müdür? Darwin büyük bir fosil koleksiyoncusudur, fosillerin hayatın evriminin farklı aşamalarına kanıt olabileceğini düşünmüştür, bu da günümüzde büyük oranda doğrulanmıştır. Ancak diller, hiç yazılı olmamışlarsa “fosil” bırakmazlar ve kökenleri karmaşıktır, bilimsel bir yaklaşımdansa ideolojik yaklaşıma elverişlidirler. Buna karşılık en azından “yakın” tarih için, yani yazılı kalıntılara sahip olduğumuz dönem için dillerin evrimini incelemek daha kolaydır. Örneğin, esas olarak iç dilbilim¹ temelli, sınırlı bir yaklaşıma sahip olsak da Romen dillerinin ya da Sami dillerinin nasıl geliştiğine epey hâkimizdir ve yeniden inşa yoluyla daha eski tarihli varsayımları, örneğin Hint-Avrupa varsayımını öne sürmemize olanak verir.

Doğal seçimse hem temel hem de karmaşık bir noktadır. Dillerin doğuşu ve yok oluşu sürecinde, dünyada dil evrimine müdahil olan güçler nelerdir? Hangileri rasgeledir, hangileri iç kısıtlamalar kaynaklıdır ve son olarak hangileri en güçlü olanın yaşamını sürdürme ilkesinin (Darwin’in deyimıyla *survival of the fittest*) bir sonucu olacaktır?

Darwin, eserinde dillerden çok az söz eder. *Türlerin Kökeni*’nin 14. Bölüm’ünde, sonuç olarak “her doğru sınıflandırmanın soybilimsel olması” gerektiğini belirtmesinin ardından, biraz daha ileride dillere yaklaşık yirmi satır ayırır:

Bu sınıflama görüşünü dillerin durumunu ele alarak açıklamaya değer. İnsanlığın soyağacı elimizde olsaydı, insan ırklarının soybilimsel bir sırası, bugün yeryüzünde konuşulan dillerin en iyi sınıflamasını verirdi; ve bütün ölü diller, ve bütün geçişsel lehçeler ve yavaş yavaş değişen lehçeler de içerilseydi, bu, olanaklı biricik sıralama olurdu. Bununla birlikte bazı eski diller çok az değişmiş ve ancak birkaç yeni dilin kaynağı olmuşken öbürleri yayılma, ayrıklanma ve ortak soylu çeşitli ırkların uygarlık durumu dolayısıyla çok değişmiş ve yeni birçok lehçenin ve dilin kökeni olmuş olabilirdi. Aynı soyun dilleri arasındaki farkın çeşitli dereceleri gruplara bağlı gruplarla gösterilmek gerekirdi; ama özel ve olanaklı biricik sıralama gene

1. İç dilbilim (*linguistique interne*) dilin kendisi için ve kendi içinde incelenmesi ilkesine dayanır. (ç.n.)

de soybilimsel ve tümüyle doğal olurdu çünkü ölü ve yaşayan bütün dilleri en yakın ilgileriyle birbirlerine bağlar ve her lehçenin ilgi zincirini ve kökenini verirdi.²

Bu noktada tabii ki bir biyoloji eğretilmesi sözkonusudur ancak yazarın doğrudan dillerle ilgilenmediğini, onları sadece sınıflama kavramını örneklemek için kullandığını görürüz. Buna karşılık *İnsanın Türeyişi*'nde insan ve hayvan arasındaki temel farkın dil yetisi olduğu fikrini tartışmaya birkaç sayfa ayırır. Heyecanlandığında, türdeşleri arasında benzer heyecanlar uyandıran altı farklı ses çıkaran Paraguay'dan bir maymunun (*cebus azarae*), çıkardıkları sesleri yavrularına aktarabilen kuşların ve antenleri aracılığıyla iletişim kurabilen karıncaların örneğini vererek insan ve hayvan arasında iletişim açısından doğa değil, seviye farkı olduğu sonucuna varır. Büyük maymunların konuşmak için ses organlarını kullanmama nedeni, zekâlarının yeterince gelişmemiş olmasıdır.

Ancak, yine, dil yetisi ve diller, temel olarak genel evrim algısını örneklerle açıklamasına yarar ve açıklamaları bize yukarıda sözünü ettiğimiz üç temayı (*köken, evrim ve doğal seçim*) düşündüren üç fikir verir. Şu an için bu temalardan ikinci ve üçüncüsünü akılda tutalım.

Darwin'e göre evrim açısından dil yavaş yavaş ortaya çıkmıştır, gitgide zenginleşmiştir ve dil yetisi, insanın daha "aşağı" bir biçimden geldiği varsayımına ters düşmez:

(...) dilin başlangıcının, çeşitli doğal seslerin, başka hayvanların bağırtilarının ve insanın kendi içgüdüsel çığlıklarının, işaretlerden ve el hareketlerinden de yararlanılarak örnek tutulması ve onlarda biraz değişiklik yapılması olduğundan kuşkulanmıyorum.³ Veya: Bu yetersiz birkaç düşünceden şu sonucu çıkarıyorum: Barbar dillerin birçoğunun aşırı karmaşık ve düzenli yapısı, o dillerin kökenlerini özel bir yaratma eylemine borçlu olduklarının kanıtı değildir. Ve, gördüğümüz gibi eklemli konuşma yetisinin kendisi, insanın aşağı bir biçimden gelişmiş olduğu inancına yenilmez hiçbir engel çıkarmamaktadır.⁴

2. C. Darwin, *Türlerin Kökeni*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 3. Basım, 2012, s. 361, Çev. Öner Ünal.

3. C. Darwin, *İnsanın Türeyişi*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2007, s. 96–97, Çev. Öner Ünal.

4. Age, s. 101.

Doğal seçimse kendini bir yandan bazı sözcükler ya da biçimler başka sözcükleri ya da biçimleri saf dışı ettiğinde dilin içinde gösterir, diğer yandan egemen diller tahakküm altındaki dilleri ortadan kaldırdığında: “Var olma savaşından kayırılmış belirli sözcüklerin sağ kalması ya da tutulması, doğal seçmedir.”⁵

Şöyle devam eder:

Başat (dominant) diller ve diyalektler çok yayılır, ve öbür dillerin yavaş yavaş ortadan kalkmasına yol açar. Sir C. Lyell’in belirttiği gibi, bir kez ortadan kalkan bir dil, tıpkı tükenmiş bir tür gibi, asla yeniden ortaya çıkmaz.⁶ Aynı dilin asla iki doğum yeri yoktur. Aynı ayrı diller birbirleri ile melezlenebilir ve kaynaşabilir.⁷

Hasılı bu iki tema, *evrim* ve *doğal seçim* için Darwin bize, günümüzde devrim niteliğinde sayılamayacak birkaç düşünce alanı vermekle yetinir. Doğal seçim konusunda (egemen diller ve tahakküm altındaki dillere ilişkin) toplumdilbilimin kapsamlı olarak araştırdığı bir fikir öne sürer, ayrıca derinlemesine incelenmeyi hak eden (dil iç evrimindeki doğal seçilime ilişkin) ikinci bir savı daha vardır. Gerçekten de bir dil hem iç etkenlerin baskısıyla (örneğin Fransız fiil sistemi düzene girme eğilimi gösterir ve tüm yeni türetilen fiiller [kurallı] birinci gruba dahildir) hem de iklime alışıarak (örneğin Fransızca, Afrika’da ve Kanada’da yerel biçimlere sahip olur⁸) evrimleşir. Dilin iç gelişimi doğal seçilimin bir sonucu olarak görülebilir (Darwin’in önerisi de bu yöndedir) ancak doğal seçim en çok diller arası ilişkilerde görünür olur. Bir dil, zaman zaman iktidarın standartlaştırdığı, merkezileştirdiği bir dizi lehçe biçimi, değişke veya değişkenlik bütünüdür ancak dilbilimci için oturmuştur. Dolayısıyla bir değişke ya da bir lehçe, ya yapım halinde bir dil ya da zamanı dolmakta olan, nesli tükenmekte bir dil olarak görülebilir. İlk kategoriye dünyanın dört bir yanında gelişmekte olan İspanyolca, Fransızca, Portekizce biçimleri; ikinciyeysen ulusal bir dilin, siyasi ve dilbilimsel merkezileştirme dolayısıyla aynılaştıran bölgesel biçimleri ve yerel azınlık dilleri dahil edilebilir.

5. Age, s. 100.

6. Bu konuda dil politikalarını öncelermeyen Darwin’in iddiasını tashih etmemiz gerekir: Yok olmuş bir dil kendiliğinden tekrar ortaya çıkmaz ancak ortaya çıkarılması mümkündür. Bu noktada İbranice örneğinden söz edilebilir.

7. Age, s. 100.

8. Aynı şeyi Portekizce, Arapça, İspanyolca, İngilizce gibi geniş bir alana yayılan tüm diller için söylemek mümkündür.

Çok daha karmaşık olan dilin kökeni konusuysa ayrı bir yaklaşım gerektirir ancak bir şekilde bilişsel bilim uzmanlarınca önceden ele geçirilmiş⁹ ve sosyolojik açıdan sadece biraz incelenmiştir.

DİLBİLİMSEL EKOLOJİNİN BİRKAÇ İLKESİ

Söze, gerekli bir açıklamayla başlayalım. Nadège Lechevel ekodilbilimsel yaklaşımları ya da kendi deyiimiyle “dilbilimin ekolojik eğretilmelerini” iki ana bütüne ayırarak sunmuştur: Bir yanda dil çeşitliliğinin kaybını ekolojik krizle ilişkilendiren çevresel ekoloji, diğer yandaysa ekolojinin biyolojik kökenine dayanan çalışmalar. İlk durumda, biyolojik çeşitliliği ve dil ekosistemlerinin sürdürülebilir gelişimini korumak sözkonusudur, ikincideyse dillerin evriminin karmaşık olgularını ve sistemlerin kendi kendini düzenlemesini açıklamak için daha çok biyolojik ekoloji kavramları kullanılır.¹⁰

Farklı bir şekilde anlatalım. Bir yandan yok olma tehdidi altında olan ve korunması gereken bazı dillerin durumunu incelemek için ekolojik eğretilme kullanılabilir, diğer yandan ekoloji dil durumlarının gelişimini anlatmak için bir ilke olarak benimsenebilir. Ancak her iki durumda da insanın bu durumlara olası müdahalesi, yani 15. Bölüm’de anlattığımız dil politikaları sorgulanır. Bu durumda Lechevel’e göre dilbilimci, “dil ekosistemlerinin özdengesini mümkün kılan aktif, görünmez bir eldir”¹¹ ancak bu cümle parçası anlamsızdır ya da en azından çelişkilidir, zira özdenge, tanımı gereği, dışarıdan müdahale olmaksızın gerçekleşen bir kendi kendini düzenlemedir.

Kavrayışlardan ilkinde, çevresel ekolojide, romantik bir bakış açısı, koruyucu bir evrensel düzen hayali vardır; hem dillerin özüne indirgenmesi hem de kurbanlaştırılması sözkonusudur. Başka bir bölümde, meselenin, dilleri yavru foklar ya da balinalar misali korumak değil, toplumsal işlevlerini sorgulamak olduğunu açıklamıştım. Geliştireceğim yaklaşım, sistemlerin evrimini ve öz düzenlemesini açıklama isteğine daha yakındır, ancak aynı zamanda temel

9. Örneğin bkz. H. Thomas vd. (ed.), *Les Mondes darwiniens, l'Évolution de l'évolution*, Paris, Syllepsis, 2009; J.-L. Dessalles, “Une anomalie de l'évolution, le langage”, s. 863–882 ve M. Ben Hamed, “La Linguistique historique, nouveau terrain d'expérimentation de la philogénie”, s. 975–995.

10. N. Lechevel, “Langues en danger et écologie du langage”, *Langues de France, langues en danger: aménagement et rôle des linguistes, Cahiers de l'observatoire des pratiques linguistiques*, No. 3, Paris, Privat, 2012, s. 33–40.

11. Age, s. 35.

bir ilkeden yola çıkarak dil politikasına da yönelir: İnsanlar dillerin hizmetinde değildir ve bunun aksine dilleri insanların hizmetine sokmak gerekir.

Meselemize dönelim. Giriş bölümünde dillere tür olarak yaklaşacağımı söyledim ve ekodilbilimsel bir nişi sosyal bir topluluktan ve dillerden oluşan bir bütün olarak tanımladım. Biraz daha ileriye gidelim: Bu iki topluluk arasındaki, insan ve dil topluluğu arasındaki ilişkiler konak-parazit türü ilişkililerdir. Sonuçta diller, o dili konuşanlar olmadan var olamaz; ökseotunun elma ağacına gereksinim duyduğu gibi, dil de “var olmak” için o dili konuşanlara gereksinim duyar. Diğer yandan tek bir dil ekosisteminde birçok dilin bir arada var olması bu diller arasında bir rekabete yol açar: Diller ile dilleri konuşanlar arası ilişkiler “konak-parazit” tipi bir ilişkidir, buna karşılık diller arası ilişkiler av-avcı tipi ilişkidir, aralarından bazılarının yok olması da Charles Darwin’in dile getirdiği “doğal seçilimin” bir sonucudur.

Popülasyon genetiğinde, rekabetin iki biçim alabileceği belirtilir: Topluluklar doğrudan ilişki içinde olmadığında ama ortak kaynaklardan faydalandığında *sömürü rekabeti*, topluluklar doğrudan ilişki içinde olduğunda ve biri diğerinin veya diğerlerinin kaynağa erişimine engel olduğunda *engelleme rekabeti* sözkonusudur. Bu yaklaşımı dilbilim alanına aktarabiliriz. Örneğin farklı lise çağında öğrencilere sunulan seçmeli yabancı diller (İngilizce, Almanca, İspanyolca, Arapça vb.) arasında sömürü rekabeti vardır, birçok çalışma dilinin olduğu uluslararası bir makamda (BM’nin veya UNESCO’nun bir kolokyumuna ya da toplantısına vb.) çoğunluk kendini İngilizce ifade ettiğinden de engelleme rekabeti vardır. Her iki durumda da rekabet bazı türleri, yani bu durumda bazı dilleri dışarıda bırakır.

Diğer yandan, mantiken avcılarının daha çok potansiyel avın bulunduğu alanlara yoğunlaştığını biliriz. Buna karşılık, çelişkili görünse de, potansiyel avlar tek başınaysa daha az tehdit altındadır. Hasılı diller, yoğunlukları ne kadar çoksa o kadar tehdit altındadır. Bu nedenle kentleşme, göçmenlerin getirdiği çeşitli dillerin tek bir yerde toplanması, sözkonusu dillerin egemen dil karşısında kırılma-ganlaşmasına neden olur. Toplulukların kalabalıklaşması, iletişimin artması, devletlerin ortaya çıkışı, dörtnala giden kentleşme ulusal ya da geçer diller, giderek daha çok konuşulan diller, yazılı diller doğurur; sürü dilleri (küçük topluluk dilleri) bu olguya öyle ya da böyle, taşrada kentte olduğundan daha iyi direnir, günümüzde mevcut

istikrar dönemlerinde bu hareket uzun vadede ancak dil sayısında azalmaya neden olabilir. Ve bu noktada, dil toplulukları içinde, av-avcı ilişkisinin sonucunu görmekteyizdir.

EKODİLBİLİMSEL BOZULMALAR

Toplulukların ve dillerin yer değiştirmesi, ekolojide *bozulma* adını verdiğimiz, ekosistemlerin dinamiğini etkileyen role sahip olaylara yol açar. Bu olaylar, ormanda bazı ağaçların devrilmesi gibi, doğal ve önemsiz olabilir. Yangınlar ve fırtınalar gibi daha büyük öneme de sahip olabilirler. Ayrıca ekosistem üzerinde olumlu etkiye sahip, hatta onun için vazgeçilmez de olabilirler. Örneğin ağaçların devrilmesi, orman açıklıklarında yaşayan kuşlar gibi bazı türlerin yaşam alanını düzenler; yangınlarsa daha büyük işleve sahiptir, toprağın tazelenmesine yarayan külleri sağlar. Bu düzenlemede fauna da bir rol üstlenebilir (otlanma, tohum saçılması ya da organik maddelerin yer değiştirmesi). Örneğin, bazı karıncalarla ilişki halinde olan bir Afrika akasyası *acacia drepanolobium* incelenmiştir. Karıncalar ağacın balözüyle beslenir, oyuk dikenlerinde barınır ve akasyaya zarar veren otçul böcekleri yok eder. Hasılı bu iki türün bir arada yaşaması faydalıdır. Ancak bu ilişkilerin istikrarı sadece bu iki türe, ağaca ve karıncaya bağlı değildir. Otlanan büyük memeli (fil, zürafa) yokluğunun ağaçların balözü ve diken üretimini azalttığı ve buna bağlı olarak karıncaların davranışlarını değiştirdiği, hatta yok olmalarına sebep olduğu; bunun da, o zamana kadar karıncalar tarafından yok edilen ve ağacın köklerine saldıran oduncul kınkanatlı larvalarının ortaya çıkmasına yol açtığı kanıtlanmıştır. Yani ağaç ve karıncalar arasındaki ilişkiler, fillerin, akasyayla karıncalar arasındaki ilişki dengesine katkıda bulunan büyük memelilerin, yani üçüncü bir türün yok olmasıyla bozulur.

Sözünü ettiğimiz bozulmalar doğaldır ama daha başka, *antropik*, insan kaynaklı bozulmalar da vardır. Örneğin, zürafaların ve fillerin akasyaları yemesini engellemek, ağaç-karıncı ilişkisindeki rollerini göstermek için, deneysel amaçlarla akasyaları doğal ortamından ayıran insan müdahalesidir. Ancak başka bir antropik bozulma türü, yasadışı fil avcılığı da aynı bozucu role sahiptir. Yani bir bozulma olumlu (orman yangınları) ya da olumsuz (fillerin yok olması) etkilere yol açabilir ancak her durumda çevreyi değiştirir ve değişime katkıda bulunur: Bir çevrenin “bozulmadığı” durumda yoksullaştığı görülür.

Oysa 1. Kısım'da özetlediğimiz tarih, çevreyi sürekli değiştirmiş ve öyle ya da böyle dinamizm sağlamış bir dizi bozulmadan oluşur. Örneğin 8. Bölüm'de Haçlı Seferlerinin, Yunanca, Türkçe ve Arapçanın bir arada varlığını sürdürdüğü bir sistemi bozduğunu veya 3. ve 7. Bölüm'de Pöncenin ve Latincenin Berberice üzerindeki baskısının ve onları izleyen Arapçanın Berberice konuşulan çevrede aynı derecede bozulmaya yol açtığını gördük. Benzer şekilde 6. Bölüm'de Fransızcanın, Fransa'nın Akdeniz kıyılarında toplulukların Oc dili, Provensal, Languedoc dili ve Katalanca konuştuğu ekodilbilim nişini bozduğunu gördük. Bu bozulmanın sonuçlarından biri, 3. Bölüm'de, başka bir yerden gelen, bir yerde köklenen ve "yerel renkler" edinen, uyum sağlayan, yer değiştiren bir dil olgusunu anlatmak için kullandığım *dilbilimsel iklime alışma* teriminde bulunur. Kitaptaki 2. Kısım ise tamamen "Akdenizli sözcükler" adını verdiğim sözcüklerin dolaşımını konu almaktadır. Ancak *dolaşım* ve *iklime alışma* bu Akdenizli sözcük dağarcığının yaratılmasında, uluslararası dillerin yerel biçimlerinin olası ortaya çıkışında etkin iki unsurdur: sözcüklerin ve imgelerin, biçimlerin ve düsturların dolaşımı ve imparatorluk dillerinin farklı ülkelerin iklimine alışması. Fenike dilinin bir süre Kartaca iklimine alıştığı gibi, Arapça, Magrip iklimine alışmıştır, Fransızca Cezayir ve Tunus, daha küçük bir ölçekte Lübnan veya Mısır iklimine alışmış; İngilizce Mısır, Kıbrıs ve Malta iklimine alışmıştır.

Burada gördüğümüz olgu, başka durumlarda, oyuna dahil olan başka dillerde de görünür. Örneğin Raymond Mauny, *Glossaire des expressions et termes locaux employés dans l'ouest africain* [Batı Afrika'da Kullanılan Yerel Deyimler ve Terimler Sözlüğü] adlı eserinde, "Avrupa'dan çok farklı bir fauna ve flora, halklar ve yaşam biçimleriyle, Fransızlar için çok farklı bir iklimde yaşamak, bu kıyılarda üç asır süren Fransız varlığına (...) bu yeni iklimin koşullarına uyumlu bütün bir sözcük dağarcığı yarattırmıştır."¹²

Sonuç olarak Mauny'ye göre, Fransızca sözcük dağarcığının değişikliğe uğramasına neden olan çevredir. O zamanlar sene 1952'dir ve adeta geçerken, kısaca dile getirilmiş bu inceleme yenilikçidir. Ancak Mauny sadece Fransa'dan gelen kişilerden söz etmektedir; oysa o zamanlar betimlemeye henüz başladığı Afrika Fransızcası,

12. R. Mauny, "Glossaire des expressions et termes locaux employés dans l'ouest africain", IFAN, Dakar, 1952, yeniden basım 2011, Paris, Écriture, s. 21.

günümüzde Afrikalı frankofonlarca kullanılan biçimlerden biridir; toplumsal çevrelerine ve kültürlerine göre günümüzde sadece vasat bir Fransızcayla yetinebildikleri gibi, standart uluslararası bir Fransızca da konuşabilirler ve bir ülkeden diğerine farklı bir biçim kullanırlar.

Mauny'den on yıl sonra, André Lanly, Kuzey Afrika Fransızcasını betimlediği sırada,¹³ sonuç bölümünde Fransızcanın Mağrip'te uğradığı değişiklikleri Latincenin Galya'da uğradıklarıyla karşılaştırarak onun savının kapsamını daha genişletmiştir.

125 yılın sonunda, Kuzey Afrika Fransızcasında gözlenen değişikliklerin bilançosu bize –tüm farkları göz önünde tutarak– Sezar'ın fet-hinin ardından ve birinci ya da ilk iki yüzyılda Latincenin Galya'da nasıl değişikliklere uğradığına ilişkin canlı bir fikir veriyor.¹⁴

Tüm bu iklime uyum sağlayan dil örneklerinde, sözcük ve imgele-
rin, biçimlerin ve düsturların dolaşımında ve ayrıca sözdizimdeki
değişikliklerde, dillerin biçimine belirli bir tür müdahale görürüz.
15. Bölüm'de sözünü ettiğimiz dil politikaları, kamu gücünün, devlet-
lerin veya dini mercilerin işiydi; kısacası, dile dışarıdan müdahale-
lerdi. Fakat diller arası ilişkilere ve dillerin biçimine farklı müdahale
türleri de vardır: Bunlar, dili konuşanların müdahaleleridir. İlk du-
rumda, karar alıcıların ofisinde gerçekleşen *in vitro* politikadan, ikin-
cideyse dili konuşanların gündelik iletişim alışkanlıklarında hayat
bulan *in vivo* politikadan söz edebiliriz.

AKDENİZ HAVZASININ AKDENİZLİLEŞMESİ

Bizimkinden çok daha sınırlı bir alanda, Senegal'in güneyindeki yerleşim yeri Ziguinchor üzerine çalışan Caroline Juillard, *toplum-dilbilimsel alan* kavramını geliştirerek aşağıdaki gibi tanımlamıştır:

Mekânlar, toplum aktörleri, bilhassa söylemsel faaliyet türleri ve söy-
lem konuları, çokdilli konuşmanın duruma göre yayıldığı toplumdil-
bilimsel alanlar tanımlar. Çokdilli kullanım biçimleri ve işlevleri, hem
verili hem de belirli habituslar üreten ve birbirine bağımlı, yani ye-
nilikçi ya da muhafazakâr iletişim modelleri yayan ve alan bu alan-
lar dahilinde tanımlanır.¹⁵

13. A. Lanly, *Le français d'Afrique du Nord*, Paris, PUF, 1962.

14. Age, s. 328.

15. C. Juillard, "Le Plurilinguisme, objet de la sociolinguistique descriptive", *Langage et sociétés*, No. 121, 2007.

Bu sözlerle, değişkeleri ve dilleriyle olduğu kadar iletişim durumları, ağları, kişiler arası iletişim türleriyle bir bütün olarak, hem etnografik hem toplumdilbilimsel bir saha yaklaşımını da içeren coğrafi bir alanı kastetmektedir. Doğrusu “basit” bir değerlendirmeden yola çıkmıştır ancak değerlendirmesi uzun gözlemlerin ve pek çok görüşmenin sonucudur. Örneğin, evden farklı mahallelerden geçerek işyerine yapılan günlük gidiş gelişlerde, aynı birey farklı dil seçimleri yapmaktadır; bir mekân, bir mahalle, hatta bir ev ile kullanılan dil dağarcığı arasında bir bağlantı olabilir. Bireyler, örneğin Senegalli bir öğrenci okulda edindiği Fransızca bilgisini ebeveynine götürdüğünde dil taşıyıcısı olabilir. Hasılı dil güzergâhları misali, kelimenin somut anlamıyla bir hareketlilik, *coğrafi ve toplumsal bir alanın dil kanadı* olarak tanımlayacağım bu toplumdilbilimsel alanı inşa eden ya da oluşturan coğrafi yer değişiklikleri sözkonusudur.

Küçük Ziguinchor kasabası elbette mikrokozmostur ama Akdeniz makrokozmosuna ve uzun süreli tarihine döndüğümüzde de benzer olgular gözlemleriz. Önce Fenikeliler, sonra da Araplar bu alanda doğudan batıya, Mağrip’ten İspanya’ya doğru uzanmıştır. Bu arada Yunanlar ise havzanın doğu kısmında birlik sağlamıştır, ardından Romalılar havzanın tamamına hâkim olmuştur.

Günümüz Lübnan kıyılarından, küçük Ege Denizi’nden, küçük Latium’dan ya da Arap Yarımadası’ndan başlayarak birbirini izleyen itilmelerle, coğrafi ve toplumsal bir alanın dil kanadının oluşmasına, günümüzde küreselleşmeden söz edilmesine benzer şekilde, alanın *Akdenizlileşmesine* tanıklık ettik. Birbirinden habersiz, yalıtılmış durumdaki her öğe yavaş yavaş temas etmeye ve çatışmaya başlamış, bir Akdeniz bütününün üyeleri haline gelmiştir.

Birbirini takip eden ya da aynı anda var olan ve çatışan bu yayılma hareketleri, bir alanı hem *fethetmiş* hem de *var etmiştir*. Sınırları belli olan, ancak dil konusunda biçim verilmiş, dil açısından biçim ve anlam kazanmış coğrafi bir alandır söz konusu olan. Ve bu *Akdenizlileşme*, dilsel küreselleşmeyi anlamamıza ve geleceğini hayal etmemize yardımcı olabilir. Türler gibi, bazılarının değişmez olduğu sanılan diller gelişir, evrilir, değişir. Türler gibi diller de başka bir dilden ya da birkaç dilin melezişmesinden (kreol dilleri) kaynaklanır. Ve yine türler gibi, diller başka diller “doğurabilir.” Bu noktada bir saptamayla, Mark Pagel’in¹⁶ tarih boyunca insanın

16. Alıntılایan D. Crystal, *Language Death*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 11.

yaklaşık 140 bin farklı dil kullanmış olduğuna dair saptamasını hatırlamak yerinde olur. Bu da günümüzde konuşulan dillerin, insan türünün konuşmaya başlamasından bu yana konuşulan dillerin yaklaşık %5'ini oluşturduğu anlamına gelir. Elbette yaklaşık bir sayıdır bu, ancak bize tarih boyunca konuşanların dil değiştirmekten vazgeçmediğini gösterir ve bizler de Magrip'te, İspanya'da, Fransa'da, Türkiye'de vb. tam olarak bunu görürüz. Akdeniz'deki dil durumu, günümüzde bu tarihin bir sonucudur ve Akdeniz'i var eden diller, kendi aralarında karşılıklı önemlerini belirleyen farklı ilişkilere sahiptir (bkz. Ek: *Akdeniz'de dillerin ağırlığı*).

GÖÇMENLERE VE DİLLERE DAİR

14. Bölüm'de yer alan haritalardan biri (sayfa 194) doğu-batı ve kuzey-güney yönünde dörde bölünmüş bir Akdeniz sunmakta ve böylece güneyde, Sami dillerinin egemen olduğu iki bölüm, kuzeydeyse Hint-Avrupa dillerinin egemen olduğu iki bölüm olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır.

Bir çeşit retina sürerliği ya da *palinopsi*, yani gözün gördüğü nesneler ortadan kalktıktan sonra bile nesnelerin imgesinin görülmeye devam ettiği bir görme bozukluğu bunun sabit, donmuş bir durum olduğunu düşünmemize neden olabilir. Ancak 21. yüzyılın başındaki göç hareketlerini gösteren ikinci bir harita bize başka bir şey söyler: Güney, nasibine düşen sefaletle, diktatörlüklerden, iç savaşlardan, şiddetten kaçışıyla ve bizi ilgilendiren dilleriyle kuzeye doğru hareket eder.

Güneyden kuzeye bu çıkış karşısında tepkiler çeşitlidir. Bazıları bu nüfus "istilasından" endişelidir, göçlere karşı çıkar; diğerleri olası karşılama politikaları üzerine düşünür, Avrupalı dayanışmasının güçlendirilmesini ya da aksine sınır kontrollerinin artırılmasını, hatta sınırların kapatılmasını talep eder. Fakat bu tepkilerin ardında yatan, kesin olan bir şeyin reddidir: Kesin olan, bu hareketin süreceğidir. Dilbilim açısından sözkonusu olansa, daha önce tanımladığımız gibi, ekosistemlerin dinamiğinde rol oynayan olaylar bütünü çerçevesinde büyük bir *bozulmadır*. Gözlerimizin önünde yaşanan bu bozulmanın kökeni tarihte çok derinlere, sözünü ettiğimiz farklı imparatorluklara, Magrip'in Fransa tarafından sömürgeleştirilmesine, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına ve Sykes-Picot Antlaşması sayesinde yeni sömürgeci sınırların (Libya, Suriye, Irak, İsrail...) uydurulmasına dek uzanır, bütün bunlar bizi günümüz göç akımlarına getirir.

Fakat konumuzu dillerin yer değiştirmesiyle sınırlayalım. Giriş bölümünde “Su içmek için bu denizin kıyılarında mola vermiş sürüler misali, halkların ve dillerinin yolu bir noktada kesişir” diye yazmıştım. Avrupa Bölgesi kapsamında Britanya,¹⁷ Hollanda, Almanya ve daha da kuzeydeki ülkelerin pek çok vatandaşı da günümüzde bu kıyılara yönelmektedir. İster turist olsun ister öğrenci, emekli ya da uzaktan çalışabilen aktif günebakanlar, İtalya’da, İspanya’da ya da Fransa’nın güneyinde dillerini var etmektedir. Ve bu durum sözkonusu ülkeleri çok rahatsız etmez gibidir, hatta tam aksine, zira turizm ya da ticaret için gerekli sayılan bu diller okullarda müfredata dahil edilmiştir. Sadece birkaç örnek vermek gerekirse, İtalya’da Fransızca veya İngilizce öğretimi ilköğretimde başlar; İspanya’da ortaöğretim yıllarında Fransızca, İngilizce, Almanca, Portekizce ve İtalyanca dilleri seçilebilir; Fransa’da da seçenekler arasında İngilizce, Almanca, İspanyolca, İtalyanca ve başka diller vardır. Buna karşılık müfredatta, dikkate değer Arapça istisnası dışında Akdeniz’in güneyinden çok az dil, çok az göçmen dili vardır. Ancak Arapça, gördüğümüz bütün nedenler dolayısıyla aslında gerçekten de göçmenlerin dili değildir. Örneğin Laval Üniversitesi’nden Jacques Leclerc’in yönettiği internet sitesinde Cezayir’in dil politikasına ilişkin şu sert yargı yer alır:¹⁸

Dil politikası olarak Araplaşma, açıkça muhafazakârlık ve arkaizm gösteren içerik ve atıflarla şekillenmektedir. Cezayirîlilerin konuştukları dillere tam olarak ulaşmasına engel olmayı hedefler. Bu dil politikası, kökenini Pan-Arabist ideolojiden ve muhafazakâr bir İslam algısından alır, kültüre ve dile dair tek referansları da onlardır; bu da dil meselesini siyasi ve ideolojik bir çatışmaya dönüştürür. (...) Bir yanda Amazighe kimliğine ve bu dilin yok oluşuna ilişkin bütün referansları ortadan kaldırmayı hedefleyen efsanevi Arap-İslam milletine övgüler düzen muhafazakâr Cezayir vardır, diğer yandaysa moderniteye odaklanmış, Akdenizli ve Afrikalı, Mağripli Cezayir. Uzun vadede hayatta kalması gereken ikincisidir ancak hiçbir şeyin önceden galip gelmesi mümkün değildir. (...) Cezayir dil politikası, ülkenin ikinci dilleri Klasik Arapça ve Fransızca’yı karşı karşıya getirebilmek için vatandaşların anadilleri Cezayir Arapçasını ve Berbericeyi yarış dışı bırakmaya yöneliktir. Bu tür bir dil politikası iyiye işaret değildir. Uzun dönemde başarısızlığa mahkûmdur.

17. Britanya’nın bir parçası olduğu Birleşik Krallık, 31 Ocak 2020 itibarıyla Avrupa Birliği’nden ayrılmıştır. (ç.n.)

18. <http://www.axl.cefan.ulaval.ca>

Üstteki satırlar resmi politikaların varlıklarını dahi reddederek halk dillerini yok ettiği, Arapça konuşulan bütün ülkelere uygulanabilir.

Sonuç olarak, kuzeyde büyük ölçüde ulus-devlet dil ideolojisi (tek devlet, tek dil) ve sadece diğer kuzey ülkelerinin dillerinin dik-kate değer olduğu düşüncesi hâkimdir, güneydeyse Müslüman dil ideolojisi durumu çıkmaza sokar. Bir yanda göçmen dillerini eğitim sistemine dahil etmekte zorlanılır, güneyden gelmiş dış kaynaklı dillerin varlığına karşı ayak sürünür, diğer yandan resmi dil halkın konuştuğu dilmiş gibi davranılır; oysa halk ya yerel bir Arapça türü ya da Amazighe, Kabilya, Tachelhit, Tarifit vb. bir biçim konuşmaktadır; bu da bizi daha önceden Arap şizodilliliği adını verdiğim duruma götürür.¹⁹

Arapça konuşan ülkelerde demokrasi ve gelişme sorunlarını ya da bazı kuzey ülkelerindeki birtakım göçmenlerin kaynaşma zorluklarını diller aracılığıyla veya salt diller aracılığıyla çözmek mümkün değildir. Ancak Akdeniz'in dilsel geleceğini ve onun aracılığıyla da Akdenizli toplulukların geleceğini ilgilendiren bazı şeylerin altını çizmek önemlidir.

Bir yandan göçmenlerin Arapçası yerleştikleri ülkelerin dillerine, İspanyolcaya, Fransızcaya, İtalyancaya kendi izini bırakır ama aynı zamanda bu dillerin baskısı altında öyle bir dönüşür ki Tunus, Cezayir, Fas, hatta Mısır, Suriye veya Lübnan arasındaki farkların etkisizleşmesi ve bu dillerin kuzey ülkelerinde iklimle alışması sonucu, uzun vadede bir İspanya Arapçasının ya da Fransa Arapçasının ortaya çıkabileceğini bile hayal edebiliriz. Diğer yandan, bu dillerin ardında yatan kültürler vardır ve bu kültürlerin kabul görmesi kaynaşmanın *sine qua non* bir koşuludur. Artık bu ülkelerde öğretilmesi gereken sadece resmi ya da standart Arapça değil, *Arapçalardır*.²⁰ Benzer şekilde, Latince bilgisinin Romen dillerinin öğretiminde faydalı olabileceği gibi, standart Arapça da konuşulan Arapçaların öğretiminde faydalı olabilir ve eğitim sisteminde Arapçalardan birini, ebeveynin Arapçasını öğrenebilmek kaynaşma için göz ardı edilemeyecek türden bir etkidir, zira kişinin kökünün dayandığı kültürde kendini rahat hissetmemesi, geldiği ülkedeki okul başarısını kolaylaştırmaz.

19. Bkz. *Pour une écologie des langues du monde*, Paris, Plon, 1999, s. 229 vd.

20. Ayrıca, Fransa'ya ya da başka yerlere gelen Arapça öğretmenlerinin tamamının ulusal bir Arapça konuştuğunu ancak standart Arapça öğretmek zorunda olduklarının altını çizmek gerekir.

Son olarak, Akdeniz'in dilsel geleceği kuşkusuz çokdilliyse ve çokdillilik küreselleşmenin ardından görünen tektipleşme tehlikesine karşı en sağlam kaleyse, beceri alışverişini artırmak ve başkalarının dilini öğretmek ama ekonomik hâkimiyeti elinde bulunduranların diliyle yetinmemek gerekir.

İncelememizi sadece Akdeniz dilleriyle sınırlarsak, güneyde kuzey dillerinin öğretilmesi ne kadar iyiye, kuzeyde de güney dillerinin öğretilmesi iyidir. Tabii ki burada bahsi geçen sekülerleşmiş, dini çağrışımlarından ayrılmış bir Arapçadır. Ve örneğin Fransa'daki Cezayirli göçmenlerin %28'ini Kabilyalılar, Faslı göçmenlerinse %20'den biraz fazlasını Berberiler oluşturduğu için Amazighe dili.²¹ Tekrar edelim, bu uygulama kaynaşmayı kolaylaştıran bir etken olur. Aksine güney ülkelerinde, eğitim gerçekten halkın konuştuğu dillerde, "yerel Arapça lehçesinde" ve Berberice yapılırsa okul başarısı ve ilerleme kuşkusuz artacaktır.

Avrupa, iki yüzyıldan bu yana kendini dil açısından Hint-Avrupa kategorisine konular: Konuşulan hemen hemen tüm diller bu ailedir.²² Jean-Paul Demoule, burada yüzyıllardır öldürdüğümüz Yahudilere borçlu olduğumuz İncil'in önerdiğinden farklı bir "köken miti" inşa etme isteği olduğunu öne sürer. Bu tabii ki bu da tüm yorumlar gibi tartışmaya açık bir yorumdur fakat Demoule, çarpıcı bir muğlaklığa parmak basar: İnşa edilmiş varsayımsal bir dilin, yani *Ursprache*'nin varlığı ile bu dili konuşmuş halkın, yani *Urvolk*'un varlığı birbirine karışmıştır.²³ Her ne olursa olsun, Avrupa'nın Hint-Avrupalılaştırması günümüzde, Demoule'un arkeolojik ya da ideolojik savlarınca değil ama az önce sözünü ettiğimiz güneyden kuzeye göç hareketlerince büyük oranda sorgulanmaktadır. Bu ekodilibilimsel bozulma gözlerimizin ve kulaklarımızın önünde gerçekleşir ve varlığını görmek ya da duymak istemesek de, hoşumuza gitse de gitmese de, bozulmanın hem izleyicisi hem de aktörüyüzdür. Peki onu önceleyemez, düzenleyemez, kullanamaz mıyız?

Tarihte asırlar boyunca dillerin ve kültürlerin teması dilsel Akdeniz'i şekillendirdi. Bu *linguae nostrae*, "bizim dillerimiz" ister resmi ister azınlıklara ait, ister egemen ister tahakküm altında, ister

21. M. Tribalat, *De l'immigration à l'assimilation, enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris, La découverte/INED, 1996, s. 34.

22. Birkaç istisna dışında: Macarca, Fince, Estonca ya da Baskça.

23. J.-P. Demoule, *Mais où sont passés les Indo-Européens?*, Paris, Seuil, 2014, s. 596–597.

geleceği parlak isterse tehdit altında olsun, biçim, işlev, önem, yayılma konularında zamanla evrilmiştir ve evrilmeye de devam edecektir. Günümüz siyasi koşulları buna elverirse de tüm sınırdaş ülkeler arasında kararlaştırılmış bir Akdeniz dil politikası hayal etmek gerçekçilikten uzak mıdır? Dil eğitimiyle, bazı dillerin standartlaşmasıyla, kamusal hayattaki yerleriyle, çevirilerle vb. ilgili olacak bir politika... Kesin olan şu: Bizler, tarih yüklü bu dillerin koruyucusuyuz ve geleceklerinden sorumluyuz.

EK

AKDENİZ'DE DİLLERİN AĞIRLIĞI

Akdeniz daima bir iletişim, fetih, ticari değiş tokuş merkezi olagelmıştır ve bunun çok eski izlerini görebiliriz. Örneğin, çanakçılının kendi ürünleri olarak imza attığı, amforaların tabanına vurulan mühürler, bizlere antikçağdan başlayarak şarap ve yağ ticaretinin varlığını ve havzanın genelinde deniz iletişiminin sözkonusu olduğunu gösterir. Ve gördüğümüz üzere, askeri fetihler gibi ticari alışverişler de dillerin yayılmasında birer taşıyıcı görevi üstlenmiştir: Toplumsal olguların ardında daima bir dil ya da diller bulunur, dillerin ardında da toplumsal olgular.

Akdeniz dillerini, yayılışlarını, çokdilliliğe getirilen geçer dil çözümlerini (Yunanca, Latince, *lingua franca* vb.) tarihsel bir bakış açısıyla inceledikten, yani *in vivo* dil politikalarını inceledikten ve *in vitro* dil politikalarına (15. Bölüm) eğildikten sonra, bu kez dünya dilleri arasındaki ilişkinin bir incelemesinin, “dillerin ağırlığının” Akdeniz’e uygulanışından söz edeceğim. Bu konuda çalışıp¹ okurun çevrimiçi ulaşabileceği bir *dünya dilleri barometresi* ortaya çıkardık.² Okur,

1. Alain Calvet'yle birlikte.

2. <http://www.wikilf.culture.fr/barometre2012/>

bu adreste özellikle kaynaklarımızın ve metodolojimizin ayrıntılı bir sunumunu bulabilir. Barometre, dünyanın ilk 563 dilinin (500 binden fazla insanın konuştuğu diller) sıralamasını veriyor, bu sıralama 11 etkenin istatistiki incelemesiyle elde edildi. Bu çalışmayı Akdeniz havzasına uygulamak bu 563 dilden Akdeniz kıyılarında konuşanları seçip onları elde edilen sıralamayla sunmaktan ibaret olamaz. Durum daha karmaşıktır ve yeni bir sıralama için tekrardan hesaplamalar yapmamız gerekir. Öncelikle yalıtık birer iç bölge olduğundan ne Adriyatik Denizi'ni ne de Karadeniz'i dikkate aldığımızı hatırlatalım. Bu durumda Akdeniz dili olarak tanımlanan hangi dilleri incelememize dahil edeceğimize karar vermemiz gerekir. Tabii ki sadece Akdeniz kıyısındaki ülkelerde konuşulan dilleri (örneğin Portekiz kültürü kısmen Akdenizli sayılabilir ancak Portekiz coğrafi olarak bir Atlantik ülkesidir) ve bu ülkelerin kıyıda konuşulan dillerini dikkate alacağız (örneğin Türkiye'de ve Suriye'de Kürtçe de konuşulur ama ülkelerin iç bölgelerinde konuşulmaktadır).

Bu sınırlamalar bize 20 kadar dil verir ancak bu dillerin bazıları sorun çıkarır. Esasen konu Arapçadır, gördüğümüz üzere dil farklı biçimlere sahiptir; bir yanda Kuran'ın Arapçası, Klasik Arapça (*Fusha*) çeşitli Müslüman-Arap ülkelerin resmi dilidir, diğer yandan Modern ya da Orta (*Wusta*) Arapça medya kanallarınca kullanılır, son olarak "lehçeler" (*Darija*) halklar tarafından gerçekten konuşulan biçimlerdir. Bu açıdan bir yanda kimsenin birinci dili olmayan resmi dille, diğer yandaysa halkların gerçekten konuştuğu ancak statüsü olmayan dillerle iki arada bir derecede bir durumla karşı karşıya kalırız. Diğer yandan, standartlaştırma çabalarına rağmen Amazighe dili de farklı lehçelerle konuşulur. Buradaki incelemelerimizi resmi dillerle sınırlayacağız, yani tek bir Arapça olduğunu varsayacağız. Amazighe dilini bir yana bırakacağız, zira Fas'ta resmi dil olsa da bu ülkenin Akdeniz'e kıyısı son derece sınırlıdır. Sonuç olarak bize on dil kalmış olacak: Arapça (konuşulan Arap dilleri değil, resmi dil olarak Arapça; Lübnan'da, Suriye'de, Filistin'de, İsrail'de, Mısır'da, Libya'da, Tunus'ta, Cezayir'de ve Fas'ta resmi dil), İtalyanca, Türkçe (Kıbrıs'ta ve Türkiye'de resmi dil), Yunanca, İngilizce (Malta'da ve Cebelitarık'ta resmi dil), İspanyolca, Katalanca, Fransızca, İbranice ve Maltaca.

Dillerin önemini sorguladığımızda, aklımıza daima aynı şey, o dili konuşan kişi sayısı gelir. Oysa bu sayının kaynaklara göre değişmesi bir yana, dilleri önemli kılan ya da dillerin önemini kanıtlayan pek

çok başka etken vardır. Bizim kullanacağımız 12 etken³ şunlar: Dili konuşan kişi sayısı, Akdeniz kıyısında dili konuşan kişi sayısı, dilin remi bir statüye sahip olduğu ülke sayısı, Vikipedi’de yayınlanmış madde sayısı, Nobel Edebiyat Ödülü sayısı, “yerel” Nobel Edebiyat Ödülü sayısı, entropi,⁴ doğurganlık, İnsani Gelişme Endeksi (İGE), internete giriş oranı, hedef dil olarak tercüme sayısı ve kaynak dil olarak tercüme sayısı. On dilimizi etkenlere göre sınıflandırmak mümkün. İlk altı etken (Tablo 1) konusunda Arapçanın üç dalda başı çektiğini, dördüncü kategoride sondaya yer aldığını görüyoruz. Ancak Arapçanın “konuşan kişi” ve “kıyı” etkenleri açısından başı çekmesi bir masaldan ibaret, zira daha önce söylediğimiz gibi, bu resmi dil, birinci dil olarak konuşulmuyor (3. ve sonraki tablolarda bu konuya yeniden değineceğiz). Son iki kategori, bahsi geçen dilde dünyada Nobel Ödülü kazanılmasını (Nobel 1) veya Akdeniz kıyısından yazarların Nobel Ödülü kazanmasını gösteriyor; ve İngilizcenin bu ikinci kategoride alt sıralara indiğini, İtalyancanın İspanyolca’yı geçtiğini (Latin Amerika’nın İspanyolca yazan yazarları dikkate alınmıyor) görüyoruz: Bölgesel etkenler dikkate alındığında ve dünyadaki duruma dair bir değerlendirme yapıldığında diller aynı sonuçlara sahip olmuyor.

Konuşanlar	Kıyı	Resmi	Vikipedi	Nobel 1	Nobel 2
1. Arapça	1. Arapça	1. Arapça	1. İngilizce	1. İngilizce	1. Fransızca
2. İtalyanca	2. İtalyanca	2. İtalyanca	2. Fransızca	2. Fransızca	2. İtalyanca
3. Fransızca	3. Türkçe	2. Türkçe	3. İtalyanca	3. İspanyolca	3. İspanyolca
4. Türkçe	4. İspanyolca	2. Yunanca	4. Yunanca	4. İtalyanca	4. Yunanca
5. İspanyolca	5. Yunanca	2. İngilizce	5. İspanyolca	4. Yunanca	5. Türkçe
6. Yunanca	6. Katalanca	6. İspanyolca	6. Türkçe	4. Türkçe	5. İbranice
7. Katalanca	7. Fransızca	7. Katalanca	7. Katalanca	7. Arapça	5. Arapça
8. İbranice	8. İbranice	6. Fransızca	8. İbranice	7. Arapça	8. İngilizce
9. Maltaca	9. Maltaca	6. İbranice	9. Arapça	9. Katalanca	8. Katalanca
10. İngilizce	10. İngilizce	6. Maltaca	10. Maltaca	10. Maltaca	8. Maltaca

Tablo 1.

3. Bu etkenlerin tanımı, kullandığımız kaynaklar ve yaptığımız uygulama için bkz. <http://www.wikilf.culture.fr/barometre2012/>
4. Entropi terimi bir dilin tek bir ülkede mi yoksa birden fazla ülkede mi konuşulduğunu anlatmak için kullanılıyor. (ç.n.)

Ardından (Tablo 2), etkenlere göre sıralamada yine aynı değişkenliği görüyoruz. Örneğin Arapça doğurganlıkta birinci sırada ama İGE’de sonuncu (zaten doğurganlık ve İGE hemen her zaman ters orantılıdır), internet kullanımında da öyle. Maltaca da entropi ve tercümeler konusunda son sırada ama doğurganlık konusunda ilk sırada, Fransızcaysa dördüncü sıraya geriliyor vb.

Entropi	Doğurganlık	IGE	İnternet	Hedef	Kaynak
1. Arapça	1. Arapça	1. Fransızca	1. Fransızca	1. İspanyolca	1. İngilizce
2. Yunanca	2. İbranice	2. İspanyolca	2. İtalyanca	2. Fransızca	2. Fransızca
3. Türkçe	3. Türkçe	3. Katalanca	3. İbranice	3. İtalyanca	3. İtalyanca
4. Fransızca	4. Fransızca	4. İtalyanca	4. İspanyolca	4. Yunanca	4. İspanyolca
5. İtalyanca	5. İngilizce	5. İbranice	5. Katalanca	5. Katalanca	5. Katalanca
6. İspanyolca	6. Maltaca	6. Yunanca	6. Yunanca	6. İngilizce	6. Arapça
7. İbranice	7. Yunanca	7. İngilizce	7. İngilizce	7. Türkçe	7. İbranice
8. İngilizce	8. İtalyanca	8. Maltaca	8. Türkçe	8. İbranice	8. Yunanca
9. Katalanca	9. İspanyolca	9. Türkçe	9. Maltaca	9. Arapça	9. Türkçe
10. Maltaca	10. Katalanca	10. Arapça	10. Arapça	10. Maltaca	10. Maltaca

Tablo 2.

Gelelim, sıralamaları alt alta toplamak yerine standart değerlere dayanarak ve tüm bu etkenleri dikkate alarak elde ettiğimiz “Akdeniz dilleri barometresine.”⁵ Ancak öncelikle iki soruna eğilmemiz gerekir. Bunlardan ilki, kimsenin anadili olmayan bir resmi dil olan ve bizleri hassas bir seçim yapmak zorunda bırakan Arapça çelişkisidir: Ya konuşulan Arapçaları (Mısırca, Tunusça, Lübnanca vb.) dikkate alırız ki bunları konuşan kişiler vardır ancak hiçbir statüye sahip değillerdir ya da resmi Arapçayı dikkate alırız ki o da statüye sahiptir ancak konuşulmamaktadır. İkinci sorunsu İngilizcedir, Akdeniz havzasında çeperde kalmış bir dil sayılır ancak iki ülkede (Malta ve Cebelitarık) resmi dil ya da resmi eş dil statüsündedir. Sonuç olarak dört ayrı sıralama yapacağız; böylece okur, farklı etkenlerin önemini ve dikkate alınma şekillerini algılama fırsatı bulacak. İlk sıralama, İngilizce ve Arapça konuşanları hesaba dahil etmiyor. Yani elimizde dokuz dil var ve istatistik çalışmamız onları aşağıdaki gibi sıralıyor:

5. Tekrar bkz. <http://www.wikilf.culture.fr/barometre2012/>

1. Fransızca	6. Yunanca
2. İtalyanca	7. Türkçe
3. İspanyolca	8. Katalanca
4. İbranice	9. Maltaca
5. Arapça	

Tablo 3 (Arapçayı konuşanlar olmaksızın, İngilizce hariç).

Akdeniz'e kıyısı olan ve Arapça konuşulan ülkede yaşayanların tamamının konuştuğu hayali bir Arapçanın varlığını kabul ettiğimizdeyse aşağıdaki sıralamayı elde ediyoruz (Tablo 4).

1. Fransızca	6. Yunanca
2. Arapça	7. Katalanca
3. İtalyanca	8. Türkçe
4. İspanyolca	9. Maltaca
5. İbranice	

Tablo 4 ((Arapçayı konuşanlar dahil, İngilizce hariç).

Arapçanın sıralamasının, dili konuşan insan verisinin eklenmesiyle dikkate değer şekilde değiştiğini (5. sıradan 2. sıraya yükseldiğini) ve bu durumun aynı zamanda Katalancanın ve Türkçenin sıralamasını da hafifçe etkilediğini görüyoruz.

Şimdi de Arapça konuşanları dikkate almadan İngilizceyi sıralamaya dahil ettiğimizde ne olduğuna bakalım (Tablo 5).

1. Fransızca	6. İbranice
2. İngilizce	7. Yunanca
3. İtalyanca	8. Türkçe
4. İspanyolca	9. Katalanca
5. Arapça	10. Maltaca

Tablo 5 (Arapçayı konuşanlar olmaksızın ve İngilizce dahil)

Son olarak (Tablo 6) hayali Arapça konuşanları incelemeye yeniden dahil ettiğimizde şu sıralamayla karşılaşyoruz:

1. Arapça	6. İbranice
2. Fransızca	7. Yunanca
3. İngilizce	8. Katalanca
4. İtalyanca	9. Türkçe
5. İspanyolca	10. Maltaca

Tablo 6 (Arapçayı konuşanlar ve İngilizce dahil)

İngilizcenin Akdeniz resmi dilleri listesine dahil edilmesiyle Arapçanın ve Fransızcanın yer değiştirdiğini görmek mümkün (bkz. Tablo 4). Doğrusu, bir dizi etken açısından (İnternet, kaynak dil çevirisi, Vikipedi) başa yerleşir ve Fransızcanın değerinin düşmesine neden olur, buna karşılık bu konularda sıralamada iyi durumda olmayan Arapçanın büyük bir kaybı olmaz ve dolayısıyla Fransızcayı geçer. Baştaki bu ikiliden (Arapça, Fransızca) veya üçlünden (Arapça, Fransızca, İngilizce) sonra gelen diğer diller aynı sıralamayı korur, ancak bu durum Tablo 3 ve 4 için tam olarak geçerli değildir.

“Dillerin ağırlığı”nın bu şekilde incelenmesi, salt bilimsel amacının dışında, dil politikasının kararlaştırılması konusunda yardımcı olma amacına sahiptir. Örneğin etkenleri teker teker değerlendirerek (Tablo 1 ve 2) her dilin güçlü ve zayıf yönlerini görebilir, her dili ve her etkeni düşünerek bir dilin “yükselmesini” sağlamak için hayal edilebilir dil politikaları üzerine kafa yorabiliriz. Bu bakış açısı bizi aynı zamanda bir önceki bölümde geliştirdiğimiz düşünceye götürür. Söylediğim gibi, çeviri akışının incelenmesiyle ortaya konan eşitsiz alışveriş, Akdeniz’e kıyısı olan bazı ülkelerin gelişmesini etkileyen sorunlara yol açıyor. Fakat çevirinin rolü daha büyük, aynı zamanda bilginin, eserlerin dolaşımını sağlıyor, çoğuldilliliğin ve farklılıklara saygının teminatı oluyor. Tabii ki farklı ülkelerle ortaklaşa yürütülen bir çeviri politikası ve çeşitlendirilmiş bir dil eğitimi politikası diğerleriyle iletişim, ötekini tanımak ve karşılıklı anlaşmak için hayati bir rol üstlenecek, ayrıca eğitime ve gelişime kayda değer şekilde yardımcı olacaktır. Zira, Akdeniz’e kıyısı olan ülkeler arasında ticari eşyaların ve sermayenin dolaşımı, hatta belki fazlaca garanti altında olsa da, sırada kadınların, erkeklerin ve onlarla birlikte dillerinin dolaşımını garanti etmek vardır.

KAYNAKÇA

- Alexakis V., *Paris-Athènes*, Paris, Seuil, 1989.
- , *La clarinette*, Paris, Seuil, 2015.
- Aslanov C., *Le français au Levant, jadis et naguère*, Paris, Champion, 2006.
- , “Quand les langues romanes se confondent... La Romania vue d’ailleurs”, *Langage & Société*, No. 99, Mart 2002.
- Auroux S., “La réalité de l’hyperlangue”, *Langages*, 127, 1997.
- , E. Puccinelli ve F. Mazière, “L’hyperlangue brésilienne”, *Langages*, 139, 1998.
- Bannour A., “Brève mise au point sur la Lingua Franca en Méditerranée”, Kairouan, 16-20 Haziran 2004, <http://www.strabon.org/edit/article13.html>
- Barni M., “Italie” G. Extra, Kutlay Yağmur, *L’Europe riche de ses langues, tendances des politiques et des pratiques du plurilinguisme en Europe*, Cambridge University Press, 2013.
- Barthes R., *Système de la mode*, Paris, Seuil, 1967.
- Baumgarten J., “Langues juives ou langues des juifs : esquisse d’une définition”, F. Alvarez-Péreyre ve J. Baumgarten, *Linguistique des langues juives et linguistique générale*, Paris, CNRS Éditions, 2003.
- Bazin L., “La réforme linguistique en Turquie”, *La réforme des langues*, Hamburg, 1982.
- Ben-Avi I., *Mémoire du premier enfant hébreu*, çev. G. Haddad, Paris, Desclée de Brouwer, 1998.
- Mahé Ben H., “La linguistique historique, nouveau terrain d’expérimentation de la philogénie”, T. Heams et al. (ed.), *Les mondes darwiniens, l’évolution de l’évolution* Paris, Syllepses, 2009.

- Ben-Yéhoua E., *Le rêve traversé*, çev. G. Haddad, Paris, Desclée de Brouwer, 1998.
- Bérard V., *Les navigations d'Ulysse*, 4 cilt (1927–1929), yeni basım 1971, Paris, Armand Colin.
- Bergsträsser G., *Einführung in die semitischen Sprachen: Sprachproblem und grammatische Skizzen*, Münih, Max Hueber, 1928.
- Beucher J.-P. vd., *Histoire des engins et techniques de pêche*, IFREMER, <http://archimer.ifremer.fr/doc/00002/11355/7928.pdf>
- Blanc H., *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Harvard University Press, 1964.
- Borg A., "Some evolutionary parallels and divergences in Cypriot Arabic and Maltese", *Mediterranean Language Review*, 8, 1994.
- , *Comparative Glossary of Cypriot Maronite (Arapça-İngilizce)*, Brill, Leiden-Boston, 2004.
- Bottéro J., *Mésopotamie, l'écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, 1987.
- Boukous A., "Politique linguistique et éducation : l'arabisation au Maroc", *Politiques linguistique en Méditerranée*, M. Bozdemir, L.-J. Calvet (ed.), Paris, Champion, 2010.
- Boutet J., "Language Workers, Emblematic Figures of Late Capitalism", A. Duchêne ve M. Heller (ed.) *Language in Late Capitalism*, New York, Routledge, 2012.
- Braudel F., "Les Européens à Tunis (XIIe–XVIe siècles)", *Revue Africaine*, 1930.
- , *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2 cilt, Armand Colin, 1949, Paris, Le livre de Poche, 2010.
- , *Autour de la Méditerranée*, Paris, Le livre de Poche, 2011.
- Brincat J., *Malta 870-1054, Al-Himayari's Account*, Said international, Malte, 1991.
- , *Il-Malti, Elf sena ta'storja*, Malte, PIN, 2000.
- , "Languages in Malta and the Maltese Language", *Éducation et Sociétés plurilingues*, No. 20, Haziran 2006.
- Brixhe C., "Langues et sociétés antiques", *Académie des inscriptions et belles-lettres, compte-rendus des séances*, Nisan–Haziran 1997.
- , "Les 'ardoises' de l'Académie, histoire exemplaire d'un dossier délicat" Philokyprios, *Mélanges de philologie et d'antiquités grecques et proche-orientales dédiées à la mémoire d'Olivier Masson*, Universidad de Salamanca, 2000.
- , "Alexandrie et le triomphe du grec au IIIe siècle avant J.-C. : un cumul de facteurs", Thierry Bulot ve Leila Messaoudi (dir.) *Sociolinguistique urbaine, frontières et territoires*, Cortil-Wodon, Proximités, 2003.
- , "Le pseudo-pidgin de l'étranger non grec chez Aristophane", *Folia Graeca in honorem Edouard Will : Linguistica*, Nancy 2012.
- Brunot F., *Histoire de la langue française*, c. 1, Paris 1905.
- Calvet L.-J., *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*, Paris, Payot, 1974.
- , *Pour une écologie des langues du monde*, Paris, Plon, 1999.
- ve I. Oseki-Dépré, "Mondialisation et traduction, le rapport inverse entre centralisé et diversité", *La traduction : outil d'uniformisation ou de différenciation culturelle*, Kaslik, Liban, 2002.

- , *Essais de linguistique*, Paris, Plon, 2004.
- , *La sociolinguistique*, Paris, PUF, Que Sais-Je ?, 2013.
- Caruna-Dingli N., ve A. Aquilina, “La langue française à l’époque des chevaliers et pendant la domination napoléonienne : les années 1780-1800”, *Colloque de la Société Internationale pour l’Histoire du Français Langue Étrangère et Seconde (SIHFLES)*, Université d’Utrecht, les 9, 10 ve 11 Aralık 1999 Sweelinckzaal, Drift 21, Utrecht, Hollanda.
- Casanova P., “Consécration et accumulation de capital littéraire, la traduction comme échange inégal”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 141, Paris, Seuil, Eylül 2002.
- Cassin B., *La nostalgie, quand donc est-on chez soi ?*, Paris, Autrement, 2013.
- Chaudenson R., “Insularité et créolité : de l’usage de quelques métaphores”, *Plurilinguismes*, No. 15, Haziran 1998.
- Colonna R., “Approche statutaire et sociolinguistique de la langue corse”, 2009 http://www.corse.fr/linguacorsa/Approche-statutaire-et-sociolinguistique-de-la-langue-corse_a79.html
- Colon C., *Textos y documentos completos*, C. Varela ve J. Gil (ed.), Madrid, Alinaza universidad, 1982.
- Corominas J., *Breve diccionario de la lengua castellana*, Madrid, Editorial Gredos, 1983.
- Courtois C., “Saint Augustin et la survivance de la langue punique”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des inscriptions et belles lettres*, 1950.
- Crystal D., *Language Death*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- D’Agostino M., “Palermo. Da “felicissima” a “irredimibile”, e oltre”, P. Trifone (ed.) *Citta italiane, Storie di lingue e culture*, Roma, Carocci, 2014.
- D’Agostino M. ve G. Paternostro, “Parlanti e società dall’Unità ai giorni nostri in Sicilia”, Giovanni Ruffino (ed.) *Lingue e Culture in Sicilia*, c. I, Palerme, Centro di studi filologici linguistici siciliani, 2013.
- Dakhlija J., “La lingua franca méditerranéenne : langue de contact ou langue de creuset ?”, Kairouan, 16–20 Haziran 2004, <http://www.strabon.org/edit/article12.html>
- (dir.), *Trames de langues, usages et métissages linguistiques dans l’histoire du Maghreb*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2004.
- , “No man’s langue : une rétraction coloniale”, J. Dakhlija (dir.), *Trames de langues, usages et métissages linguistiques dans l’histoire du Maghreb*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2004.
- , “La lingua franca méditerranéenne et la question de la médiation”, D. Londei & L. Santone (ed.), *Entre linguistique et anthropologie*, Berne, Peter Lang, 2013.
- Darwin C., *L’origine des espèces*, Paris, Maspéro, 1980.
- , *The Descent of man*, Londra, John Murray, 1871.
- Delaville Le Roulx J., “Les statuts de l’ordre de l’Hôpital Saint-Jean de Jérusalem”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, sayı XLVIII, 1887.
- De Mauro T., *Storia linguistica dell’Italia unita*, Bari, Laterza, 1970.
- , *In Europa son già 103*, Laterza, Roma, 2014.
- Demoule J.-P., *Mais où sont passés les Indo-Européens ?*, Paris, Seuil, 2014.

- Dessalles J.-L., "Une anomalie de l'évolution, le langage", T. Heams ve al. (ed.), *Les mondes darwiniens, l'évolution de l'évolution*, Paris, Syllepsis, 2009.
- Dictionnaire de la langue franque ou petit mauresque, suivi de quelques dialogues familiers et d'un vocabulaire de mots arabes les plus usuels à l'usage des français en Afrique*, Marsilya, 1830.
- Diego de Haedo F., *Topografia e historia general de Argel*, Valladolid, 1612.
- Djebbar A., *Une histoire de la science en arabe, Entretiens avec Jean Rosmorduc*, Paris, Seuil, 2001.
- Doss M., "Le parcours du drogman dans l'espace et le temps", *Mas-Gellas*, Nouvelle série, No. 12, 2006–2010.
- Dubois C., *Mythe et langue au seizième siècle*, Bordeaux, 1970.
- Ducrot O., Todorov Tzvetan, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil, 1972.
- Eco U., *Le nom de la rose*, Paris, Grasset, 1982.
- El-Bekri A.-O., *Description de l'Afrique septentrionale*, Paris, Maisonneuve, 1965.
- Elimam A., "Du punique au maghribi, trajectoire d'une langue sémito-méditerranéenne", *Synergie Tunisie*, No. 1, 2009.
- Faidherbe L., "L'alliance française pour la propagation de la langue française dans les colonies et les pays étrangers", *Revue scientifique*, 3e série, No. 7, 1884.
- Fantar Mhamed H., *Kerkouane, a Punic town in the Berber region of Tamezrat*, Tunus, Éditions de la Méditerranée, 2007.
- Ferguson C., "Diglossia", *Word*, 15, 1959.
- Mauro F., "Los Origenes del termino diglosia, historia de una historia malcontada", *Historiographia Linguistica*, sayı XXII, No. 1/2, 1995.
- , "El tratamiento de la 'diglosia griega' en el *Mercure de France*", *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Espanola de Historiografia Linguistica*, Madrid 1998.
- Ferrer i Gironès F., *La persecucio politica de la llengua catalana*, Barselona, Edicions 62, 1985.
- Fougeret de Monbron L.-C., *Le cosmopolite ou le citoyen du monde*, Paris 1750, yeni basım, Payot-Rivages, 2014.
- Gaffiot F., *Dictionnaire latin français*, Paris, Hachette, 2000.
- Galimard Flavigny B., *Histoire de l'ordre de Malte*, Paris, Perrin, 2006, yeni basım, 2010.
- Guiraud P., *Les mots savants*, Paris, PUF, 1968.
- Hadas-Lebel M., *L'hébreu, 3 000 ans d'histoire*, Paris, Albin-Michel, 1992.
- Haddad G., *Éliézer Ben-Yéhouda ou la psychose inversée*, E. Ben-Yéhouda, *Le rêve traversé*, Paris, Desclée de Brouwer, 1998.
- Halms H., "Al-Andalus und Gothica Sors", *Welt des Orient*, 66, 1989.
- Haugen Einar., "Schizoglossia and the Linguistic Norm", *Georgetown University Monographic Series*, 15, 1962.
- , *The Ecology of Language*, Stanford, Stanford University Press, 1972.
- Heilbron J., "Towards a Sociology of Translation, Book Translation as a Cultural World-System", *European Journal of Social Theory*, c.11, No. 4, 1999.

- ve G. Sapiro, “La traduction littéraire, un objet sociologique”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 141, Paris, Seuil, Eylül 2002.
- Héran F., A. Filhon ve C. Deprez, “La dynamique des langues de France au fil du xxe siècle”, *Population et Sociétés*, bulletin mensuel d’information de l’Institut national d’études démographiques, No. 376, Şubat 2002.
- Herrenschmidt C., *Les trois écritures, langue, nombre, code*, Paris, Gallimard, 2007.
- Hourani G., *A Reading in the History of the Maronites of Cyprus from the Eighth Century to the Beginning of British Rule* (<http://www.maroniteinstitute.org/MARI/JMS/july98/index.html>)
- Jaïdi H., “Appartenance sociale et usage de la langue néopunique au Maghreb à l’époque romaine”, J. Dakhli (ed.), *Trames de langues, Usages et métissages linguistiques dans l’histoire du Maghreb*, Maisonneuve & Larose, 2004.
- Juillard C., “Le plurilinguisme, objet de la sociolinguistique descriptive”, *Langue et sociétés*, No. 121, 2007.
- Katz V., *A History of Mathematics*, Addison-Wesley, 1998.
- Klinkenberg J.-M., *Des langues romanes*, Gembloux, Duculot, 1999.
- Kramer S., *L’histoire commence à Sumer*, Paris, Artaud, 1957.
- Kutscher E., “Words and their History”, *Ariel*, sayı XXV, 1969.
- Lafi N., “La langue des marchands de Tripoli au xixe siècle : langue franque et langue arabe dans un port méditerranéen”, J. Dakhli (dir.), *Trames de langues, usages et métissages linguistiques dans l’histoire du Maghreb*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2004.
- Lafont R., “Les Méditerranées et leurs langues” H. Boyer (dir.), *Langues et contacts de langues dans l’aire méditerranéenne*, Paris, Harmattan, 2004.
- Lanly A., *Le français d’Afrique du Nord*, Paris, PUF, 1962.
- Lapouge G., *Les pirates*, Paris, Payot, 1991.
- Larcher P., “Métamorphoses de la linguistique arabe”, *La sémitologie aujourd’hui*, Publications de l’Université de Provence, Aix-en-Provence, 2000.
- , “Al-lugha al-fu ā : archéologie d’un concept ‘idéolinguistique’”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, No. 124, 2008.
- , “Traduire, interpréter : des mots aux actes”, *Oasis*, No. 10, Aralık 2009.
- , “Un cas de dérivation pivot”, *Arabica*, 60, 2013.
- Lechevel N., “Langues en danger et écologie du langage”, *Langues de France, langues en danger : aménagement et rôle des linguistes*, *Cahiers de l’observatoire des pratiques linguistiques*, No. 3, Paris, Privat, 2012.
- Lodge A., *Le français, histoire d’un dialecte devenu langue*, Paris, Fayard, 1993.
- Longueval J., *Histoire de l’Église gallicane, depuis l’an 1270 jusqu’à l’an 1320*, c. XII, Nîmes, Toulouse, 1782.
- Maïla J., “Les paradigmes de la Méditerranée”, *L’Europe et la Méditerranée, Cultures France*, Paris, 2008.
- Marçais W., “Comment l’Afrique du Nord a été arabisée, 1. L’arabisation des villes”, *Annales de l’institut d’études orientales de la faculté des lettres d’Alger*, c. IV, 1938.

- , “Comment l’Afrique du Nord a été arabisée. 2. L’arabisation des campagnes”, *Annales de l’institut d’études orientales*, c. XIV, 1956.
- Marchesini S., *Le lingue frammentarie dell’Italia antica*, Hopepli, Milan, 2012.
- Masson M., “L’hébreu moderne est-il une langue juive?”, F. Alvarez-Péreyre ve J. Baumgarten, *Linguistique des langues juives et linguistique générale*, Paris, CNRS Éditions, 2003.
- Matvejevitch P., *Bréviaire méditerranéen*, Paris, Payot, 1987.
- Mauny R., “Glossaire des expressions et termes locaux employés dans l’ouest africain”, IFAN, Dakar, 1952, yeniden basım 2011, Paris, Écriture.
- Meillet A., “Sur le sens linguistique de l’unité latine”, 1916, repris *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion, 1965.
- , “Sur une période de bilinguisme en France”, 1931, *Linguistique historique et linguistique générale*, c. II, Paris, Klincksieck, 1952.
- Michaud J.-F., *Histoire des croisades*, 4. basım, Paris, 1829, c. VI.
- Monnanteuil F., conférence prononcée à Paris le 3 Aralık 2013 devant le corps des inspecteurs généraux.
- Mufwene S., *The Ecology of Language Evolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Mühlhäusler P., “Some Pacific Islands, Utopias and their Languages”, *Plurilinguismes*, No. 15, Haziran 1998.
- Nantet E., “L’épave d’Ulun Burun”, *Revue Égypte*, sayı 64, 2012.
- Oscar J., *Les esclaves publics à Athènes*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l’Université de Liège, fas. XXXV, Liège 1928.
- Panzac D., “Les drogman pour voyageurs dans l’Orient du xixe siècle”, *Istanbul et les langues orientales*, ed. Frédéric Hitzel, Varia Turcica XXXI, Paris, l’Harmattan 1997.
- Picard C., *La mer des califes*, Paris, Seuil, 2015.
- Picq P., *De Darwin à Lévi-Strauss, l’homme et la diversité en danger*, Paris, Odile Jacob, 2013.
- Planas N., “L’usage des langues en Méditerranée occidentale à l’époque moderne”, J. Dakhliya (dir.) *Trames de langues, usages et métissages linguistiques dans l’histoire du Maghreb*, Paris, Maisonneuve & Larose 2004.
- Pomey P. (dir.), *La navigation dans l’Antiquité*, Edisud, 1997.
- Pouly M.-P., “La différenciation sociale de l’enseignement de l’anglais au XIXe siècle”, *Histoire de l’éducation*, 2012.
- Puren C., *Histoire des méthodologies de l’enseignement des langues*, Paris, Nathan, 1988.
- Rabin C., “What constitutes a Jewish language?”, *Intl. J. Soc. Lang.* 30, 1981.
- Rashed R., “Traduction et appropriation de la science au IXe siècle à Bagdad”, CFCC konferans, Kahire, 22 Nisan 2003.
- Rey A., *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris, Robert, 1992.
- Roth A., “Le parler arabe maronite de Chypre : observations à propos d’un contact linguistique pluriséculaire”, *International Journal of the Sociology of Language*, 2004, 168.
- Rousseau J.-J., *Les Confessions*, éditions de la Pléiade, c. I, Paris Gallimard 1959.

- Saussure F. de, *Cours de Linguistique Générale*, Paris, Payot, 1972.
- , *Écrits de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 2002.
- Sayous A., *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle jusqu'à la fin du XVIe*, Paris, 1929.
- Schott T., "The world scientific community: globality and globalisation", *Minerva*, 29, 1991.
- Shuchardt, "Die Lingua Franca", 1909.
- Spaëth Valérie, "La création de l'Alliance israélite Universelle ou la diffusion de la langue française dans le bassin méditerranéen", Marie-Christine KokEscalleve Francine Melka (ed.), *Changements politiques et statut des langues, histoire et épistémologie (1780–1945)*, Amsterdam, Rodopi, 2001.
- Spolsky B. ve R. Cooper, *The languages of Jerusalem*, Oxford, Clarendon, 1991.
- , "The Mediterranean as sociolinguistic ecosystem", M. Karyolemu, Pavlos Pavlou (ed.), *Language Policy and Planning in the Mediterranean World*, Cambridge Scholars Publishing 2013.
- Szzyrmer M., "Recherches sur les toponymes phéniciens en Méditerranée occidentale" *La toponymie antique Actes du colloque de Strasbourg 12-14 juin 1975*, Université des sciences humaines de Strasbourg, travaux du centre de recherches sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 4, 1977.
- Threatte L., *The Inscribed Schist Fragments from the Athens Academy Excavations*, Atina 2007.
- Tomasin L., *Storia linguistica di Venezia*, Roma, Carocci, 2010.
- Tonnet H., "Origine de la standardisation du grec écrit", *Politiques linguistique en Méditerranée*, M. Bozdémir, L.-J. Calvet (ed.), Paris, Champion, 2010.
- Traina G., A. Ibba, G. Traina (ed.) *L'Afrique romaine de l'Atlantique à la Tripolitaine*, Bréal, 2006.
- Tribalat M., *De l'immigration à l'assimilation, enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris, La découverte/INED, 1996.
- Vanhove M., "La langue maltaise : un carrefour linguistique", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 2004, sayı 71.
- , "A Malte, une langue inscrite dans l'histoire", *Le Monde diplomatique*, Ekim 2007.
- Verstegh K., "Les dialectes arabes", *Dictionnaire des langues*, Paris, PUF, 2011.
- Violleaud C., "Le dieu de la mer dans la mythologie de Ras Shamra", *Comptes Rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, sayı 90, 1946.
- Walter H., *Le français dans tous les sens*, Paris, Laffont, 1988.
- , *L'aventure des langues en Occident*, Paris, Robert Laffont, 1994.
- Wolfson L., *Le schizo et les langues*, Paris, Gallimard, 1970.

DİZİN

A

Abbasi(ler) 35, 107, 109, 220, 221.

Abraham ibn Daud 221.

Âdem (Peygamber) 57, 58.

Adil, I. (Hükümdar) 126.

Adriyatik (Denizi) 3, 6, 37, 254.

Aeneas 83.

Afganistan 179.

Afonso, Fernando 131.

Afrika 15, 18, 33, 37, 39, 40, 44, 45, 68, 71,
95, 108, 109, 111, 112, 115, 141, 142, 146,
156, 157, 200, 218, 241, 244–246.

Afrikaca 44.

Afrikalı 54, 75, 83, 111, 246, 249.

Ağlebîler 111.

Ahemeniş İmparatorluğu 72.

Aiol 69.

Aiolia Adası 191.

Akadca 26, 33, 49, 50, 114, 154, 155, 164.

Akad(lar) 25–27, 52, 154, 158, 161, 164.

Akharnialılar 73.

Akhenaton 49.

Akitanya 124.

Akra 123.

Albanesi 89; Ayrıca bkz. Arnavutluk.
Albi 104.

Alevi(ler) 206.

Alexakis, Vassilis 78.

Alexandrie 76, 177, 260; Ayrıca
bkz. İskenderiye.

Almadra 185.

Almadra 185.

Almanca 16, 20, 54, 59, 65, 67, 77, 87, 89,
96, 125, 136, 153, 154, 157, 158, 163–165,
168, 169, 177, 178, 210, 213, 215, 217, 224,
225, 236, 243, 249.

Alman(lar) 58, 59, 77, 124, 132, 133, 198.

Almanya 130, 136, 165, 249.

Alpler 102.

Alsasça 105, 198, 218.

Amarna mektupları 49.

Amazighe 41, 163, 195, 204, 211–213, 217,
218, 249–251, 254.

Amenhotep 49.

Amerika Birleşik Devletleri 55, 165.

Amerikan 22, 55, 79, 224, 226.

Amharca 213.

Anadolu 16, 36, 73, 115, 155, 162, 178, 195.

Antakya Prensliği 123.
 Antalya 76.
 Aosta Vadisi 215.
 Apenin Dağları 37.
 Apollonios (Pergeli) 220.
 Apuleius 42-45.
 Arabistan 108, 156.
 Aragon 97-99, 130, 132, 200.
 Aramice 30, 31, 33, 39, 40, 44, 48-55, 76,
 77, 114, 117, 164, 169, 173-175, 211.
 Arami(ler) 31-33, 54.
 Arapça 1, 2, 7, 11, 16, 19, 20, 28, 30, 31, 33,
 41, 42, 45-50, 54-56, 64-67, 79-81, 88,
 89, 97-100, 105, 107-109, 111-123, 125,
 127, 128, 133, 138-146, 151-155, 157-159,
 161, 162, 164, 166-169, 172-175, 178, 179,
 181-187, 195, 197, 199, 202, 204-207,
 209-213, 217-226, 228-233, 235, 236,
 238, 241, 243, 245, 249-251, 254-258.
 Arap(lar) 1, 2, 5, 15-17, 19, 31-34, 37, 41, 42,
 45-48, 60, 66, 67, 75, 85, 86, 95, 97, 99,
 106-123, 125-127, 129, 136, 137, 141, 145,
 153, 155, 156, 158, 159, 166, 167, 169, 177,
 183, 187, 193, 195, 199-203, 205-207,
 211, 212, 219-221, 223, 229, 231, 235, 247,
 249, 250, 254; Yarımadası 15, 31, 107,
 109, 156, 158, 247.
 Aristo 220.
 Aristofanes 73, 75.
 Arjantin 161.
 Arnavutça 6, 197, 215.
 Arnavut(lar) 89, 170, 197, 213, 215.
 Arnavutluk 71.
 Arno Nehri 91.
 Arşimet 220.
 Ascoli, Graiado 91.
 Aslanov, Cyril 127, 133, 139, 175.
 Aspendos 76.
 Asur(lular) 40, 116.
 Asya 18, 30, 37, 68, 115, 126, 153, 156, 167, 195.
 Aşdot 52.
 Aşkenaz(lar) 61, 63.
 Atatürk, Mustafa Kemal 154, 207.
 Atina 68, 71-73, 75, 76, 78, 172, 208, 209.
 Atlantik (Okyanusu) 254.
 Atlas Okyanusu 6, 13, 97, 98, 146, 180.
 Attika 69, 73, 75, 76.
 Augustinus (Aziz) 44.
 Auroux, Sylvain 186.
 Auvergnat-Limousin dili 104.

Aviv, Nurit 65.
 Avrupa 6, 15, 18, 30, 37, 54-60, 69, 77, 81,
 82, 89, 95, 117, 123, 126, 127, 131, 133, 136,
 139, 152, 153, 156, 158, 163, 165, 167, 170,
 174, 195, 197, 200, 205, 207, 211, 214-217,
 221, 226, 235, 236, 239, 245, 248, 249,
 251; Avrupalı 1, 35, 59, 136, 156, 163, 164,
 203, 204, 214, 248; Birliği 200, 214,
 249; Konseyi 211; Şartı 211, 216, 217.
 Avusturya 125, 171, 200.
 Azerbaycan 207.
 Azerice 155.
 Azeri(ler) 213.
 Aziz Thomas Tarikatı 129.

B

Baal (Tanrı) 12.
 Bâb-ı Âli 174.
 Babil 6, 51, 52, 56-58, 72, 222, 223.
 Bağdat 35, 55, 56, 107, 114, 219-222.
 Bahr al-Rûm 17, 20.
 Baktriya 15, 156, 157.
 Balear Adaları 37, 83, 99, 171, 195-197, 200.
 Balkan(lar) 6, 37, 207.
 Bambara dili 211.
 Bannour, Abderazak 139.
 Bantuca 54, 163.
 Barbaros Hayreddin 170, 171.
 Barbarossa, Friedrich, I. 124.
 Barselona 99, 100, 214.
 Barselonaca 2.
 Barthes, Roland 2.
 Baskça 97, 98, 100, 105, 120, 121, 198, 251.
 Batı Şeria 66, 67.
 Batlamyus Hanedanı 76.
 Batlamyus, Klaudyos 15, 220, 221.
 Baumgarten, Jean 55, 56.
 Bazin, Louis 207.
 Beauvais, Vincent de 53.
 Becanus, Johannes Goropius 57.
 Bedevi(ler) 107, 109, 111, 156.
 Belarus 60.
 Belçika 75, 90, 124.
 Ben-Yehuda 60-63.
 Beolco, Angelo 89.
 Bérard, Victor 191.
 Berberice 2, 7, 16, 33, 40, 41, 44-48,
 109, 112, 114, 144, 145, 202, 204, 223,
 238, 245, 249, 251.
 Berberi(ler) 39, 41, 111, 112, 121, 212, 251.

DİZİN

Bergamaca 89.
Beucher, Jean-Paul 183.
Beytüllahim 156.
Biblos 36, 39, 69, 139.
Birleşmiş Milletler 200.
Bizans İmparatorluğu 1, 35, 77, 107,
108, 114, 116, 117, 173, 199, 200.
Blanc, Haïm 114, 260.
Bloch, O. 163.
Bolonya 167.
Bolonyaca 90.
Bonaparte, Napolyon 58, 129, 132, 133, 168.
Bon Burnu 41, 193.
Bonin Adaları 197.
Bordeaux 57, 129, 262.
Borg, Alexander 115, 117.
Bottéro, Jean 25.
Bouillon, Godfroy de 124.
Boukous, Ahmed 204.
Bozcaada 185.
Braudel, Fernand 6, 145–147, 151, 152,
155, 156, 159, 199.
Bretonya 111, 199.
Brincat, Joseph 118.
Brixhe, Claude 11, 72, 73, 75, 76.
Brunot, Ferdinand 102, 103, 125–127.
Budé, Guillaume 170.
Bulgarca 225, 226.
Bulgar(lar) 60.
Burban Hanedanı 99.
Buttafaco, Matteo 196.
Büyük Britanya 5, 63, 64, 83, 85, 117, 118,
199, 205, 224, 249.
Büyük İskender 39, 72, 76, 107, 116, 179.

C

Casanova, Pascale 227.
Cassin, Barbara 78.
Cassuto, Philippe 11, 53, 67, 164, 183.
Cebelitarık (Boğazi) 3, 37, 39, 121, 180,
193, 195, 200, 236, 254, 256.
Ceneviz 137, 140, 170, 171.
Cenevizce 125.
Cenevizli(ler) 147, 200.
Cenova 126, 137.
Cerquiglini, Bernard 104.
Cezayir 39–42, 44, 108, 111, 141, 143,
146, 147, 161, 170, 171, 180, 181, 185,
196, 203, 204, 212, 217, 223, 232, 233,
245, 249, 250, 254.

Cezayirce 114.
Cezayirli(ler) 46, 249, 251.
Charcene Krallığı 179.
Charles, X. (Fransa Kralı) 168.
Chaudenson, Robert 197.
Cicero 169.
Claudius Maximus (Prokonsül) 42.
Clemens, V. (Papa) 166.
Clermont Konsili 123.
Cooper, Robert 64.
Corominas, Joan 173, 181.
Courtois, Christian 44.
Curthose, Robert 124.

Ç

Çadik (diller) 39.
Çekçe 224–226.
Çin 14, 21, 165.
Çince 16, 20, 105, 164, 169, 223–226.

D

D'Agistono, Mari 93, 94.
Dakhliya, Jocelyne 139, 144.
Danca 224.
Dante 90, 92, 99, 100, 103.
Darwin, Charles 3, 4, 238–241, 243.
Delos Birliği 71.
Demotiki (dili) 208–210.
Demoule, Jean-Paul 251.
Deprez, C. 105, 198, 218.
Dicle (Nehri) 22, 36.
Diderot 57.
Dil Devrimi 203, 206, 207.
Diocletianus (İmparator) 85.
Djebbar, Ahmed 219–222, 262.
Dominiken (Rahipler) 166.
Doss, Madiha 173, 175.
Druidler 58.
Ducrot, O. 22, 262.

E

Eco, Umberto 135, 136, 139.
Edessa Kontluğu 123.
Efes 71.
Eflatun 169; Ayrıca bkz. Platon.
Egadi Adaları 185.
Ege (Denizi) 36, 37, 69–71, 163, 193, 247.
Eğriboz 69.
Ehlikitap 210.
Ekvador 223.

DİZİN

Elamca 27.
 Elam(lılar) 167.
 Elimam, Abdou 46, 47, 108.
 Emanuele, Vittorio 92.
 Emevi(ler) 35, 107, 109, 121.
 Endonezya 33.
 Endonezyaca 155.
 Endülüs 35, 122, 153, 185.
 Engizisyon 142, 166.
 Enric Prat de la Riba 100.
 Ensarlar 109.
 Eratosthenes 14, 15.
 Eriha 12.
 Ermenice 213.
 Ermeni(ler) 89, 213.
 Ermenistan 107.
 Eski Antlaşma 12, 13, 16, 36, 39, 49, 52, 59, 77.
 Esperanto 6, 146.
 Etiyopya 165, 213.
 Etrüskçe 57, 82, 88.
 Etrüsk(ler) 30, 32, 71, 82, 200.
 Eugenius, III. (Papa) 131.

F

Faidherbe, Louis 145.
 Faliskan (dili) 82, 88.
 Fanaryotlar 174.
 Farsça 27, 33, 46, 52, 153, 168, 206, 207.
 Fas 40, 41, 60, 65, 111, 114, 157, 161, 163, 196,
 204, 206, 212, 217, 232, 233, 250, 251, 254.
 Fasça 114.
 Fatimiler 35.
 Febvre, Lucien 151.
 Felemenkçe 48, 105, 165, 169, 224, 225.
 Fenike 7, 11-13, 20, 30-33, 39-42, 45,
 47-50, 68, 72, 81, 86, 114, 115, 117, 119,
 154, 157, 177, 183-186, 245.
 Fenikece 5, 39, 40, 48, 184.
 Fenikeliler v. 29, 33, 35-39, 41, 42, 44, 45,
 68, 71, 95, 97, 117, 119, 139, 157, 178, 181,
 183, 193, 195, 199, 201, 247.
 Ferguson, Charles 113, 116, 208.
 Fernandez, Mauro 208.
 Fes 111, 112.
 Fırat Nehri 12, 22, 36, 50, 85.
 Fichet, Johann Gottlieb 58.
 Filhon, A. 105, 198, 218.
 Filip, II. (Makedonya Kralı) 71.
 Filistin 13, 15, 37, 63, 64, 67, 69, 70, 114, 123,
 126, 160, 174, 178, 200, 205, 232, 233, 254.

Filistinli 16, 36, 66, 67.
 Flaubert, Gustave 156, 172.
 Floransa 57, 90, 91.
 Fo, Dario 89.
 Fokaia 71, 178, 181.
 François, I. (Kral) 57, 170-172.
 Frank-Comtois (dili) 104.
 Franko-Provans (dili) 215.
 Fransa 1, 34, 45, 48, 57, 78, 87, 90, 98,
 101, 103-105, 111, 124, 125, 129-131,
 133, 134, 146, 161, 164, 166, 167, 169-171,
 174, 175, 178, 179, 185, 195, 196, 198,
 200, 203-206, 211, 213, 214, 216-218,
 231-233, 235, 236, 245, 248-251.
 Fransız 2, 58-60, 75, 78, 91, 99, 102,
 104, 117, 125, 127, 130, 132, 133, 136, 145,
 162, 163, 167, 168, 172, 173, 184, 197, 199,
 200, 203, 205, 206, 216, 223, 236, 241,
 245; Devrimi 58.
 Fransızca 2, 7, 12, 16, 20, 33, 34, 54,
 57-60, 62, 65, 67, 75, 77-81, 83, 87,
 91, 98, 100, 103-106, 111, 114, 118, 121,
 125, 127-129, 131-133, 136, 138, 140,
 141, 144-146, 151-158, 161, 162, 164, 171,
 173-175, 177, 178, 180-184, 187, 202,
 204-206, 208, 213, 215-218, 223-226,
 231-233, 235, 236, 238, 241, 245-247,
 249, 250, 254-258.
 Frenkçe 136, 139, 140.
 Frenk(ler) 102, 126, 129, 140, 141,
 200; Krallığı 57, 123, 125-127, 129,
 139-142, 144, 178.
 Frikya 167.
 Frioul (dili) 215.

G

Gaffiot, F. 16, 83, 172.
 Galen (Doktor) 220, 221.
 Galhard, Auger 104.
 Galiçyaca 98, 222.
 Galikan Kilisesi 167.
 Galile (lehçesi) 117.
 Galvan, Francisco 142.
 Galyaca 57, 58, 102.
 Galya(lılar) 45, 47, 57, 71, 83, 85, 86, 96,
 101, 102, 105, 186, 246.
 Garonne Nehri 102.
 Gaskonca 103, 104, 121.
 Gazzâlî 221.
 Gazze (Şeridi) 36, 66, 67.

Gemara 50.
 Germence 102, 105.
 German(ler) 57, 59, 65, 101, 102, 105, 124, 125, 165, 178, 215.
 Gil, Juan 137, 138, 140, 261.
 Girit 28, 36, 37, 39, 40, 68, 85, 195-197, 199.
 Giritçe 197.
 Gobi Çölü 156.
 Goldoni, Carlo 89-91, 136.
 Gotlar 86.
 Gouri, Haïm 66.
 Govrin, Michal 65.
 Granada 97.
 Greenwald, Roy 65.
 Grek 80.
 Grekçe 68, 69, 72, 75-77, 79-82, 85, 88, 95, 102, 123.
 Guiraud, Pierre 79, 152.
 Gundisalvo, Domingo 221.
 Gurevitch, Zali 66.
 Gürcü(ler) 61.

H

Habsburg Hanedanı 57, 99.
 Haçlılar 35, 103, 123-129, 134, 137, 140.
 Haçlı Seferleri 99, 104, 123-126, 129, 131, 133, 134, 137, 166, 172, 245.
 Hadas-Lebel, Mireille 62.
 Haddad, Gérard 63.
 Haëdo, Diego de 141.
 Halakha 50.
 Haliç 174.
 Halm, Heinz 122.
 Hamas 67.
 Hami (ırkı) 39, 44.
 Hamsin Yortusu 167.
 Hannibal 83.
 Hannon (Komutan) 39.
 Harun Reşit 220.
 Hasaniye 114.
 Haskala hareketi 59, 60.
 Hattuşuş 36.
 Haugen, Einar 5, 66, 143, 263.
 Hausenstaufen Hanedanı 124.
 Havva 57.
 Heilbron, Johan 224-226, 228, 263.
 Hekataios (Miletli) 13-15.
 Helen 178, 209.
 Henri, IV. (Kral) 152.
 Hérán, F. 105, 198, 218.

Herkül Sütunları 13, 39, 193.
 Hero, İskenderiyeli 220.
 Herrenschmidt, Clarisse 22, 26, 28.
 Herzl, Theodor 61, 63.
 Hristiyan 56, 97, 98, 109, 114, 119, 123, 125, 129, 131, 139, 141, 145-147, 152, 166, 170, 171, 199, 211, 221.
 Hristiyan(lık) 63, 119, 167.
 Hırvat 215.
 Hırvatça 6, 78.
 Hırvatistan 161, 178.
 Hızır Reis bkz. Barbaros Hayreddin.
 Hicaz 109.
 Hieronymus (Aziz) 210.
 Hilâl (Kabilesi) 112.
 Himyerî 118, 119.
 Hindistan 206.
 Hint 1, 14, 48, 54, 69, 77, 81, 82, 137, 156, 163, 165, 174, 179, 195, 206, 220, 239, 248, 251;
 Adaları 48, 137; -Avrupa 1, 54, 69, 77, 81, 82, 156, 163, 165, 174, 195, 239, 248, 251;
 Doğu Adaları 48; Okyanusu 179.
 Hintçe 223, 224.
 Hipokrat 220, 221.
 Hispalense, Juan 221.
 Hispania 42, 85, 97.
 Hititçe 27.
 Hitit İmparatorluğu 36.
 Hofer, Johannes 78.
 Hollanda 48, 132, 171, 249.
 Homeros 191.
 Honorius, Flavius (İmparator) 85.
 Horasan Cündü 109, 111.
 Hospitalier Şövalyeleri 129.
 Hunlar 86.

I

Irak 114, 205, 248.
 Irakça 46.

İ

İbelinli Balian 126.
 İberce 97, 99, 102, 120.
 İber (Yarımadası) 40, 42, 83, 96-99, 108, 120, 132, 134, 182.
 İbni Sina 221.
 İbrani 2, 32, 33, 50, 52, 55, 61, 62, 64, 169, 174, 214.
 İbranice 11-13, 15, 16, 20, 28, 30, 33, 39, 40, 44, 49-67, 77, 105, 117, 136, 146, 151,

154, 157, 158, 162, 164, 167, 169, 170, 173, 175, 183, 195, 203, 209, 210, 213, 214, 221, 225, 231–233, 235, 236, 241, 254–257.
 İkinci Dünya Savaşı 118, 200.
 İncil 50–53, 160, 169, 173, 174, 183, 208–210, 251.
 İndus Vadisi 15, 72, 76, 107, 179.
 İnebahtı Deniz Muharebesi 147, 199.
 İngiliz 133, 205.
 İngilizce 16, 20, 33, 55, 58, 64, 67, 79, 80, 105, 114, 116–118, 124, 136, 143, 146, 153, 154, 157, 158, 163–165, 168, 169, 173, 176–178, 197, 205, 206, 208, 210, 213, 217, 223–228, 231, 236, 238, 241, 243, 245, 249, 254–258.
 İngiltere 15, 55, 124, 130, 171.
 İpek Yolu 219.
 İran 107–109, 179.
 İrlanda 5, 15.
 İsa (Peygamber) 18, 117.
 İskandinav 158.
 İskenderiye 15, 52, 72, 76, 77, 81, 85, 114, 156, 160, 171, 175, 177–179, 205, 210.
 İskenderiyece 2.
 İskenderun 179.
 İskit(ler) 73, 75, 179, 180.
 İskoçya 214.
 İslam 18, 46, 109, 119, 120, 142, 175, 212, 249.
 İspanya 15, 34, 37, 40, 42, 48, 63, 68, 71, 85, 95, 97, 99, 100, 107, 121, 122, 128, 130–132, 134, 141, 146, 153, 161, 164, 170, 175, 185, 195, 196, 200, 203, 213, 214, 221, 222, 231–233, 235, 247–250; Cumhuriyeti 100; Veraset Savaşı 99; Yarımadası 153; Ayrıca bkz. Hispania.
 İspanyol 69, 78, 99, 146, 147, 173, 197, 200, 214, 221.
 İspanyolca 7, 16, 20, 33, 34, 48, 54, 58, 69, 79, 81, 87, 89, 90, 97–99, 106, 115, 121, 122, 131, 133, 136–138, 141, 142, 144, 151–155, 157, 158, 162, 164, 165, 168, 169, 173, 181, 183, 184, 187, 197, 202, 214, 221–226, 231–233, 235, 236, 238, 241, 243, 249, 250, 254–257.
 İsrail(liler) 30, 51, 56, 59–61, 63, 64, 66, 67, 105, 133, 146, 196, 203, 213, 214, 231–233, 235, 236, 248, 254.
 İsveççe 210, 224–226.
 İsviçre 78, 136, 217.

İtalya 15, 34, 48, 71, 82, 88, 89, 91–93, 95, 97, 125, 126, 128, 130, 131, 134, 141, 161, 164, 172, 175, 178, 179, 191, 195, 196, 198, 200, 213–216, 218, 231–233, 235, 249.
 İtalyan 78, 83, 89–92, 94, 95, 124, 125, 128, 133, 152, 170, 197, 198, 200, 215–217.
 İtalyanca 7, 16, 20, 34, 79, 81, 87, 90–95, 106, 114, 116, 118, 120, 125, 131–133, 136, 138–144, 151–155, 157, 158, 162, 164, 168, 169, 171, 173, 174, 181–185, 187, 197, 198, 202, 205, 215, 217, 224, 225, 231–233, 235, 236, 249, 250, 254–257.
 İthaka 191, 193, 200.
 İyon(ya) 68–70, 73, 76.
 İzmir 136, 171, 172.
 İzniç 178.

J

Jaïdi, Houcine 43, 263.
 Japonca 16, 20, 48, 169, 224, 225.
 Jüpiter (Tanrı) 53.

K

Kabil 179, 204.
 Kabilya 212, 250.
 Kabilyalılar 251.
 Kadeş Savaşı 36.
 Kadisiye Muharebesi 107.
 Kalabriyaca 88.
 Kalypso 193.
 Kanada 217, 241.
 Kandahar 179.
 Kapadokya 167.
 Kapitülasyonlar 171.
 Karadeniz 6, 16, 135, 179, 180, 254.
 Karamanlis, Konstantin 209.
 Karl, V. (Şarlken) 57, 171.
 Karolenj İmparatorluğu 99.
 Kartaca 5, 37, 39–42, 44–46, 48, 71, 83, 121, 245.
 Kartacalı 35, 39, 97, 119, 139, 199, 200.
 Kastelyan 99.
 Kastilya 97–100, 130, 132, 137.
 Kastilyaca 120, 214.
 Katalan 98–100, 166, 170, 214, 215.
 Katalanca 34, 98–100, 103–106, 121, 140, 151, 158, 184, 197, 198, 211, 214–217, 225, 226, 231–233, 235, 245, 254–257.
 Katalonya 85, 97, 99, 104, 105, 128, 130, 132, 185, 214, 215.

Katarevusa (dili) 208–210.
 Katharlar 125.
 Katolik 60, 119, 126, 205, 210; Kilisesi 210.
 Kaunos 185.
 Kavimler Göçü 96, 105.
 Kaysiler 109.
 Keçuva (dili) 223.
 Keldanice 167, 169.
 Keldani(ler) 169.
 Kelt 47, 57, 58, 97, 120, 165.
 Keltçe 58.
 Kenan (Ülkesi) 39, 49, 50, 54, 119.
 Kıbrıs 15, 36, 37, 39, 40, 56, 68, 71, 108,
 115–117, 120, 122, 127, 129, 131, 132, 171,
 195–200, 232, 233, 245, 254.
 Kıpti 39, 40, 112, 211.
 Kıptice 46, 114, 211.
 Kızıldeniz 13, 15, 36, 39, 50.
 Kiklad Adaları 69.
 Kirke 191, 193.
 Kleopatra, VII. 77.
 Klinkenberg, Jean-Marie 40, 86,
 96, 99, 103, 104.
 Knidoslular 76.
 Koini 20, 72, 76, 77, 208.
 Kolomb, Kristof 137, 138, 140.
 Konrad, III. 124.
 Konstantiniye 172.
 Konstantinopolis 2, 85, 86, 124, 125, 177, 220.
 Kordoba Emirliği 97.
 Korece 225, 226.
 Korfu 193.
 Korint 31.
 Kormatiki 116.
 Korsika 15, 37, 83, 90, 95, 185,
 196–200, 215–217.
 Korsikaca 34, 100, 104–106, 151, 198,
 211, 216, 217, 236.
 Kratylos 75.
 Kreol (dilleri) 105, 196, 247.
 Kudüs 18, 50, 51, 53, 60–64, 116, 117, 123,
 125–129, 136, 172, 173.
 Kumran 50, 173.
 Kuran 113, 160, 199, 204, 207, 254.
 Kureys(i)ler 109.
 Kuşitik (diller) 39.
 Kutsal Ruh 167.
 Kutsal Sinod 208, 209.
 Kutscher, E. Yechezkel 64, 154, 263.
 Küba 196.

Küçük Asya 68, 195.
 Kürtçe 114, 213, 254.
 Kürt(ler) 213.

L

Labov, William 186.
 Ladin (dili) 54, 55, 215.
 Ladino bkz. Ladin
 Lafi, Nora 142, 143.
 Lafont, Robert 37.
 Lakanal kararnamesi 167.
 Lamark, Jean-Baptiste 176.
 Lampedusa Adası 200.
 Landegok 104.
 Langedokça 100, 103, 104, 121.
 Lanly, André 141, 246.
 Laor, Yitzak 65.
 Larcher, Pierre 11, 47, 109, 113,
 155, 172, 174, 185.
 Larnaka 116.
 Latince 1, 2, 5, 11, 16, 17, 19, 20, 23, 25,
 30, 41–48, 57, 58, 72, 76, 79–83, 85–91,
 95–99, 101, 102, 105, 106, 109, 115, 118,
 124, 125, 127, 130, 131, 133, 136, 137, 153,
 154, 156–159, 161–164, 166, 168–172, 176,
 180, 182, 186, 187, 193, 202, 210, 211, 221,
 225, 228, 238, 245, 246, 250, 253.
 Latin(ler) 125, 137.
 Latium 82, 92, 247.
 Lavissee, Ernest 1.
 Lazkiye 12.
 Lechevel, Nadège 242.
 Leclerc, Jacques 198, 213, 249.
 Lefkoşa 116.
 Lehçe 67, 100, 113, 169, 224–226.
 Leningrad 177.
 Lenin, V.I. 177.
 Leon, V. (İmparator) 220.
 Leptis Magna 43.
 Levant 29, 36, 108, 114, 115, 117, 122, 127,
 128, 131, 133, 137, 139, 140, 145, 147, 166,
 168, 171, 175, 193, 200, 219.
 Levanten 128, 175.
 Levi (Kabilesi) 53.
 Libya 34, 37, 39, 40, 46, 114, 161, 167, 179,
 196, 200, 213, 232, 233, 248, 254.
 Libyaca 44, 45.
 Ligurya 92, 93.
 Liguryaca 88, 102.
 Limasol 116, 129.

Linear (A-B) 28, 68.
 Litvanya 5.
 Livorno 141.
 Lizbon 137.
 Llach, Lluís 100.
 Llull, Raymond 99, 166, 167.
 Lodge, Anthony 102, 106.
 Lombardiya 89, 92, 93, 152, 200.
 Lombardiyaca 91.
 Londra 108, 262.
 Lotosiyyenler 191.
 Louis, IX. (Fransa Kralı) 125, 126.
 Louis, VII. (Fransa Kralı) 124.
 Lozan Antlaşması 171, 213.
 Luka (Aziz) 167.
 Luntz, Abraham Moshe 61.
 Luther, Martin 171, 210.
 Lübnan 2, 12, 30, 34, 37, 46, 47, 114-116,
 133, 158, 161, 195, 196, 205, 206, 224,
 232, 233, 245, 247, 250, 254.
 Lübnanca 46, 256.
 Lüzinyan Hanedanı 116.
 Lüzinyanlı Guy (Kudüs Kralı) 116.
 Lyell, C. (Sir) 241.

M

Macarca 67, 213, 225, 251.
 Madrague 185.
 Madrid 121, 137, 181, 208.
 Mağrip 34, 37, 45-47, 85, 108, 111-115,
 118, 120, 122, 144, 171, 200, 203-206,
 211-213, 223, 235, 245-248.
 Mağripçe 46, 47.
 Mailla, Joseph 35, 36.
 Makedonya 68, 71, 76, 179.
 Malayca 168, 223, 224.
 Malta 37, 39, 48, 103, 115, 117-120,
 122, 129, 130, 132-134, 193, 196, 197,
 199, 200, 232, 233, 236, 245, 254,
 256; Şövalyeleri 103, 129, 130,
 132; Tarikatı 130.
 Maltaca 115-118, 120, 132, 151, 202,
 231-233, 235, 254-257.
 Mansûr 220.
 Manzoni, Alessandro 91.
 Marakeş 111.
 Marchesini, Simona 82.
 Marçais, William 47, 108, 109, 111, 112.
 Marsilya 71, 75, 128, 142, 144, 175, 178, 185.
 Marsilyaca 2.

Maruni(ler) 56, 116, 120, 197, 199.
 Matalon, Ronit 65.
 Matta 209.
 Matvejevitch, Predrag 18, 152, 160.
 Mauny, Raymond 245, 246.
 Mauro, Tullio de 89, 91-93, 215.
 Maya glifleri 21.
 Medineliler 109.
 Med(ler) 71, 73, 167.
 Megali İdea 209.
 Meillet, Antoine 88, 101, 102, 152, 163, 165.
 Mekke 109, 113.
 Memûn 220.
 Merneptah (Firavun) 36.
 Mesapça 88.
 Messina (Boğazı) 37, 193.
 Mezopotamya 15, 22, 25-27, 29, 36, 50,
 114, 164, 167, 205, 220.
 Mısır 12, 34, 36, 37, 39, 40, 46, 49-51, 54,
 65, 69, 72, 76, 77, 79, 85, 107-109, 112,
 114, 116, 125, 126, 133, 157-160, 167, 170,
 174, 177, 179, 196, 199, 205, 211, 213, 232,
 233, 237, 245, 250, 254.
 Mısırcı 46, 114, 256.
 Mısırlı 2, 16, 33, 51, 65, 76, 199.
 Michaud, Joseph 126.
 Midilli 69, 170.
 Miken(ler) 28, 68, 71.
 Milano 85, 91.
 Milet 71.
 Milletler Cemiyeti 63, 205; Ayrıca
 bkz. Birleşmiş Milletler.
 Mistral, Frédéric 104, 182.
 Misyonerler 167.
 Mışna 50.
 Moav(lı) 12, 39, 49, 50, 52.
 Moğollar 221.
 Molière 136.
 Monbron, Fougeret de 172.
 Monferrato, Bonifacio del, I. 125, 185.
 Monnanteuil, François 168.
 Montfort, Simon de 104.
 Mora Yarımadası 73, 191.
 Moritanya 108, 114.
 Mozarapça 98.
 Mozaraplar 97.
 Mufwene, Salikoko 3, 5.
 Muhammed İdrisi 18, 19.
 Muhammed (Peygamber) 107, 109, 113.
 Musa (Peygamber) 12, 50, 53.

Mutariler 109.
 Mühlhäusler, Peter 5, 196, 197.
 Müslüman 1, 56, 107, 114, 115, 118,
 119, 122, 126, 129, 137, 139, 146, 147,
 152, 170, 171, 195, 199, 203, 205, 207,
 211, 213, 250, 254.
 Müslümanlık 18, 199, 211.
 Müstasım (Abbasi Halifesi) 221.

N

Nabil 41, 178, 179, 181, 186.
 Nablus 178, 186; *Ayrıca bkz.* Filistin.
 Napoli 5, 85, 178, 179, 186, 191.
 Nausikaa 193.
 Neapolis 20, 178, 179, 186, 187.
 Nebati 32.
 Nebrija, Antonio de 20, 69.
 Nebukadnezar, II. 51.
 Nehemya 52, 53.
 Nerval, Gérard de 173.
 Nevo Dağı 12.
 Nil Nehri 18, 36.
 Nobel (Ödülü) 89, 104, 255.
 Norman 103, 117, 124, 199, 200.
 Normanca 104, 125, 128.
 Normandiya 124.
 Norveççe 225.
 Novigrad 179.
 Nuh (Peygamber) 57.
 Numidia (dili) 5.

O

Oc (dilleri) 98, 101–105, 124, 125,
 128–130, 132, 133, 139, 140, 216, 245.
 Odessa 65.
 Odysseia 78, 191.
 Ogasavara Adaları 197.
 Oksitanca 34, 37, 98, 103–105, 198, 215–218.
 Omotik (diller) 39.
 On Emir 51.
 Onfroy (Tebninli) 126.
 Ortadoğu 52.
 Ortodoks Kilisesi 208–210.
 Osk 32.
 Oskça 5, 82, 88.
 Osman (Halife) 107, 108.
 Osmanlı(lar) 2, 16, 35, 146, 147, 153,
 170–172, 174–176, 199, 205–207, 209,
 236, 248; Türkçesi 175, 207.
 Oussikoum, Najat 163.

Oxford 167.

Ö

Öklid 220, 221.
 Ölüdeniz 12, 13, 174.
 Ömer (Halife) 107.

P

Padovaca 89.
 Pakistan 179.
 Palermo 93–95, 195.
 Pallis, Alexandros 209.
 Pamfilya 76, 167.
 Pantagruel 169, 170.
 Panzac, Daniel 173.
 Paoli, Pascal 196.
 Paraguay 240.
 Paris 60, 61, 78, 124, 167, 169, 170, 172, 173, 175.
 Partlar 167.
 Pasifik (Okyanusu) 197.
 Paternostro, Giuseppe 93.
 Pedaya, Haviva 65.
 Peloponez 36.
 Perlman, Eliezer 60.
 Persepolis 72.
 Pers İmparatorluğu 107.
 Pers(ler) 51, 71–73, 107, 114, 116, 126,
 155, 164, 199, 220.
 Petit Mauresque 143.
 Philippe, II. (Kral) 124.
 Picard, Christophe 1.
 Picard (dili) 1, 103, 104, 128, 195.
 Picene 32.
 Picq, Pascal 4.
 Pinès, R. 61.
 Pireneler 98, 104.
 Pisga Dağı 12.
 Pisidia 179.
 Planas, Natividad 141, 143.
 Platt Lorrain 105, 198.
 Poitevin-Saintongeais 104.
 Polinezyalı 197.
 Polyphemos (Tekgözlü) 191.
 Pompei 5, 173.
 Pontus Exinus 167, 180.
 Portekiz 42, 63, 69, 97, 130, 132,
 137, 141, 161, 254.
 Portekizce 33, 98, 99, 105, 115, 120, 121,
 137, 141, 144, 146, 155, 164, 165, 169, 184,
 186, 218, 224–226, 241, 249.

Poseidon 191, 200.
 Postel, Guillaume 170.
 Po Vadisi 89, 90.
 Pönce v, 5, 40, 43–48, 245.
 Probus 86.
 Protestan 60, 171, 210.
 Provensal (lehçeler) 98, 99, 103–105,
 128, 131–133, 138, 144, 155, 158,
 181–184, 211, 216, 245.
 Prusya 58.
 Psichari, Jean 208.
 Pudentilla 42, 43.
 Pulcher, Claudius 72.
 Puren, Christian 167.

R

Rabelais 169, 170.
 Ragusalılar 89.
 Raimon 100.
 Rashed, Roshdi 221.
 Ras Şamra 12, 21, 29.
 Raymond, I. (Trablus Kontu) 124.
 Raymond, IV. (Toulouse Kontu) 124.
 Reginald (Saydalı) 126.
 Renan, Ernest 58.
 Ren Nehri 83, 85.
 Rey, Alain 152, 172, 181.
 Rezene Burnu bkz. Ras Şamra.
 Richard, I. (Aslan Yürekli) 116, 124.
 Rodos 36, 39, 68, 85, 108, 129–132,
 172, 197, 199, 200; Rodoslular 76;
 Şövalyeleri 130.
 Roger des Pyns 131.
 Roma 5, 17, 20, 42–44, 53, 76, 77, 80–86,
 88, 89, 92, 94, 96, 97, 101–103, 106, 116,
 119, 120, 133, 167, 177, 193, 199, 202, 206,
 215, 261, 262, 265; İmparatorluğu
 5, 17, 77, 80–82, 84–86, 96, 97, 102,
 193, 202; Batı 85, 86, 96, 97, 193;
 Doğu 77, 81, 85, 86, 193.
 Romalı(lar) 5, 14, 17, 20, 35, 37, 39, 41, 42,
 53, 82, 85, 95, 97, 101, 111, 117, 122, 125,
 163, 167, 180, 199, 200, 247.
 Romen (dilleri) 47, 81, 86, 88, 95, 98, 99,
 102, 105, 115, 121, 122, 124–128, 131, 133,
 135–140, 143–145, 147, 151, 154, 158, 164,
 178, 195, 202, 214, 239, 250.
 Rosselini, Roberto 181.
 Rousseau, Jean-Jacques 136, 140, 196.
 Rönesans 79.

Ruggero I. (Sicilya Kontu) 119.
 Rumca 136.
 Rum(lar) 85, 174, 213.
 Rusça 60, 65, 67, 136, 163–165, 169, 177,
 178, 213, 214, 224–226.

S

Sabir 141–144.
 Sahra 6.
 Sakız Adası 85, 185.
 Samarya (dili) 50.
 Sami dili 28, 49, 239, 248.
 Sami(ler) 21, 26, 28, 31, 33, 36, 39, 41, 42,
 44, 46, 47, 49, 54, 55, 117, 120, 122, 132,
 151, 157, 162, 164, 173, 174, 195, 239, 248;
 dili 26, 33, 36, 46, 54, 55, 117, 120, 132.
 Sanskritçe 220.
 Sapiro, Gisèle 228, 263.
 Sardinya 15, 37, 39, 40, 71, 83, 86, 92, 93,
 95, 99, 191, 196–198, 200, 215, 217.
 Sarduca 34, 40, 106, 197, 198,
 211, 215, 217, 236.
 Sardunyaca 89.
 Sarduva 215.
 Saussure, Ferdinand de 5, 87, 120, 265.
 Sayda 36, 39, 40, 126.
 Sayous, André 145.
 Schuchardt, Hugo 137, 138.
 Scipio, Afrikalı 83.
 Sefarad(lar) 61–63, 140, 213.
 Seine Nehri 102.
 Seiren(ler) 193.
 Selahaddin Eyyübi 126.
 Selim, I. (Yavuz) 170, 171.
 Senegal 246.
 Septimus Severus 43.
 Septuaginta 52, 77, 210.
 Serra, Antonio 142.
 Sevilla 42, 85.
 Sevilalı İsidorus 16–18, 42.
 Sırpça 6, 78.
 Sibirya 207.
 Sicilya 32, 37, 39, 40, 71, 83, 86, 88,
 92–95, 119, 120, 127, 128, 139, 147, 179,
 181, 185, 191, 193, 195–198, 200, 215.
 Sicilyaca 2, 89, 93–95, 118, 120, 125, 132,
 197, 198, 202, 211.
 Sicilyalı 94, 117, 198, 199, 215.
 Simha 62.
 Sindbad 53.

Siraküza 179.
 Siyonizm 60, 61, 146.
 Skythikos Pontos 179; *Ayrıca*
bkz. Karadeniz.
 Slav 96, 132, 163, 165.
 Sloven 89, 215.
 Smyrna 71; *Ayrıca bkz.* İzmir.
 Somme Nehri 102.
 Sparta 68, 71, 73.
 Speculum Maius 53.
 Spolsky, Bernard 6, 7, 64, 176.
 Strazburg 75, 125, 211.
 Stromboli 181, 191.
 Suetonius 72.
 Sur 36, 39, 40, 71, 88, 101, 139, 152, 264.
 Suriye 12, 21, 29, 30, 34, 46, 69, 109,
 114–117, 127, 133, 161, 196, 199, 200, 205,
 206, 213, 232, 233, 237, 248, 250, 254.
 Suriyece 46.
 Surlu Vilyam 126.
 Susa 72.
 Süleyman, I. (Kanuni) 129, 170, 171.
 Süleym Kabilesi 112.
 Sümerce 26, 27.
 Sümer(ler) 25, 26, 31.
 Süryanice 173, 220, 221, 229.
 Swan, Abraam de 222, 224.
 Sykes-Picot Antlaşması 205, 248.
 Sznycer, Maurice 40, 41.

Ş

Şam 59, 107, 108, 172.
 Şarlken *bkz.* Karl, V.

T

Tachelhit 41, 250.
 Tacikistan 179.
 Talmud 50.
 Tamazight (dili) 33, 212.
 Tamimiler 109.
 Tapınak Şövalyeleri 129, 166.
 Tarık bin Ziyad Berberi 121.
 Tarzanca 139, 144.
 Tatarca 168.
 Tel Aviv 65.
 Tel el-Amarna 49.
 Tenedos 185.
 Terrarum Orbis 18.
 Tevrat 50, 52, 66;
Ayrıca bkz. Eski Antlaşma.

Thenaud, Jean 174.
 Theodosius, I. (İmparator) 85.
 Tiber Nehri 85, 191.
 Tilimsan 111, 112.
 Tir 39.
 Tiren Denizi 193, 200.
 Todd, Emmanuel 229.
 Todorov, Tzvetan 22.
 Toledo 97, 221.
 Tomasin, Lorenzo 89, 90, 265.
 Tonnet, Henri 209.
 Tosefta Şabat 164.
 Toskana 57, 89, 91, 92.
 Toskanaca 89–92, 100.
 Toulouse 104, 124, 167, 264.
 Töton Şövalyeleri 129.
 Trablus (Kontluğu) 43, 44, 107, 123, 124,
 127, 141–143, 171, 172, 175, 179.
 Traina, Giusto 44, 266.
 Trakya 179.
 Tripolis 179.
 Troya 191, 193.
 Tuna 85, 124.
 Tunus 39–42, 83, 85, 100, 111, 112, 117,
 118, 120, 139, 141, 143, 145–147, 157–159,
 161, 170, 171, 178, 179, 181, 186, 191,
 193, 195, 196, 202, 204, 206, 211, 232,
 233, 245, 250, 254.
 Tunusça 2, 114, 256.
 Turdetani 40, 120.
 Türkçe 2, 11, 16, 17, 19, 20, 28, 33, 46, 47,
 79–81, 105, 114, 123, 133, 136–139, 143,
 144, 151, 153–155, 157, 158, 164, 168, 171,
 174, 175, 180, 182–185, 187, 195, 197, 207,
 213, 231–233, 235, 236, 245, 254–257.
 Türkiye 15, 34, 36, 37, 68, 71, 76, 86, 153,
 161, 170, 179, 185, 195, 196, 200, 203,
 206, 210, 213, 231–233, 236, 248, 254.
 Türk(ler) 1, 2, 16, 17, 86, 116, 123, 126, 136,
 137, 141, 142, 145, 147, 155, 162, 170, 180,
 183, 206, 207, 213.
 Türkmenistan 179.
 Türkmen(ler) 213.

U

Ugarit 12, 21, 29, 30, 32, 49, 161.
 Ugaritçe 39.
 Uluburun 36.
 Umbria 32, 92.
 Umbriyaca 82, 88.

Unesco 225.
 Ural-Altay 195.
 Urbanus, II. (Papa) 123.
 Urduca 33.
 Urfa 123.
 Uruk 25.
 Utique 41.
 Uygur(lar) 207.

V

Valensiya 97, 99.
 Valois Hanedanı 57.
 Valonca 103, 104, 124, 128.
 Vanhove, Martine 119, 266.
 Venedik 3, 6, 89, 92, 124-126, 140, 147, 152,
 170, 171, 175, 199; Cumhuriyeti 175.
 Venedikli(ler) 90, 124, 125, 199.
 Vespasianus 72.
 Vienne Konsili 167.
 Vitry, Jacques 127.
 Viyana 170.
 Vizigotlar 97, 102, 122.
 Vlahça 213.
 Vulgata 210.

W

Walter, Henriette 83, 152, 178.
 Wartburg, W. Von 163.
 Wolfson, Louis 136.
 Wolof 155, 211.
 Wusta 254.

Y

Yafa 36, 61, 126.
 Yahudi 50-56, 58-61, 63, 65-67,
 77, 114, 140, 141, 164, 167, 170, 203,
 213, 214, 221, 251.
 Yahudiye 167.
 Yakınoğu 12, 27, 33, 39, 123, 125, 126, 168.
 Yakup (Peygamber) 51, 170.
 Yam (Tanrı) 12, 16.
 Yarmuk Zaferi 107.
 Yemenli(ler) 109.
 Yeni Antlaşma 90; Ayrıca bkz. İncil.
 Yeniköy 179.
 Yidiş 55, 56, 59, 60, 62, 63, 65, 67.
 Yugoslavlar 78.
 Yuhanna (Aziz) 117, 129, 130, 200;
 Hasta Bakımı Tarikatı 130;
 Şövalyeleri 117, 129, 130, 200.

Yunan 7, 16, 17, 20, 35, 37, 41, 42, 53, 69,
 71, 85, 95, 97, 116, 117, 119, 125, 126, 157,
 177-179, 183, 186, 193, 195, 197, 201, 247.
 Yunanca 1-3, 5, 7, 11, 13, 15-17, 20, 28, 30,
 31, 40-44, 46-48, 52-54, 57, 58, 69,
 73, 75-80, 83, 86, 88, 99, 114, 116-120,
 125, 139, 144, 151, 154, 157-159, 161-164,
 168-170, 174, 176-180, 182-184, 187,
 193, 197, 208-210, 215, 220, 221, 225,
 229, 231-233, 235, 245, 253-257.
 Yunanistan 15, 36, 43, 71, 77, 82, 85,
 86, 161, 175, 179, 196, 200, 208-210,
 213, 231-233, 236.
 Yusuf (Peygamber) 51, 152.

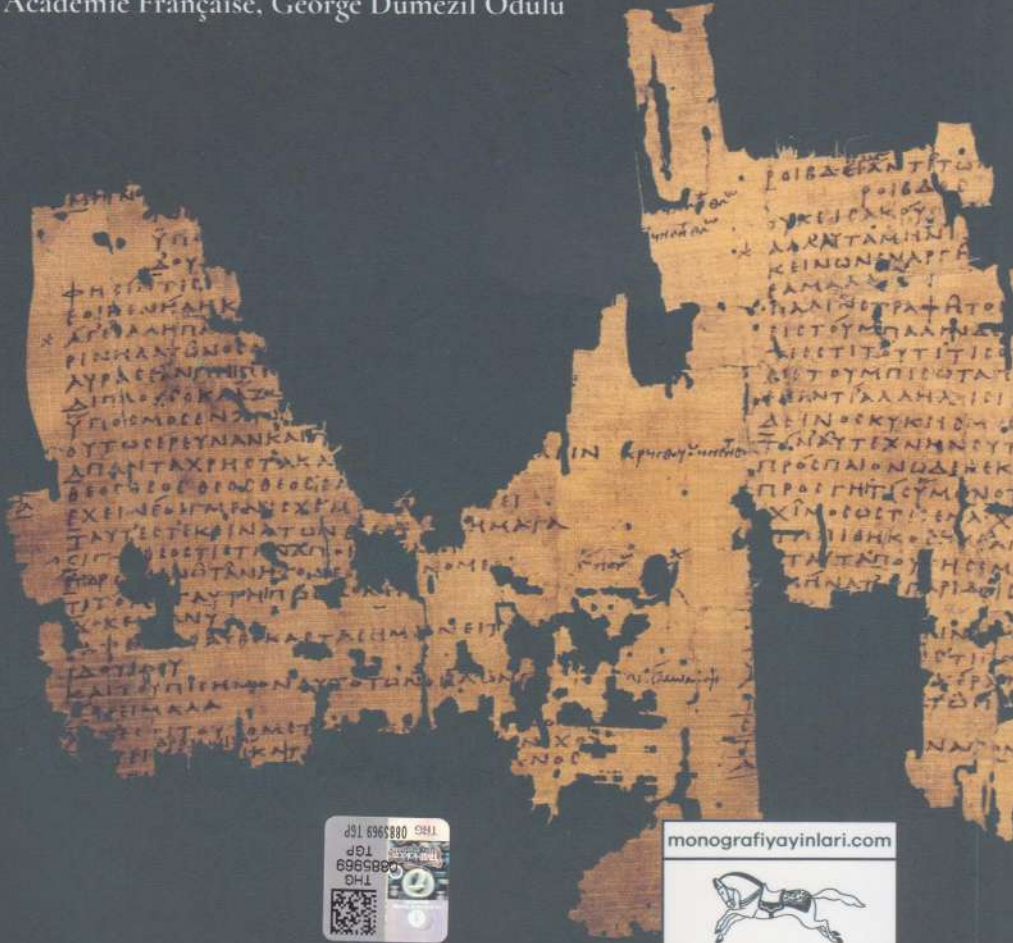
Z

Zâtüssavârî Deniz Muharebesi 108.

Fenikece, Aramice, İbranice, Yunanca, Latince, Etrüskçe, Berberice, Arapça, Türkçe, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca... Tüm bu diller, bize evimiz olan sudan kıta Akdeniz'in tarihini anlatır. Bu diller, Akdeniz'de birbiri ardına hüküm süren imparatorlukların ve egemenliklerin izlerini taşımanın yanı sıra insanlar arasında yayılan ticaretle, besinlerle ve fikirlerle bölgeyi homojen bir bütün yapmıştır.

Dillerimizin Denizi Akdeniz kelimelerin ve toplumsal hafızanın, alfabenin ve keşiflerin, ticaretin ve Akdeniz'in peşinden giderek "lingua nostrae"nin yani dillerimizin izini jeopolitik ve toplumdilbilimsel bir yaklaşımla sürüyor. Odysseus'un yolculuklarından günümüz göçlerine uzanan bu yolculukta konuşulan her dil, Akdeniz'i üç bin yıllık bir insanlık laboratuvarı olarak incelememize olanak sağlıyor.

Uluslararası Coğrafya Festivali Batlamyus Ödülü
Academie Française, George Dumézil Ödülü

monografiyayinlari.com

978-605-70963-0-2

